

ÅTER BLICKAR

Samfundet för Hembygdsvård 75 år

BYGD OCH NATUR 1991

ÅTER BLICKAR

Samfundet för Hembygdsvård 75 år

BYGD OCH NATUR 1991

BYGD OCH NATUR Årsbok 1991

Redaktör:

Mats Rolén/Gunilla Lindberg

Grafisk form:

Gunilla Lindberg

Arne Öström (omslag)

Utgivare:

Sveriges Hembygdsförbund

Box 301 93 (Warfvinges väg 30)

104 25 Stockholm

tel 08/618 03 95

fax 08/618 92 63

Omslagsbilder:

Framsidan — foto Bertil Peterson

Baksidan — foto Allan Myrman

**Namngivna författare svarar individuellt
för framförda åsikter.**

© Författarna/Bygd och Natur 1991

ISBN 91-85124-98-2

Tryckeri AB Småland

Jönköping 1991

INNEHÅLL

Förord	5
RÖRELSSENS RÖTTER Josef Rydén	7
FRÅN VISION TILL VERKLIGHET Maria Björkroth	23
ARKITEKTERNA OCH HEMBYGDSRÖRELSEN Gärd Folkesdotter	79
SAMFUNDET UTVECKLAR BYGGNADSKULTUREN Ola Wetterberg	101
FRÅN BYGD TILL NATUR Thomas Hillmo	135
VÄGVÅRDENS PIONJÄRER Kjell Nilsson	173
VATTENKRAFT OCH NATURSKYDD Mats Rolén	187
JOHN NIHLÉN HEMBYGDENS AMBASSADÖR Gunilla Lindberg	211
EN RIKSORGANISATION FÖDS Rune Engström	217
NORDISKT HEMBYGDSARBETE Rune Ruhnbro	231
HELA SVERIGES HEMBYGDSFÖRBUND Josef Rydén	239
<i>Personregister</i>	258

FÖRFATTARE

- Björkroth, Maria* fil kand, doktorand i etnologi vid Uppsala
Universitet
- Engström, Rune* fd kanslichef vid Riksförbundet för Hem-
bygdsvård
- Folkesdotter, Gärd* fil dr i samhällsplanering, arkitekt
Hillmo, Thomas forskarstuderande vid Tema Vatten i natur
och samhälle, Linköpings universitet
- Lindberg, Gunilla* redaktör och informationssekr, Sveriges
Hembygdsförbund
- Nilsson, Kjell* agronomie dr, landskapsarkitekt, stats-
konsulent vid Sveriges lantbruksuniver-
sitet, Alnarp
- Rolén, Mats* fil dr, kanslichef vid Sveriges Hembygds-
förbund
- Ruhnbro, Rune* fd ordförande i Nordiska förbundet för
hembygdsarbete, tidigare styrelseleda-
mot av Riksförbundet för Hembygdsvård
- Rydén, Josef* lektor, förbundsordförande i Sveriges
Hembygdsförbund
- Wetterberg, Ola* doktorand vid Arkitekturens teori och
historia, Chalmers Högskola

Förord

Även mitt i livet har man ibland anledning att se sig tillbaka. Jubileer och födelsedagar brukar vara lämpliga förevändningar. Återblickar kan överraska — ibland rentav inspirera och stärka motiven för att vilja leva vidare.

Den svenska riksorganisationen för hembygdsarbete har 1991 verkat under 75 år. Den har bytt namn två gånger, vid ena tillfället även organisationsform:

Samfundet för Hembygdsvård 1916—75
Riksförbundet för Hembygdsvård 1975—91
Sveriges Hembygdsförbund 1991—

Kontinuiteten är, trots namnbytena, obruten. Därför finns det goda skäl att fira jubileum. En nationell hembygdsinsats i organiserad form, omfattande tre kvarts sekel, ligger bakom.

Det är det som är anledningen till följande ”återblickar”. Denna bok handlar om hur Sveriges Hembygdsförbund och dess föregångare kommit till och arbetat. Efter ett inledande kapitel om rörelsens idéhistoriska rötter följer ett huvudavsnitt om Samfundets organisationshistoria. Övriga uppsatser ger utblickar över verksamhetens olika fält och skildrar fortsättningen under 1970- och 1980-talen. Det innebär att enskilda avsnitt ibland tangerar och i någon mån även ”överlappar” varandra — en medveten redaktionell strategi för att belysa ämnet ur olika aspekter.

En folkrörelse som är mitt uppe i vital verksamhet gör inte återblickar bara för jubileets egen skull. Avsikten är naturligtvis att hämta idéer och inspiration för det fortsatta arbetet. Inte minst värdefull är påminnelsen om alla de människor som verkat inom organisationen. Den entusiasm för att värna svenska hembygder, som burit dem, kan bevaras som en kraftkälla för framtida behov.

JOSEF RYDÉN

Rörelsens rötter

Hembygdsrörelsens födelse i 1900-talets början bestod egentligen i att den gamla folk- och fornminnesromantiken bytte gestalt, befruktad av en mängd idéer som virvlade runt i 1890-talets Sverige och Europa.

Svärmeriet för forntiden och samlandet av "fornsaker" går tillbaka på den götiska romantiken i tidigt 1800-tal. Det kombinerades med intresset för det folkliga kulturarvet, dialekter, traditioner, folkdiktning. Engagemanget bars vidare av personer som Leonard Fredrik Rääf (1786-1872), "Ydredrotten", Gunnar Olof Hyltén-Cavallius (1818-89), folklivsforskningens banbrytare och Nils Gabriel Djurklou (1829-1904), upphovsman till den första fornminnesföreningen (i Närke 1856). Dessa föreningar, vars medlemmar vanligen bestod av historieintresserat folk ur en bildad överklass, hade som mål att samla kvarlevor av forntid och folklig kultur och skapa regionala museer för de materiella lämningarna därav.

Kom så Artur Hazelius med tanken att bygga upp ett stort skandinaviskt museum för att rädda det kulturarv som hotades av ett samhälle i förändring. Med Nordiska museet 1873 fick fornminnesföreningarna en nationell förebild, och med Kulturen i Lund 1890 och framför allt Skansen 1891 fick de prototyper för att sätta in museerna i ett slags kulturhistoriska friluftreservat.

Under 1890-talet uppstod också de första lokala museerna i fornminnesföreningarnas anda: hembygdsmuseet i Funäsdalen och Jonas Mats Perssons gård i Leksand. Några år senare, 1902, grundades Västbo härads fornminnesförening i Småland. Dess syfte var inte bara att samla fornsaker utan att skapa en hembygdsgård av sammanflyttade äldre byggnader, där folk kunde träffas och studera bygdens historia, uppleva den och ta med sig den in i framtiden, som identitet och förebild.

Det var tecken på att nya tankar kommit in i verksamheten och att en process av nyfödelse höll på att ske. Efter ännu ett par

år, när de första egentliga hembygdsföreningarna bildades i Dalarna, hade den nya rörelsen definitivt tagit gestalt. Men det skulle ta årtionden innan de båda idéströmningarna, den gamla och den nyfödda, även organisatoriskt växte samman.

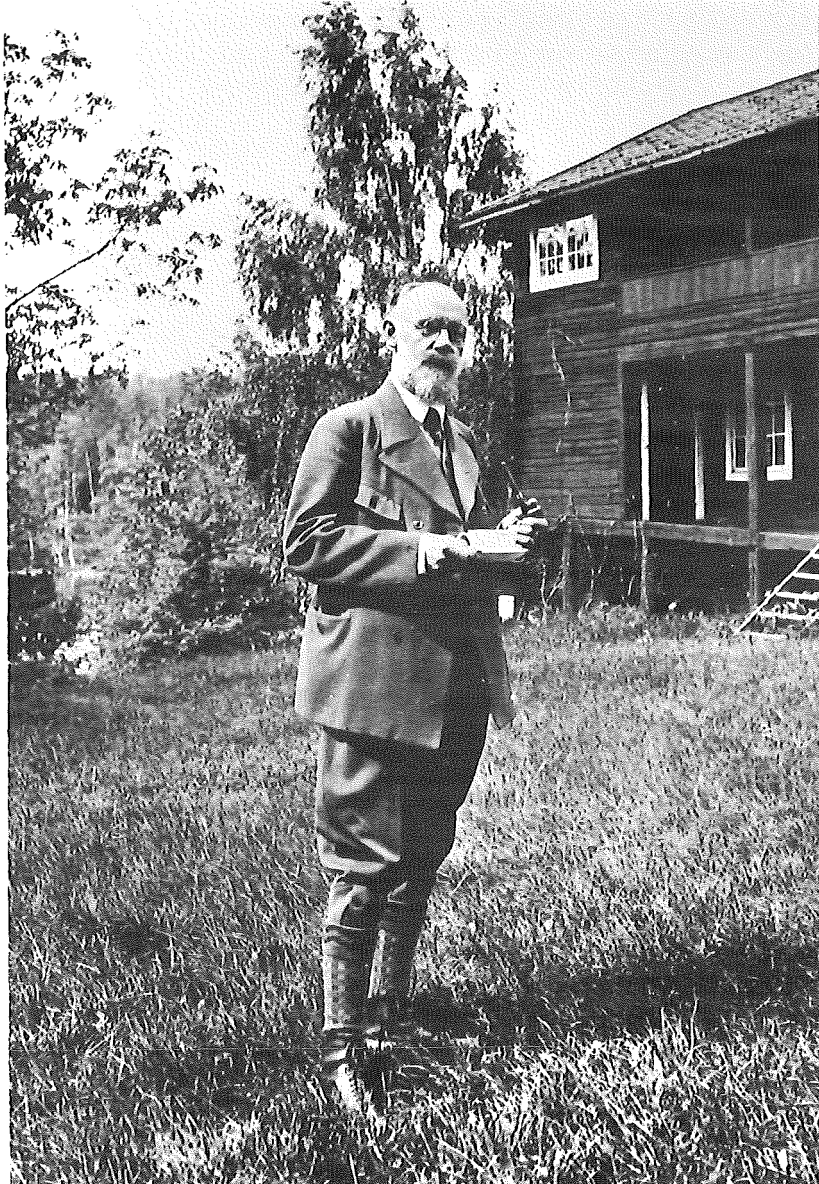
Forsslund och Storgården

Vilka av 1890-talets idéer var det då som hade gett form åt hembygdsrörelsen?

Några av dem kanaliserades genom författaren Karl-Erik Forsslund. Hans bok *Storgården*, som kom ut år 1900, har betecknats som "hembygdsrörelsens väckelseskraft" (Sten Rentzhog). Det var en märklig bok. Den utfärdade en sträng dom över industrialismens människofientliga stadsmiljöer och förkunnade ett evangelium där solljuset, naturen och det lantliga hemlivet dyrkades. Det var en förkunnelse som siktade mot framtiden, även om dess anatema drabbade det mest omvälvande skeendet i tiden, det industriella genombrottet. Bakom protesten låg en radikal humanism och en utvecklingstro som hämtat näring såväl från Darwin (via den tyske filosofen Ernst Haeckel) som från Nietzsche.

För Forsslund själv blev *Storgården* en realitet. I en gammal bergsmansgård vid sjön Väsman utanför Ludvika inredde han, tillsammans med sin hustru Fejan Öhman, sitt hem och gjorde verklighet av sina rousseauanska drömmar om ett liv där natur och gammal lantlig kultur ingått en lycklig förening. Några år senare var han med om att i *Storgårdens* närhet grunda Brunnsviks folkhögskola, där flera generationer ungdomar inom arbetarrörelsen skulle förses med intellektuell utrustning för att omforma samhället.

Redan 1896 lär Forsslund ha fått idén till *Storgården*. Det var det år då Fröding gav ut diktsamlingen *Stänk och flikar*, som bland annat innehöll morgondrömmen om Ariens land, "där solguden tömde / med givmild hand / kring allt överallt i en lycklig ängd /... sitt liv, sina håvors mängd." Forsslund recenserade boken med entusiasm; Frödings ariska drömmar stämde överens med hans egna planer på att köpa en Söderhavsö för att grunda ett idealsamhälle. Avsikten därmed var inte bara "att

Många av hembygdsrörelsens ideal och idéer har sitt ursprung hos författaren Karl-Erik Forsslund. Han har kommit att framstå som hembygdsrörelsens portalfigur. Foto: Dalarnas museum

återvända till naturen" utan att "åstadkomma en verklig kulturenässans och vid återkomsten 'föra in vår kroppsliga och andliga sundhet och vår lycka i utvecklingen'" (Bo Sundin, 1984).

Någon Söderhavsö blev det inte för Forsslund, men väl Storgården med dess ideal av "helhetskänsla i tillvaron". Boken kom ut i nio upplagor och fungerade för många som "en uppenbarelse och en ledstjärna" (Gustaf Näsström). Och av utopin blev med tiden ett helt program om Hembygdsvård (1914), som skulle ge fastare form åt den rörelse som Storgårdsdrömmarna spritt över landet. Men då hade de radikala framtidstankarna glidit över till samhällsbevarande kulturkritik. Fast kärnan i programmet var alltjämt "den gamla hemkulturen...som måste skyddas, vårdas och bevaras".

Forsslund är naturligtvis i mycket ett barn av det litterära svenska nittioalet. Där blommade den provinsiella romantiken i Frödings och Selma Lagerlöfs Värmland, Karlfeldts Dalarna, Heidenstams Tiveden, Pelle Molins Ångermanland. Egentligen hade redan åttitalisterna inmutat sina landskap: Ola Hansson och A U Bååth Skåne, August Bondesson Halland, för att inte tala om Strindberg med hans kärleksfulla skildringar av Stockholm och dess skärgård. Men det var nittitalsdiktarna som gav liv åt en hembygds kärlek som gick djupt in i svenska folkets hjärtan och som ännu kan sätta själsliga strängar i dallring. Som när Heidenstam skildrar hur den fredlöse Gunnar på Lidarände stannar på sin gård, med livet som insats:

Fager blommar liden.

Hon aldrig syntes mig mer fager förr.

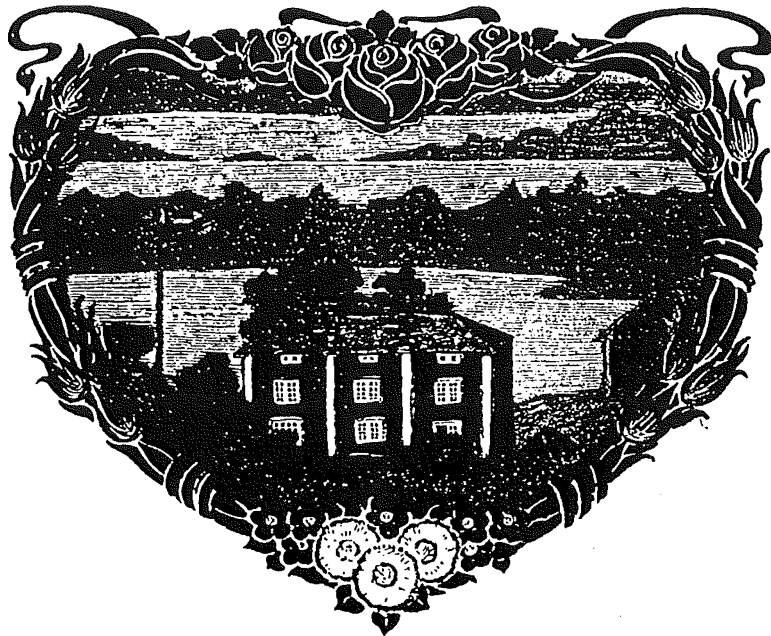
Min gula åker väntar skördetiden.

För mig finns ingen väg från hemmets dörr.

Tyska impulser

Denna hem- och hembygdsromantik hade sin motsvarighet i konsten hos Carl Larsson, Anders Zorn, Carl Wilhelmsson och en lång rad andra av 90-talets kända målare. Den har analyse-

•Karl-Erik Forblund•
•STORGÅRDEN•

•En Bok om ett Hem•

•Wahlström & Widstrand•

•Stockholm•

•LYDIA SKOTTSBERG•
 1900.

År 1900 kom boken *Storgården* som har betecknats som "hembygdsrörelsens väckelseskraft". 1991 gav Nordiska museet ut boken i faksimilupplaga.

rats som en "fysiologisk mystik" (Staffan Björck) med rötter i en naturvetenskaplig grundsyn. Den går alltså tillbaka till naturalisternas skildringar av samspelet mellan människa och natur. Björck citerar vad Ellen Key skriver om "den jordbundna, skogsdoftande hembygdskänslan, hvilken — som hvarje stor kärlek — är en lidelsefull stillhet, en ödmjuk stolthet, en smärtsam salighet". Och Forsslund tog djupa intryck av Ellen Key.

Men 90-talets sätt att skildra hembygden i dikt och konst var ingenting unikt svenskt. I Tyskland hade vid 1800-talets slut växt fram en liknande strömning under namnet Heimatkunst. Dess anhängare gjorde gällande att diktens och konstens värde direkt berodde av de hembygder som deras skapare hörde samman med. I Nordisk familjeboks andra upplaga (band 11, tryckt 1909) definierar Ruben G:son Berg denna hembygdskonst som "en modern riktning inom litteraturen, som söker ge en motsats och ett komplement till de något internationellt färgade nutida storstadsskildringarna genom att göra landskap, människor, språk och seder från författarens hembygd till hufvudmotiv för hans framställning". (De nationella tendenserna i denna Heimatkunst kunde nazismen gripa tillbaka på för att motivera sin Blut-und-Boden-diktning. På samma sätt kunde Hitler begagna sig av en annan av 90-talets inspirationskällor, Nietzsches storslagna livsbejakelse, för sin raslära. I händerna på maktpolitiker är idéer alltid farliga, hur välmentade de än varit från början; det ger ju kommunismens bankrutt i vår tid ytterligare ett belägg för.)

Den tyska hembygdskonsten bör såväl Karl-Erik Forsslund som de andra svenska nittitalisterna ha haft beröring med. En annan av hembygdsrörelsens pionjärer, konstnären Gustaf Ankarcrona, hade studerat i Tyskland under flera år och t o m haft ateljé i Berlin, 1889—90. Han var född i Huskvarna som son till en disponent vid Huskvarna Vapenfabrik, och han var nära vän till ingenjör Algot Friberg i Jönköping, initiativtagare till Norra Smålands fornminnesförening och en av rörelsens föregångsmän i Småland. Men Ankarcrona flyttade till Dalarna 1901, och det var där han tillsammans med Forsslund, Zorn med flera skulle spela en verklig huvudroll vid hembygds-

rörelsens genombrott. Han grundade hemslöjdsföreningar och var en av arrangörerna för de berömda ungdomsmötena i Dalarna i seklets början.

Ungdomsrörelsen

Just den så kallade ungdomsrörelsen är ett annat intressant inslag i hembygdsrörelsens tillkomst historia. Även den hade sina rötter i nittiotalet och var både fosterländsk och radikal, dock utan att ha politiska syften. I grunden var den ett slags bildnings-, nykterhets- och upplysningsrörelse. Den slog rot hos sekelskiftets ungdomsgenerationer som fann sig ”leva i ett samhälle, där det på grund av rådande politiska författning inte fanns stort svängrum för deras sociala idealitet och medborgerliga nit” (Näsström). Som dess bärande idé har angetts ”den nyvaknade demokratins intresse för folkets egen historia och för folkets egna möjligheter att bidra till en positiv utveckling i kamp mot de faror man upplevde i industrikultur, stadsförslumning, emigration och internationalism” (Rentzhog).

I Jämtland uppträdde ungdomsrörelsen redan under 1800-talets sista år och kom då närmast från Norge. Därifrån spreds den sedan till övriga Sverige. Stora ungdomsmöten anordnades med sång, musik och föreläsningar över ämnen som ”Några lärorika episoder ur Nordens historia” eller ”Viktiga frågor rörande vårt folks hälsolif” (Sundin, 1986). Studenter från universitetsstäderna, Uppsala och Lund medverkade ofta som arrangörer och bidrog därmed till att sprida moderna och ofta radikala idéer ut över landet. Bland dem som framträdde på ungdomsrörelsens möten var P J Rösiö, ”småbrukets apostel”. Under parollen ”Ljus och jord” pläderade han för jordbrukets välsignelser och för att människan måste få ett hem även i naturen.

I Dalarna blev ungdomsmötena särskilt omfattande med publik på bortåt 20.000 personer. Konstnärer och folkbildare som Zorn, Ankarcrona, Forsslund och Uno Stadius angav tonen och agiterade för att väcka ungdomen till insikt om svensk natur och folklig kultur. Just därigenom kom ungdomsmötena

i Dalarna att inspirera till bildandet av de första hembygdsföreningarna.

Demokratisk nationalism

Det som från senare tiders synpunkt varit svårt att förstå är hur hembygdsrörelsen kunde växa fram i ett idéfält som förenade en fosterländsk anda med en radikal och demokratisk inriktning. Men då skall man komma ihåg att 1890-talets nationalism ingalunda var konservativ och samhällsbevarande. Tvärtom gick den, här som i många andra länder under 1800-talet, hand i hand med en folklig frihetsrörelse, som ville avskaffa klassgränser och penningstreck. Nationalisten Heidenstam engagerade sig ju helhjärtat i rösträttsrörelsen; bekant är hans formulering i Medborgarsång — ”Det är skam, det är fläck på Sveriges banér att medborgarrätt heter pengar.”

Intresset för den folkliga kulturen och för folkets egen historia behöver heller inte enbart vara bakåtblickande — det har ju vår egen tids Gräv där du står-aktiviteter gett prov på. Både Heidenstam och Forsslund blev dock med tiden, liksom hembygdsrörelsen, mer inriktade på att bevara än att förändra och revolutionera. Men ännu när Forsslund avslutar sin programbok Hembygdsvård från 1914 riktar han blickarna framåt: ”Att skapa verkliga varma svenska hem måste vara hembygdsskyddets och bygdemuseernas innersta uppgift och yttersta mål. Och de yppersta bygdemuseer skulle vara och skola en gång bli hemmen själva!”

Det är utopisten från 90-talet som alltjämt talar här. Hans patos var i sann mening demokratiskt och omfattade både människa och natur. Alldeles som Frödings, den Fröding som både diktade om enkla värmlänningar som Gamle Hurra eller Lars i Kuja och som i sina Nedanförmänskliga visor sökte identifiera sig med naturens minsta individer, myran, bladet och gråberget.

Hembygdskärlek och naturskydd

Engagemanget för naturen, kulturlandskapet, miljön är en annan del av hembygdsrörelsens idéinnehåll, med rötter i det

slutande 1800-talet. En lundaforskare, Désirée Haraldsson, har nyligen analyserat Svenska Naturskyddsföreningens bakgrund och framväxt. Hon betonar att just med 1890-talets nationalromantik en ny känsla för svensk natur bröt fram. Den utvecklades parallellt med hembygdskärleken och kom alltså att ingå i den grund som båda folkrörelserna alltså bygger vidare på.

Intresset för naturen som resurs för känsloupplevelse och rekreation kom naturligtvis från samhällets elit, inte minst vetenskapsmän, författare, konstnärer m fl. Det hängde samman med den vetenskapliga naturforskningen och en växande kunskap om naturen, grundad på evolutionsläran. Ett uttryck för detta nyvaknade intresse var att Svenska Turistföreningen bildades 1885. Till dess första insatser hörde att organisera turism i fjälltrakterna; i STF:s tidiga årsskrifter berättas om hur man prickat ut stigar, gjort spångningar, rid- och klövjevägar samt byggt övernattningsstationer för fjällvandrare.

Den nära kopplingen mellan vetenskapliga och turistiska intressen låg också bakom de krav på naturskydd som började ställas på 1890-talet. Känslan för hembygdens natur bands samman med behovet att bevara dess värden. En grupp naturvetare i Uppsala med växtgeografen Rutger Sernander i spetsen spelade en viktig roll för att föra fram naturskyddskraven. Även naturforskare i Lund gick i samma riktning. Båda grupperna hade en anknytning till radikala studentorganisationer, Verdandi i Uppsala och De Unga Gubbarna i Lund.

I Verdandi-gruppen ingick förutom Sernander även Forsslund, Fröding, Albert Engström samt en annan blivande natur- och hembygdsvårdare, Karl Starbäck — som skulle bli Samfundet för Hembygdsvårds förste ordförande. Genom Forsslund kom gruppens natursyn att via storgårdsevangeliet ingå även i hembygdens idéarv. Natur och kultur möttes i hembygdens tecken, hembygdsvård blev både natur- och kulturminnesvård.

Naturskyddsföreningen, grundad 1909, tillhörde stiftarna av Samfundet för Hembygdsvård 1916 och var en gång senare — som framgår av Thomas Hillmos uppsats i denna bok — på väg att slå samman med samfundet. Det var då som SfH:s tidskrift

fick namnet Bygd och Natur — vilket fortfarande lever kvar som ett uttryck för att hembygden utgör en organisk enhet av människor och natur. Detta har också gett hembygdsrörelsen anledning att engagera sig i vår tids miljöfrågor.

Den ideologi som styrde banérförarna för den unga naturskydds-rörelsen kan karakteriseras med ordet "preservation", en term som Désirée Haraldsson i sin analys hämtat från den livliga debatten i USA vid sekelskiftet. Innebörden var att man ville skydda naturen mot människan, bevara den sköna och orörda naturen från mänsklig exploatering. En annan tendens, uttryckt som "conservation", siktade till en naturvård som accepterar mänsklig exploatering men under sträng hushållning med naturens resurser. Med tiden har den senare inriktningen kommit att ta överhanden inom naturvårdsrörelsen och fört över till vår tids miljövård. En liknande förändring torde hembygdsrörelsen ha upplevt; från det forsslundska storgårdsidealet till vår tids samhällsinriktade hembygdsvård.

Samhällets förändringar

En äldre idealistisk idétradition mötte alltså en naturvetenskaplig och materialistisk ideologi i 90-talets hembygdssvärmeri. Romantisk beundran för den sköna naturen och det folkliga kulturarv som utgjorde nationens själ befruktades av en evolutionistisk syn på såväl landskapets som folkets historia. Men den nya hembygdssyn som kom ut härav skulle aldrig fått liv och gett upphov till en folkrörelse, om den inte hade passat så väl in i tiden. Det var det sena 1800-talets stora samhällsförändringar, industrialismens genombrott, urbaniseringen, emigrationen, som skapade många människors behov av trygghet i en föränderlig verklighet. Känslan för hembygden fyllde detta behov och framtiden tedde sig mindre skrämmande om man kunde ta med sig ett stycke av sitt eget fäderneary, hembygdens natur och kultur, in i framtiden.

90-talsidéerna och Skansen

Hur skilde sig då den nyfödda hembygdsrörelsen från 1800-talets fornminnessvärmeri och traditionsbevarande? Med andra ord: vad hade 1890-talets många idéer tillfört studierna av den folkliga historien?

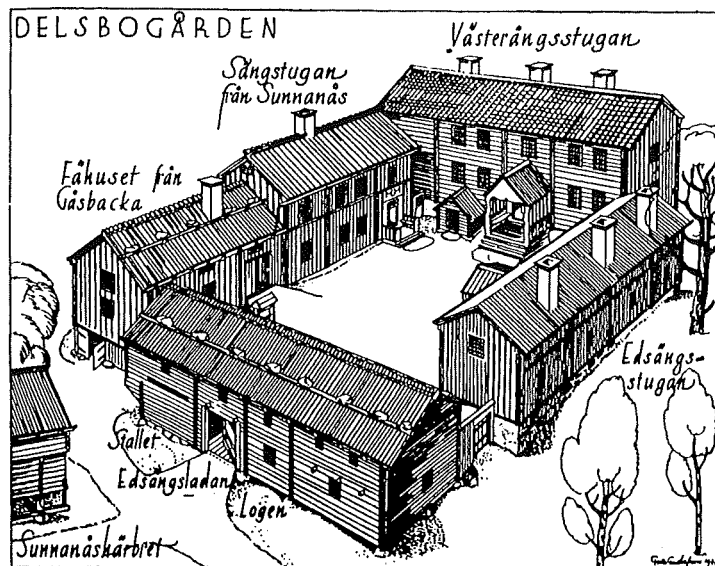
Först och främst hade den museala målsättningen skjutits i bakgrunden. Intresset för gamla seder och bruk, hemslöjd och hantverk, folkmusik och dans kombinerades med tron på möjligheterna att använda detta folkliga kulturarv för att forma ett bättre samhälle. Danser, lekar och traditioner skulle motverka industrisamhällets förflackning och nivellering. Slöjd och hantverk skulle ge folk en vackrare miljö, kanske också selsättning på landsbygden, så att man slapp fly till städerna eller till Amerika.

Att grunda gammel- eller hembygdsgårdar var en pedagogisk gärning. De skulle vara förebilder för hemmen och samtidigt bli samlingspunkter, där bygdens folk kunde ta del av fädernas arv.

Forsslunds storgårdsutopi hade gett inspiration till en sådan inriktning. Men själv hade Forsslund – som Gustaf Näsström och Sten Lundwall visat – hämtat mycket av sin inspiration på Skansen, den miljö dit han under sin Stockholmstid flydde från vantrivseln i storstaden och där han återfann hemkänslan. Skansen hade också stimulerat de övriga 90-talisternas hembygdsromantik.

Frågan är om inte just Skansen är den av 1890-talets innovationer som betytt mest för hembygdsidéernas omsättning i praktisk verklighet. Skansen blev det åskådningsexempel som lockade mängder av svenska kulturminnesvårdare att bygga upp levande reservat i sina egna hembygder. Skansen är sannolikt den främsta orsaken till att Sverige idag är de tusen hembygdsgårdarnas land.

Det var ett lysande resultat av Artur Hazelius' gärning. Tyvärr har saken också haft sina negativa konsekvenser. Hembygdsrörelsen har dragit på sig ett enormt förvaltningsansvar. Fokuseringen på hembygdsgårdarna har ibland hindrat lokala föreningar att ta sig an uppgifter utanför dessas gårdsgårdar.

Då har man kanske glömt att rörelsens ansvar gäller hela lokalsamhällets framtid.

Två 90-tal

En folkrörelse har den likheten med en förälskelse, att om den skall leva vidare måste den allt som oftast hämta styrka ur begynnelsestadiet, skrev Francesco Alberoni i sin populära bok *Förälskelse och kärlek* (svensk övers. 1983). För hembygdsrörelsens del har de senaste åren inneburit en kraftsamling, med ett särskilt Hembygdens år och en omfattande kampanj för landsbygden och kulturlandskapet. Under 1990-talet kommer det att prövas om rörelsen — som numera räknar 400.000 medlemmar — förmår fullfölja denna framtidsinriktade satsning. Då krävs det kanske att man söker sig tillbaka till begynnelsesta-

Artur Hazelius' friluftsanläggning Skansen med alla sina landskapsbyggnader kom att stå som förebild för landets alla hembygdsgårdar. På Skansen ville man återskapa hela byggnadsmiljöer. Många äldre hembygdsgårdar är också uppbyggda efter den modellen.

Delsbogården på Skansen. Ur "Skansen", jubileumsskrift 1891–1941.

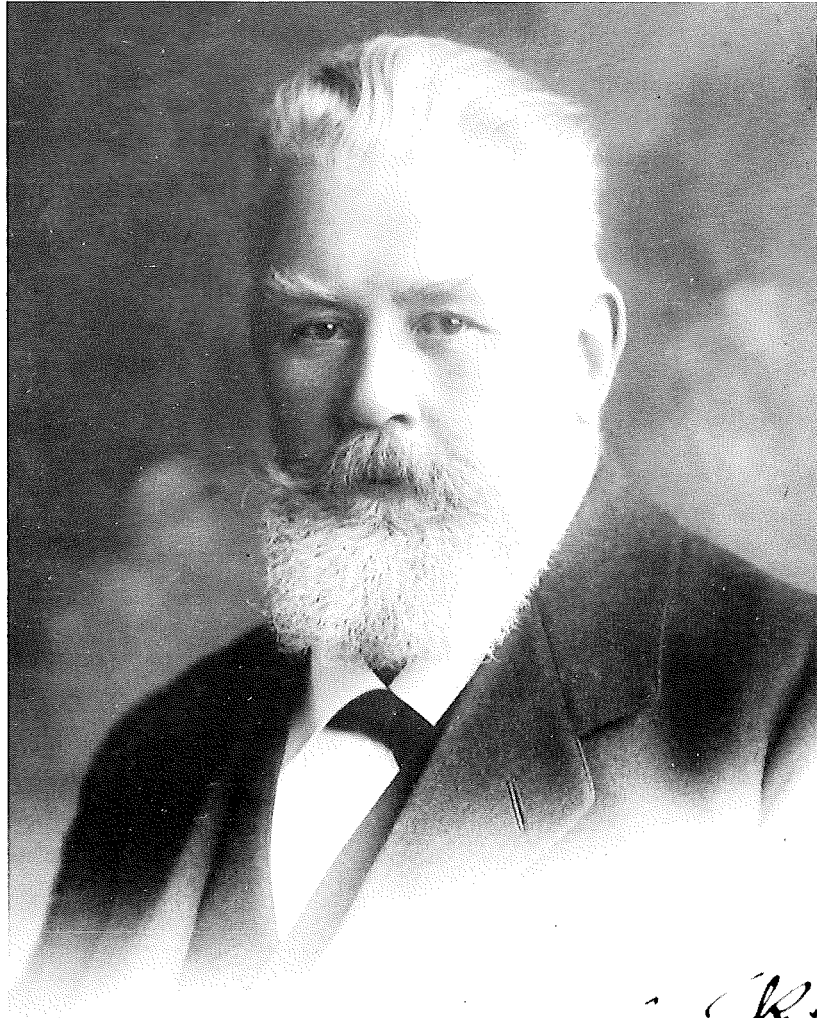
diet, 1890-talets idédynamik och känslöengagemang, Forsslunds och andras.

Under rubriken "Hembygd för framtiden" har ovanstående uppsats tidigare publicerats i "90-tal Visioner och vägval", Fataburen 1991. Här återges den i lätt reviderad form.

Referenser

- Roland Andersson, Kring hembygdsrörelsen i Dalarna. (I Hembygdsgårdar, Dalarna. Utg. av Dalarnas fornminnes- och hembygdsförbund. 1978.)
- Göran Andolf, Turismen i historien. (I Längtan till landet Anorlunda. Om turism i historia och nutid. 1990.)
- Ruben G:son Berg, Hembygdskonst. (I Nordisk Familjebok, 2 uppl., band 11, 1909.)
- Staffan Björck, Heidenstam och sekelskiftets Sverige. 1946.
- Karl-Erik Forsslund, Storgården En Bok om ett Hem. 1900. (Faksimilupplaga utgiven av Nordiska museet med inledning av Bosse Sundin, 1991.)
- Hembygdsvård. 1914.
- Das Grosse Duden-Lexikon, 4, Mannheim 1966.
- Désirée Haraldsson, Skydda vår natur. Svenska Naturskyddsföreningens framväxt och tidiga utveckling. 1987.
- Gunnar Lindqvist, Hembygdsrörelsen i Jönköpings län. (I Småländska Kulturbilder. Medd. från Jönköpings läns hembygdsförbund XLIV, 1971.)
- Sten Lundwall, Karl-Erik Forsslund, Skansen och Storgården. (I Fataburen, Nordiska museets och Skansens årsbok, 1948.)
- Gustaf Näsström, Dalarna som svenskt ideal. 1937.
- Sten Rentzhog, Den svenska hembygdsrörelsen 70 år. (I Hembygdsvård, utg. av Dalslands fornminnes- och hembygdsförbund. 1970.)
- Rune Ruhnbro och Josef Rydén, Alla våra hembygder. 1983.

-
- Bo Sundin, Ljus och jord! Natur och kultur på Storgården. (I Tore Frängsmyr, red. Paradiset och vildmarken. 1984.)
- Folkrörelsernas genombrottstid. (I Östersunds historia, 1986.)
- Hembygden som idé och uppfinning. (Symposiet "Komponenter i en nationell kultur — den svenska modellens kulturella ansikte. Manus.)
- Svenskt Biografiskt lexikon.
- Sigfrid Svensson, Hembygdsrörelsen — en folkrörelse. (I Hembygdens arv, 1929)

Starbäck.

Karl Starbäck, Samfundets första ordförande. Verksam 1916–1930. Foto taget omkring 1910. Tillhör Ulla Starbäck.

MARIA BJÖRKROTH

Från vision till verklighet

Samfundet för Hembygdsvård höll sitt konstituerande möte den 31 oktober 1916 på restaurang Rosenbad i Stockholm. Namnet ändrades 1975 till Riksförbundet för Hembygdsvård. Vid riksstämman och årsmötet i juni 1991 antogs som nytt namn Sveriges Hembygdsförbund.

Under 75 år, 1916–1991, har verksamheten samlats under begreppet hembygdsvård. I början av 1900-talet utvecklades en ideologi för bevarandet av det orörda eller hävdvunna i natur och kultur. HEMBYGDSVÅRD var ett kraftfullt slagord som kallade till samling tvärs över politiska och sociala skiljelinjer. Bland hembygdsvårdens främsta manifest är Karl-Erik Forsslunds bok *Hembygdsvård* som utkom 1914 samt det förberedelsearbete vid samma tid som ledde fram till konstituerandet av Samfundet för Hembygdsvård. Trekvarts sekel senare har begreppets betydelse förskjutits och urholkats. Som paroll har det bleknat och uppfattas av många som tyngande barlast istället för kraftfull kulturkamp. Den ideologiska innebörden och vidden av begreppet hembygdsvård och dess förändring framgår vid en granskning av den verksamhet som bedrivits inom Samfundet för Hembygdsvårds väggar.

En organisation för hembygdsvård i Sverige

Samfundets konstituerande möte den 31 oktober 1916 i Stockholm var startpunkten för dess officiella verksamhet men i praktiken hade arbetet redan börjat. Vad var det då som grundades 1916? Samfundets verksamhet kom genom åren att omfatta aktiviteter av de mest skilda slag, burna av olika idéer om kort-

siktiga respektive långsiktiga mål för hembygdsrörelsen som samhällskraft. De första av dessa idéer var invävda i det arbete som ledde fram till grundandet av Samfundet. Förberedelsearbetet och konstituerandet berättar en hel del om den position som grundarna tänkte sig att den nya organisationen skulle inta.

1913 — en rådgivningsbyrå tar form

Samfundet för Hembygdsvård bars vid grundandet av en filantropisk tro på den goda smakens betydelse för en god samhällsutveckling. Valet av hembygdsvård som arbetssätt påverkades av samtida europeiska programförklaringar. Internationella kongresser om hembygdsvård hade hållits i Paris 1909 och Stuttgart 1912.

Grundandet av Samfundet för Hembygdsvård förbereddes inom Svenska Teknologföreningen. I början av 1913 arrangerade Teknologföreningens avdelning för husbyggnadskonst ett möte om hembygdsvård. Arkitekten vid Överintendentämbetet Otar Hökerberg (1882- 1960) presenterade en översikt över hembygdsvården i olika länder, speciellt de tyska Heimatschutz-föreningarnas organisation. Intendenten vid Nordiska museet Axel Nilsson (1872—1924), som också var speciallärare i träbyggnadskonst vid Tekniska högskolan sedan 1905, granskade hembygdsvårdens ställning i Sverige och väckte frågan om en centralbyrå för hembygdsvård som samarbetsorgan för redan existerande organisationer och föreningar, Nordiska museet, Samfundet S:t Erik, hemslöjdsföreningarna med flera. Förberedelsearbetet drevs av en femmannakommitté bestående av Otar Hökerberg, Axel Nilsson, samt Lars Israel Wahlman (1870—1952) professor i husbyggnadslära, arkitekt John Åkerlund (1884—1961) och arkitekt Ivar Tengbom (1878—1968). I oktober 1913 hade planerna på en centralbyrå för hembygdsvård börjat ta form.

1914 — opinion för hembygdsvården

Teknologföreningens planer spreds och förankrades under 1914. Femmannakommitténs förslag trycktes som Svenska

Arkitekt John Åkerlund var Samfundets sekreterare 1916–1923. Han tjänstgjorde också som föreståndare för Byggnadsbyrån 1924–1927. Åkerlunds målmedvetna intresse för hembygdsvården och Sveriges gamla byggnadskultur kom att sätta sin prägel på många av de verk, som han utförde i sin arkitektverksamhet även sedan han lämnat den aktiva ledningen inom Samfundet. Foto från 1930-talet. Tillhör Lars Åkerlund.

teknologföreningens handlingar 64, Förslag till åtgärder för åstadkommande af en enhetlig hembygdsvård; förordet är undertecknat Stockholm den 23 januari 1914. Namnet på den nya organisationen var klart — Samfundet för Hembygdsvård. Flera enskilda artiklar publicerades. John Åkerlund skrev i *Det nya Sverige*. I *Sveriges natur* skrev Anna Lindhagen (1870—1941), socialdemokratisk stadsfullmäktigeledamot i Stockholm. Professorn och chefen för SGU (Sveriges Geologiska Undersökningar) J.G. Andersson (1874—1960) skrev om *Turistföreningen och hembygdsvården* i *Svenska Turistföreningens årsskrift*, ett naturligt forum med tanke på att han var styrelseledamot i Svenska Turistföreningen.

Författaren Karl-Erik Forsslund (1872—1941) var bekant både med stockholmsarkitekternas planer på en centralbyrå och med den tyska hembygdsvårdens organisation. I sin bok *Hembygdsvård* som utkom 1914 refererar han flitigt till tyska förebilder antingen det gäller hembygdsarbetets organisation eller lagstiftning i natur- eller kulturskyddsfrågor.

De centrala tyska begreppen var *Heimatspflege* respektive *Heimatschutz*, Hembygdsvård och Hembygdsskydd. Ett område som i synnerhet pekades ut var byggnadsväsendet. Det inhemska byggnadssättet framhölls som estetiskt, byggnadstekniskt och ekonomiskt fördelaktigt.

Överallt börjar man vakna. Vi se här och där byggnader som är anpassade efter omgivningen och uppförda i bygdens egen stil och dock tillfredsställa moderna krav, vårt öga njuter av deras enkla självklara formspråk, och egaren fylls av glad stolthet att ha skaffat sin hemort ett smycke och ej en vanprydna.

./.../

Varje byggnad i byn skulle till den förtrogna bilden tillfoga en ny enkel skönhet, men nu för tiden är det nästan ett undantag. ./.../ med sjunkandet av smaken och förståelsen sjunker också skickligheten och förmågan att skapa smakfulla verk, sjunker kraften att tävla och därmed framgången på världsmarknaden. Förvärvsområden gå förlorade, industrier vissna och tyna bort istället för att

blomstra. Arbetsdugliga och arbetshågade händer måste bli sysslösa, och för det nationella välståndet och den nationella kraften gå omätbara värden förlorade av ädlaste andliga och sedliga art och av högsta ekonomiska betydelse. (Text ur tyskt prospekt återgiven av Forsslund 1914.)

Forsslund citerade också Sachsiska Hembygdsskyddsförbundets program som skulle genomföras med hjälp av upplysningsbyråer som avsågs verka under en begränsad tidsperiod:

Vård av det hemvuxna lantliga och borgerliga byggnadsättet, råd och anvisningar för byggen och anläggningar av alla slag, åtgärder mot förfulning av stad och land; omvårdnad om folkets konst, särskilt beträffande husgerådet, och strävan att prägla konsthantvärdet med bygdens stil; skydd för det naturliga landskapet, för bygdens inhemska hårt hotade djur- och växtvärld samt geologiska egendomar. (Text ur tyskt prospekt återgiven av Forsslund 1914.)

1915 — planen förverkligas

Under 1915 diskuterades programförslaget samtidigt som en ny kommitté tillsattes. I denna framträdde redan, genom personrepresentationen, de organisationer som vid grundandet ställde sig bakom det nya Samfundet. Av de personer som vi hittills stiftat bekantskap med ingick i den nya kommittén professor Wahlman, John Åkerlund, Anna Lindhagen samt professor Andersson. De som tillkom var: lektor och riksdagsman Karl Starbäck (1863—1931) styrelseledamot i Svenska naturskyddsföreningen, folkhögskollärare Fritjof Hazelius (1882—1963) grundare av Skånska föreningen för byggnadsvård, Thor Högdahl (1879—1931) sekreterare i Svenska naturskyddsföreningen, redaktör Waldemar Langlet (1872—1960) tidigare sekreterare i Svenska turistföreningen, Folkbildningsförbundet samt Föreningen Norden, fil.dr Yngve Larsson (1881—1977) sekreterare i Svenska stadsförbundet, Nordiska museets sty-

resman fil.dr Gustaf Upmark (1875—1928) ordförande i Samfundet S:t Erik.

De flesta i denna kommitté kom också att bli ledamöter i Samfundet för Hembygdsvårds första styrelse. De som inte återfanns var J.G. Andersson, Waldemar Langlet och Yngve Larsson.

1916 — Samfundet startar

När Samfundet för Hembygdsvård startade sin verksamhet såg grundarna inte framför sig en folkrörelse i organisatorisk mening, eller en riksorganisation för breda massor. Samfundets arbete inriktades på uppbyggnaden av rådgivningsverksamhet. I första hand avsåg man att vara ett sammanknyttande organ för medlemsorganisationernas arbete för natur- och kulturvård. För att skapa ekonomisk ryggrad för verksamheten var man beroende av medlemmarnas avgifter. De första medlemmarna var tolv privatpersoner och sexton korporationer.

KORPORATIVA MEDLEMMAR VID SAMFUNDETS GRUNDANDE

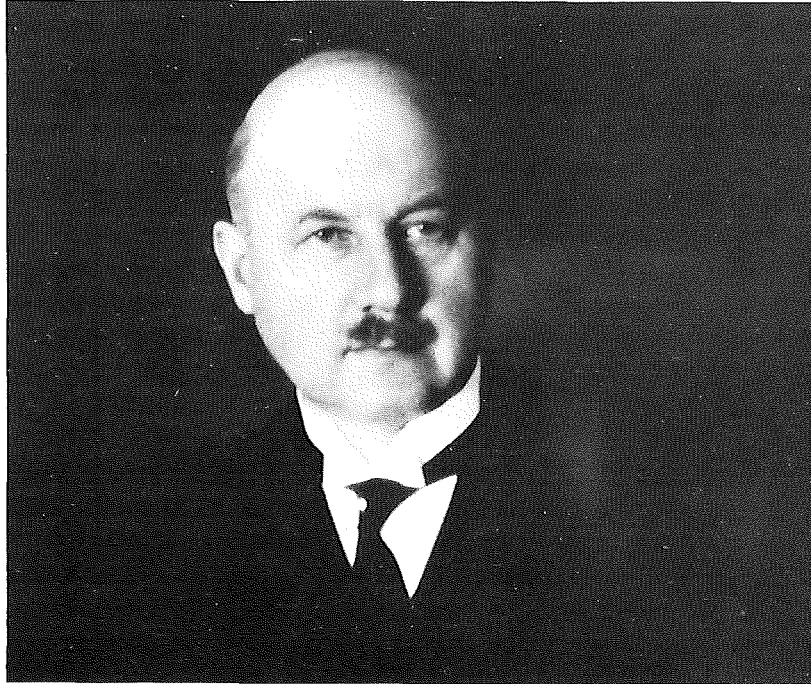
Arkitekturminnesföreningen
 Föreningen handarbetets vänner
 Föreningen för svensk hemslöjd
 Föreningen Jämtslöjd
 Kyrklig konst
 Nationalföreningen mot emigration
 Nordiska museet
 Samfundet S:t Erik
 Skånska föreningen för byggnadskultur
 Svenska naturskyddsföreningen
 Svenska slöjdföreningen
 Svenska teknologföreningens avdelningar för; elektroteknik, husbyggnadskonst, kemi- och bergsvetenskap, väg- och vattenbyggnadskonst
 Svenska turistföreningen

*SAMFUNDETS FÖRSTA STYRELSE HADE
FÖLJANDE SAMMANSÄTTNING*

Karl Starbäck ordförande
Lars Israel Wahlman vice ordförande
ledamöter:
Fritjof Hazelius
Hilding Kjellman
Carl Lignell
Anna Lindhagen
Gösta Tamm
Gustaf Upmark
Erik Wettergren
Lars Yngström
revisorer:
J. Ekström
H. Wadsjö
Thor Högdahl suppleant
Samfundets tjänstemän:
arkitekt John Åkerlund sekreterare
Sven Bergius skattmästare

Ett förgrenat kontaktnät

Varje korporativ medlem representerades av någon av styrelseledamöterna eller hade varit representerad i förberedelsearbetet. En av grundarna till *Svenska arkitekturminnesföreningen* var Otar Hökerberg vilken tidigt framträtt som talesman för en hembygdsvårdsbyrå. *Föreningen handarbetets vänner med Licium*, samt *Svenska slöjdföreningen* hade sin representant i Erik Wettergren (1883–1961) som vid den här tiden var sekreterare i Slöjdföreningen och amanuens vid Nationalmuseum. Bankdirektören i Jämtlands Kreditbank Carl Lignell (1868–1949) hade 1908 varit med och bildat *Föreningen Jämtslöjd*, samt Fornbyn Jamtli i Östersund 1911. Hovstallmästare Gösta Tamm (1866–1931) var ordförande i *Nationalföreningen mot emigration*. Axel Nilsson från *Nordiska museet* var med

Sven Lübeck, Samfundets ordförande 1930–32, och var vid sitt inval statsråd och chef för socialdepartementet. Bilden från 1930-talet. Tillhör Kungliga Biblioteket.

ifrån början när diskussionerna om ett samfund startade. I styrelsen representerades museet av dess styresman Gustaf Uppmark som också var ordförande i *Samfundet S:t Erik*. Fritjof Hazelius var grundare av *Skånska föreningen för byggnadskultur* och dess vice ordförande. Karl Starbäck var styrelseledamot i *Svenska naturskyddsföreningen* och Thor Högdahl dess sekreterare. Lars Israel Wahlman och direktör Lars Yngström (1870–1944) var *Teknologföreningens* representanter. Professor J. Gunnar Andersson som varit medlem i den förberedande kommittén var styrelseledamot i Turistföreningen. Han var 1914–1924 verksam i Kina och i Samfundets styrelse representerades *Svenska turistföreningen* av sin sekreterare docent Hilding Kjellman (1885–1953).

Nationalföreningen mot emigration fordrar kanske en liten kommentar. Föreningen grundades 1907 och arbetade mot emigrationen dels genom att verka för att ge svenskar utkomst-möjligheter i Sverige, främst genom att starta egna jordbruk, men också genom att hjälpa svenskar som återvände till sitt hemland att etablera sig på nytt. Man hade 1912 ca 13.000 medlemmar samt 13 byråer utspridda över landet och en centralbyrå i Stockholm. Föreningen arbetade bland annat med förmedling av arbeten, jord samt egnahemslån. Med egna hem menades vid denna tid dels småjordbruk som beboddes av en familj, dels enfamiljebostäder i staden. I samband med låneansökningar granskades inte bara personernas vandel utan också byggnadsritningarna. En del av arbetet bestod i byggnadsrådgivning, något som det nystartade Samfundet också avsåg att arbeta med. Nationalföreningens representant var Gösta Tamm.

Tamm var den förste av styrelseledamöterna som avsåg sig omval. Det skedde 1919. Som ny styrelseledamot valdes grundaren av Föreningen för hembygdsvård i Österfärnebo arkitekten Axel Eriksson (1888—1961) sekreterare i Stockholms byggnadsförening vilken varit korporativ medlem sedan 1916.

Medlemskap på flera sätt

Det fanns från början tre former av medlemskap i Samfundet; korporativ medlem, enskild stödande medlem eller enskild medlem på grund av särskild förtjänst. De korporativa medlemmarna och de enskilda stödande medlemmarna svarade för den ekonomiska basen för verksamheten. Tanken var att de korporativa medlemmarna från starten skulle förbinda sig att vara medlemmar minst tre år och under denna tid erlægga en avgift som var relaterad till hur många *röstande medlemmar* man avsåg att ha i Samfundet.

Enskilda stödande medlemmar var Samfundets mecenater. De förband sig att betala en årsavgift som var lika hög som de korporativa medlemmarnas alternativt att erlægga en engångsavgift om 1000 kr ”i ett för allt”. Donatorer av större belopp invaldes också som stödande medlemmar som kvittering

Hilding Kjellman tillträdde posten som ordförande i Samfundet 1937. Vid ungefär samma tidpunkt blev han ordförande i den statliga fritidsutredningen, vilket senare ledde till att Kjellman inför den planerade sammanslagningen med SNF, Ungdomsringen och Naturvärnet 1940 kom att hamna i en märklig dubbelroll. Sin roll som ordförande i Samfundet (som verkade pådrivande i sammanslagningen) delade han med ordförandeskapet i Naturvärnet. Den senare organisationen förhöll sig kall-sinnig till att ingå i den nya storföreningen.

Ur "Tidskrift för hembygdsvård" 1937.

Foto: STF-bild.

Fritjof Hazelius var redaktör för Tidskrift för hembygdsvård 1920–1935 samt Samfundets sekreterare 1924–1936. Hazelius var också ansvarig för lantbyggmästarkurserna på Hvilans folkhögskola. Foto: Ur "Hvilan 75 år".

Erik Lundberg var aktiv i byggnadsbyråns och ritkontorets arbete 1939–1949. Han var antikvarie vid Riksantikvarieämbetet och utnämndes 1946 till professor i arkitekturens historia vid Konsthögskolan i Stockholm. Foto: SfH:s bildarkiv. Årtal okänt.

på donationen. Huruvida de enskilda medlemmarna på grund av särskild förtjänst också betalade någon medlemsavgift till Samfundet är oklart. Förutom dessa medlemskategorier hade styrelsen möjlighet att kalla hedersmedlemmar.

I Samfundets arkiv är endast protokollen bevarade från den första tiden. Av dessa framgår inte helt klart hur man såg på medlemskap i Samfundet. Av styrelsens medlemmar var endast häradshövding Sven Bergius (1871–1949) och Lars Yngström enskilda stödjande medlemmar samt Anna Lindhagen invald enskild medlem från och med grundandet. Gunnar Andersson, Thor Högdahl och Waldemar Langlet invaldes också 1916 som ”enskilda medlemmar på grund af särskild förtjänst om hembygdsvården”. Övriga ledamöter i styrelsen betraktades som medlemmar i Samfundet genom att de var sina respektive föreningars röstande medlemmar.

Denna oklarhet — om personerna i styrelsen satt där i kraft av egen person eller som representanter för respektive organisationer — utvecklade sig så småningom till en tradition, eller taktik, att vissa av de första organisationerna skulle vara representerade i Samfundets styrelse. Koppling mellan organisation/institution och styrelserepresentation bibehölls långt fram i tiden, även sedan den snarare blivit symbolisk än praktiskt grundad. Valet av den första styrelsen ledde på så sätt till att de korporativa medlemmarna delades i ett A-lag som hade mera rätt att vara representerade i styrelsen och ett B-lag som saknade denna rätt. Det är omöjligt att säga vilken praktisk betydelse detta fick men det drabbade de föreningar som inte varit med från början.

Först efter sex års verksamhet, på årsmötet i april 1923, beslutades en stadgeändring som möjliggjorde för privatpersoner utan förmögenhet att bli enskilda medlemmar. En särskild årsavgift infördes, fem kronor för personer som var anslutna till någon av Samfundets korporativa medlemmar och åtta kronor för övriga intresserade. Under senare delen av 1923 anslöts ca 1200 personer på detta sätt.

Trots upprepade försök till organisationsreformer lyckades Samfundet aldrig genomföra en folkrörelsemodell — individ, lokalförening, regionalavdelning, riksförbund — inom hem-

bygdsvårdsarbetet. Den komplicerade representationen i styrelsen, som ytterligare förvirrades av styrelseledamöternas tvååriga mandatperioder med växelvisa omval, samt de otaliga formerna för medlemskap, satte den demokratiska logiken ur spel.

De första enskilda stödjande medlemmarna i Samfundet var:

31/10 1916

Friherre T. Adelsvärd, Åtvidaberg
Statsrådet J. Beck-Friis, Stockholm
Hovrättsnotarie S. Bergius, Stockholm
Fru E. Broomé, Stockholm
Statsrådet D.F. Broström, Göteborg
Konsul J. Ekman, Väja
Häradshövding O. Mannheimer, Göteborg
Statsrådet O.F. v Sydow, Göteborg
Statsrådet K.G. Westman (begärde 23/10 utträde p.g.a. dyrtiden)
Handl. Hj. Wijk, Göteborg
Direktör L. Yngström, Sandviken

21/11 1916

Generalkonsul A. A:son Jonsson, Stockholm
Professor Patrik Haglund

29/1 1917

Kapten E. Beckman, Norrköping
Direktör S. Edström, Västerås

18/12 1917

Häradshövding K. Tillberg, Stockholm
Direktör N.P. Mathiasson, Stockholm
Köpman M. Månsson, Gävle
Direktör E. Brodin, Gävle
Grosshandlare E. Kronberg, Gävle
Grosshandlare E. Kjellerstedt, Gävle
Direktör C.M. Andersson, Gävle

19/4 1918

Konstnären Anders Zorn
Fru Emma Zorn, Mora
Bankdirektör K. Wallenberg

10/6 1918

Ingenjör K. Littorin, Stockholm

Invalda medlemmar

31/10 1916

Fröken Anna Lindhagen

Enskilda medlemmar p.g.a. särskild förtjänst inom hembygds-
vården

21/11 1916

Professor Gunnar Andersson
Skriftställare Tor Högdahl
Redaktör W. Langlet

29/1 1917

Förste Byråinspektör Axel Lindblad

Verksamheten 1916—1923

De första sju åren, 1916—1923, var arkitekten John Åkerlund Samfundets sekreterare. Karl Starbäck var ordförande 1916—1930 och Lars Israel Wahlman vice ordförande. Tillsammans med de övriga styrelseledamöterna började man förverkliga Samfundets ambitiösa program för hembygdsvård.

I den första programskriften för Samfundets verksamhet skriver man följande om sitt syfte:

... i hänsynen till äldre kultur brister ännu mycket. Särskilt nybyggare av olika slag — kanske mest hem och gårdar — väganläggningar ledningar för elektricitet och dylikt utföras ofta så, att de onödigtvis våldföra sig på ett vackert landskap, en vacker samhällsbild eller värdefulla kulturminnen. Där praktiskt-ekonomiska organisationer

med intresse för dessa nyanläggningar finnas ha på senare tid även de börjat varmt intressera sig för goda lösningar av nya byggnadsfrågor, goda planer för nya samhällen, estetiskt goda former för industriernas byggnader och alster. Men mycket återstår att göra inom stora områden, dit de olika organisationerna ännu ej nått med sitt inflytande. Fördenskull framstår som en bjudande nödvändighet att alla intresserade krafter samlas till ett gemensamt planmässigt arbete för hembygdsvård.

Arbetsformer

I programförslaget 1914 skriver femmannakommittén:

Samfundets uppgift omfattar

dels att förhjälpa till bevarandet af äldre natur- och kulturminnen, hvilka böra skyddas som källa till kunskaper och som underlag för ett sundt nyskapande.

dels och icke minst genom att vaka öfver att nyanläggningar och omdaningar såväl på landet som i tätbyggda samhällen och städerna utföres med tillräcklig hänsyn till omgifvande natur och förutvarande anläggningar.

Grundarna valde en centralbyrå i Stockholm som arbetsform för hembygdsvården. Den skulle inrikta sig på att genom *agitation och reklam* sprida kännedom om Samfundets syfte. Ett syfte som också skulle tillgodoses genom bildandet av *lokala föreningar för hembygdsvård*. Upplýsningsarbetet skulle omfatta utgivande av broschyrer och handböcker i *enkel byggnadskonst på landet* samt föreläsningar och kurser. Verksamheten skulle också omfatta *rådgivande eller konsultativ verksamhet* i byggnadsfrågor och man avsåg att gratis eller mot låg ersättning lämna hjälp till personer som inte kunde anlita arkitekt för uppgörande av ritningar. Eftersom byrån till övervägande del skulle behandla byggande och arkitektur var det tidigt självklart att verksamheten skulle ledas av en arkitekt. Som stöd för föreståndarens praktiska ärendehantering avsåg man att inrätta en nämnd med fem ledamöter utsedda av re-

spektive Svenska teknologföreningens avdelning för husbyggnadskonst, Nordiska museets intendantsråd, Naturskyddsföreningen, Svenska stadsförbundet samt Samfundet.

Det var alltså centralbyråns verksamhet som den tilltänkta organisationen Samfundet för Hembygdsvård skulle vara ekonomisk ryggrad för. Under uppbyggnadsperioden föreställde man sig varken statsbidrag eller ett större antal uppdrag som skulle kunna inbringa honorar. Pengarna måste fram på något annat sätt och det blev via medlemsavgifter och donationer.

John Åkerlund var arkitekt. Han hade arbetat hos Torben Grut 1907–1909 och startat egen firma 1909. Som vi tidigare sett hade han varit med från början i planläggningen av den nya organisationen. Hans arvode för sekreterarsysslan fastställdes till 3000 kronor per år. Vid det första ordinarie styrelsemötet beslutades dels om arvodets storlek, dels att det skulle utgå från den 1 oktober 1916. Att arvodet verkligen utbetalades även för månaden före Samfundets konstituerande bekräftas av den ekonomiska redovisningen för det första verksamhetsåret.

Ett arvode på 3000 kronor motsvarade en anständig årslön på statlig mellannivå. Som jämförelse kan nämnas att vid samma tid avlönades föreståndaren för Landsmålsarkivet i Uppsala med 2500 kronor per år och en arkitekt som gjort statlig karriär och fått fast tjänst som intendent vid Kungl. Överintendentämbetet hade 4680 kronor i årsavlöning.

Vid det konstituerande styrelsemötet utsågs ett arbetsutskott bestående av ordförande, vice ordförande och sekreteraren dvs. Karl Starbäck, Lars Israel Wahlman och John Åkerlund. De första åren hade hela styrelsen endast två eller tre sammanträden per år. Arbetsutskottet samarbetade desto flitigare, det hade vidsträckt fullmakt och skötte löpande ärenden. I verksamhetsberättelsen 1918 återoppar man åtta AU-möten samt att man *dessutom per telefon konfererat och beslutat*.

Till att börja med förlades Samfundets byrå till Åkerlunds kontor. Men för att kunna igångsätta den konsultativa verksamheten och samlandet av litteratur och annat material till Samfundet fann styrelsen det nödvändigt att hyra en egen lokal. Man fann en lämplig sådan intill Åkerlunds kontor, i

Industriförbundets nya fastighet på Malmtorgsgatan 10, som man hyrde från 1 februari 1918 för 750 kronor om året.

Bebyggelsefrågor, föreläsningar och kurser

Verksamheten i Samfundets namn rivstartade redan de två sista månaderna 1916. Arbetsutskottet gjorde förslag till och påbörjade en föredragsserie i hembygdsvård för Stockholms folkskollärarkårs fortbildningskurser. Man gav sig i kast med bygnadsplanerna för Näset i Södertälje (se Ola Wetterbergs artikel!), och gav sig själv uppdrag att vidtaga åtgärder mot smaklös skyltning och vägvisare i Nyköpingstrakten. Allt på en gång — så typiskt för Samfundet — och så skulle det fortsätta.

Andra frågor som togs upp var att inbjuda till bildande av hembygdsvårdsförening för Göteborg och ev. Bohuslän, att följa frågan om Södra Stambanans sträckning till Stockholms central, att delta i Svenska slöjdföreningens utställning med *ett rum med äldre möbetyper som kontrast mot de nya och som historisk belysning av utvecklingen inom heminredningsarbetet*, att framställa en broschyr om Samfundets syfte, att ordna protestmöte mot förslaget om Flottstationens förläggande till Skeppsholmen, att följa riksdagsbehandlingen av förslaget om de praktiska skolornas kontroll genom en överstyrelse etc. Därefter reste arbetsutskottet till Gävle för konsultationer angående placeringen av en ny kyrka och anordnandet av en park samt bevarande av den gamla bebyggelsen på Söder i Gävle och i Strömsbro samt utarbetade en broschyr angående prästgårdars ombyggnad, riktad till häradshövdingar och präster.

Det fanns dock vissa begränsningar för vad man engagerade sig i. Rithjälp till byggnadsföretag av relativt stor kostnad skulle inte lämnas kostnadsfritt och bevarandet av en tallunge i Östersunds stad remitterades till Naturskyddsföreningen. Ett par personer som sökt hjälp för mindre byggande hänvisades till Nationalföreningen mot emigration. Byggmästarekurser som planerats i Västergötland, Dalarna och Gästrikland fick uppskjutas beroende på kristiden.

Lorentz Bolin arbetade med naturskydd och landskapsvård. Han reste runt i Sverige, höll talrika föredrag och studieledarkurser, skrev handböcker och fotograferade. Här tillsammans med John Nihlén (i mitten) och konsulent Sven Rydberg (t.h). Fotot från 1938. SFH:s bildarkiv.

Nya medlemmar

De korporativa medlemmar som anslöts de första åren var:

1916

21/11 Tegelinstriföreningen
Stockholms Byggnadsförening
Centralförbundet för socialt arbete
Folkbildningsförbundet

1917

29/1 Svenska Vägföreningen
18/12 Gevle stad

1919

- 23/1 Tekniska samfundet i Göteborg
Nordhallands hembygdsförening
Ålems hembygdsförening
- 5/3 Nationella Ungdomsförbundet
Folkhögskolläraernas Hembygdsvårdsförening

Därmed hade man i hög grad lyckats rekrytera de föreningar och institutioner som man i 1914 års förslag skisserat som tänkbara medlemmar i Samfundet. Av de 14 organisationer som utpekats som påräknade medlemmar saknades endast Stadsförbundet, Industriförbundet, Diakonistyrelsen, Landtbruksakademien samt Socialstyrelsen.

Stadsförbundet hade varit representerat i den förberedande kommittén av sin sekreterare Yngve Larsson. I fråga om Landtbruksakademien hade man kanske hoppats på Gösta Tamm. Han var ledamot i Landtbruksakademien sedan 1908 och hade också varit aktiv i Södermanlands Hushållningssällskap.

Förutom de specifikt utpekade organisationerna var det vissa organisationstyper som man sett som presumtiva medlemmar: fornminnesföreningar, hemslöjdsföreningar, egnahemsföreningar, ungdoms- och bygdeföreningar, planteringsföreningar, tekniska föreningar samt hushållningssällskapen. Av dessa var det egnahemsföreningarna, planteringsföreningarna och hushållningssällskapen som man till synes inte nått.

”Men var är hembygdsföreningarna”, har mina textgranskare frågat långt innan de läst så här långt. Enklaste svaret på den frågan är att dessa ännu var få och huvudsakligen lokalt inriktade. De två första hembygdsföreningarna som blev medlemmar i Samfundet för hembygdsvård anslöts den 23/1 1919. Båda föreningarna var så nya att de inte existerade då Samfundets grundades 1916. Nordhallands hembygdsförening, Kungsbacka, hade grundats 1917 och Ålems hembygds- och naturskyddsförening från Småland, var grundad 1918.

Hembygdsvård på skolschemat

För Hembygdsvården ute i landet kom folkskollärarna att spela en viktig roll. Att de tidigt var intresserade av fortbildning i hembygdsvård hade sin grund i att ämnet hembygds-kunskap togs upp i läroplanen 1919. Hembygdsvårdens förgrundsgestalter, bland annat personerna i Samfundets styrelse, var flitigt anlitade som föreläsare vid möten, fortbildning och kurser för lärare. Historia var inte längre enbart konungarnas historia. Genom att göra landskap, människor, språk och seder från skolbarnens hembygd till huvudmotiv blev hemorten från forntid till nutid ett ämne för de unga författare som skrev skol-upsater.

Det kan ses som en naturlig följd härav att hembygdsvård på 1920-talet ansågs som ett lämpligt ämne för ungdomar och att man nästan förutsatte att hembygdsföreningar grundas av ungdomar, den äldre generationen hade ju överhuvudet taget inte utsatts för denna indoktrinering. I många hembygdsföreningar återfanns sedan folkskollärarna i ledande positioner. Hade man haft en så bra och inspirerande lärare att man bestämt sig för att grunda ortens egen förening var det säkert naturligt att han skulle vara med.

Tidskrift för hembygdsvård

I 1914-års programförslag avvisade femmannakommittén tanken på en speciell publikation för hembygdsvård - *är säkerligen faran stor att en dylik icke skall med enbart sitt speciella innehåll kunna upptaga konkurrensen med den redan stora mängden föreningspublikationer*. Istället framhåller man möjligheten att nå en stor publik genom uppsatser i hembygdsvård i redan befintliga tidningar och tidskrifter.

Denna tanke övergavs, tidskriftsfrågan utreddes och i april 1919 beslutade styrelsen att utge *Tidskrift för hembygdsvård* från och med 1920 med sex häften per år. I häftena publicerades artiklar samt notiser om Samfundets verksamhet samt hembygdsvården runt om i landet. Byggnadsvård och naturvård var de ämnen som dominerade till en början. Redaktör var Fritiof Hazelius och redaktionen var förlagd till Lund, där tidskriften

också trycktes. Hazelius — han var inte mer släkt med Skansens grundare än att han var Arturs kusinbarn — tillhörde Samfundets första styrelse men avståndet hindrade honom att delta mer aktivt i styrelsens möten. När han 1919 vistades i Stockholm adjungerades han till styrelsens arbetsutskott. Han hade 1916 startat Tidskrift för konstvetenskap och var också dess redaktör.

Statsbidrag erhöles för 1921 med 4000 kronor och för 1922 med 2500 kronor. Tidskriftens format förändrades 1932, samtidigt som Albert Nilsson blev redaktionssekreterare. Meddelandena och notiserna från hembygdsrörelsen gavs fortfarande ut i sex häften per år men de gjordes enklare och trycktes på billigare papper. Artiklar i hembygdsvårdande ämnen trycktes i en särskild *Årsbok* som medlemmarna fick tillsammans med häfte två varje år. Hazelius var redaktör för tidskriften fram till 1935, från 1936 var Samfundets nytillträdde sekreterare John Nihlén redaktör.

Namnet ändrades 1939 till *Bygd och Natur*, men omfånget, sex häften och en årsbok bestod. Tidskriftens namnändring blev det enda bestående minnet av planerna på ett samgående mellan de båda organisationerna Svenska naturskyddsföreningen och Samfundet för Hembygdsvård. (Se Thomas Hillmos artikel.) I samband med Rune Engströms tillträde som redaktör 1969 upptäcktes att ägandet enligt utgivningsbeviset fortfarande var delat med SNF. Förhållandena ordnades upp genom att Naturskyddsföreningen skänkte sin del till Samfundet.

En byggnadsbyrå tar form

Genom målmedvetet propagandaarbete, som inleddes 1919 bl.a. med en artikel om hembygdsvården och byggandet i 1920 års almanacka, ökade antalet konsultationer i byggnadsärenden. Verksamheten omtalas 1919 som Samfundets konsulterande verksamhet och benämndes även som Samfundets hjälperksamhet. Samfundets konsulterande verksamhet erhöles 5000 kronor i statsbidrag för 1921. *Samfundets byggnadsbyrå* blev ett självständigt begrepp inom Samfundets verksamhet efter 1924 års omorganisation.

Samfundet och hembygdsrörelsen

En något vildvuxen folkrörelse vällde fram i hembygdens namn. Den bildade hembygdsföreningar, arrangerade hembygdsfester och byggde hembygdsgårdar. Slagorden haglade. Alla källor talar, var och en på sitt sätt, om en befriande rörelse som var varken politisk, religiös, nykter eller social. På hembygdsfesten kunde alla mötas.

Hembygdsrörelsen — folkrörelsen. Leden har tätat, pionjärarbetet är förbi, hembygdsrörelsen har blivit en folkrörelse. Det är en samling kring fanan, det är klingande spel, det är en hänförelse som i nykterhetslogernas utfärder eller i ett 1:sta majtåg. Och hembygdsrörelsen famnar både nykterhet och socialism, den står över partierna och dagens strider, den förenar alla till gemensamma mål.

Samma högtidliga andakt fast i ett bilateralt perspektiv går igen när Karl Starbäck utnämns till hedersdoktor i statsvetenskap vid universitetet i Tübingen. Utmärkelsen överräcktes på Samfundets årsmöte 1923.

Statsvetenskapliga fakulteten ... utnämner ... Karl Starbäck, naturskydds-rörelsen och naturskyddslagstiftningens fader och ledare av hembygdsvärden i Sverige, såsom ett hedersvedermäle för hans framstående förtjänster om hembygdsvärden i Sverige och Tyskland — en kulturrörelse som i våra dagar, då det gäller helandet av tidens materiella och andliga skador, är av större betydelse än någonsin — till doktor i statsvetenskap.

HEMBYGDSPÖRENINGAR OCH
KULTURHISTORISKA MUSEER

	Götaland	Svealand	Norrland	Totalt
Grundade föreningar				
före 1900	15	10	4	29
1901—1905	5	3	—	8
1906—1910	6	7	5	18
1911—1915	11	11	4	26
1916—1920	24	13	4	41
1921—1925	43	30	15	88
1926—1929	38	21	6	65
				275

Tabellen bygger på upplysningar om 374 föreningar i Hembygdens arv 1929. Av dessa saknas uppgift om tidpunkt för grundandet i 100 fall. På 00-talet grundades lika många föreningar som det fanns före 1900. På 10-talet något mer än dubblerades siffran och på 20-talet mer än dubblerades den återigen. I Götaland framträder Småland följt av Skåne och Västergötland. I Svealand framträder Dalarna följt av Västmanland och Värmland. Av Norrlandslandskapen är det Hälsingland och Gästrikland som intar en mer framskjuten position.

Den utveckling som tabellen visar skulle inte kunna skönjas om man enbart granskade Samfundet för Hembygdsvårds medlemsstatistik. I Tidskrift för hembygdsvård kan den följas ganska väl genom notiserna om hembygdsarbetet i olika delar av landet. Den starka utvecklingen medverkade med all säkerhet till att Samfundet beviljades flera statliga bidrag och anslag till olika projekt. En tid verkar det ha varit ganska lätt för Samfundet att få gehör för sina äskanden om statligt stöd.

Det kan vara värt att lägga märke till att hembygdsföreningar inte nämndes i 1914 års förslag som en egen organisationstyp vid sidan av de andra. Den skillnad mellan fornminnes- resp. hembygdsföreningar som ibland hårddras i till-

bakablickande texter existerade inte i praxis eller namnskick vid den här tiden. Den lokala kulturförening som samlade till den första museisamlingen och byggde hembygdsgården kunde vara hemslöjds-, ungdoms-, planterings-, eller fornminnesförening, ett skyttegille eller en loge inom nykterhetsrörelsen. Detta pekar dels på föreningsbildningens komplexitet, dels på det som senare blev ett av hembygdsvårdens centrala organisatoriska problem — det fanns stora skillnader mellan de grupper som valt hembygdsarbetet som verksamhetsform.

KORPORATIVA MEDLEMMAR

En förteckning som upptog de korporativa medlemmarna publicerades i början av 1922. Följande föreningar som tidigare varit medlemmar återfinns *inte*:

- Stockholms byggnadsförening
- Centralförbundet för socialt arbete
- Folkbildningsförbundet
- Svenska vägföreningen
- Tekniska Samfundet i Göteborg
- Folkhögskollärarnas hembygdsvårdsförening

Följande föreningar hade *tillkommit*:

- Dalarnas hembygdsförbund
- Folkminnesföreningen i Lund
- AB Industriebostäder i Stockholm
- Malmöhus läns hemslöjdsförening
- Södertälje stads byggnadsnämnd
- Västkustens förening för hembygdsvård

Nästa förteckning trycktes 1925. Följande föreningar återfinns *inte*:

- Arkitekturminnesföreningen
- Handarbetets vänner
- Kyrklig konst
- Nationalföreningen mot emigration
- Nordhallands hembygdsförening
- Ålems hembygdsförening
- Nationella ungdomsförbundet
- Folkminnesföreningen i Lund

Följande hade *tillkommit*:

Bara härads hembygdsförening (grundad 1921)
 Västerås stad
 Svenska folkhögskollärarnas förening för hembygdsvård och
 hembygdsforskning,
 Hvilans elevförbund
 Folkdansringen (heter 1925 Ungdomsringen för bygdekultur)
 Morastrands köping (eller dess byggnadsnämnd, båda nam-
 nen finns)
 Malmö stad
 Östersunds stad
 Blekinge hembygdsförbund (grundat 1923)
 Föreningen för fornminnes- och hembygdsvård i sydöstra
 Skåne (grundad 1917 i Simrishamn)
 Stockholms stads fastighetskontor
 Föreningen för norrländsk hembygdsforskning (grundad
 1909 i Härnösand)
 Tekniska samfundet i Göteborg (första gången medlem 1919)
 Hälsingborgs stads estetiska nämnd
 Värmlands hembygdsförbund

Verksamhetsberättelserna rapporterar därutöver följande nya medlemmar:

Västmanlands fornminnesförening
 Värnamo hembygdsförening
 Tekniska föreningen i Gävle
 Stora Kopparbergs Bergslags AB (Bergslagens museum grundat 1894)
 Valbo hembygdsförening (grundad 1922)

Vid den här tiden hade andelen hembygdsföreningar ökat bland de korporativa medlemmarna i Samfundet. Medlemstatistiken är svårgenomtränglig, men efter ovanstående beräkning skulle Samfundet ha haft 36 korporativa medlemmar 1925. Av dessa återfinns 12 stycken i den förteckning över landets hembygdsföreningar och kulturhistoriska museer som trycktes 1929 i boken *Hembygdens arv* som var Svenska Journalens årsgåva till sina prenumeranter. Av de övriga 24 föreningarna var det fyra som uttryckligen sysslade med hembygdsvård. Man kan därför säga att 16 av de 36 föreningarna var musei- eller hembygdsvårdsföreningar. Av de resterande 20 var 8 representanter för städer eller köpingar och de övriga 12 slutligen företag eller intresseföreningar.

Verksamheten 1924—1935

Sekreterarens arbetsuppgifter delades 1924 i två skilda verksamhetsområden, sekretariat respektive byggnadsbyrå.

Samfundets sekretariat i Lund

Omorganisationen 1924 innebar att sekreterarbefattningen sammanslogs med redaktörskapet för tidskriften. Fritjof Hazelius blev Samfundets sekreterare och redaktör, en befattning som han skulle komma att ha i 12 år. Sekretariatet förlades till Gröneгатan 12 i Lund där Tidskriften haft sin adress alltsedan starten. Senare ändrades adressen till Gröneгатan 14.

Det finns inte speciellt mycket material från lundasekretariatet bevarat i Samfundets arkiv. Protokollsböckerna finns förstås kvar men därutöver är det främst enstaka handlingar sända till Samfundets byggnadsbyrå i Stockholm som finns kvar därför att de kommit att ingå i långlivade ärenden. Enligt årsberättelserna så förs en omfattande korrespondens. De utgående diarietförda skrivelserna från sekretariatet skall ha varit 560 stycken år 1924, 1605 st. (1925), 3113 st. (1926), 1884 st. (1927), 2288 st. (1928), 1902 st. (1929), 2727 st. (1930), 1672 st. (1931), 1399 st. (1932). Det är 17150 skrivelser på nio år. År 1925 rapporteras det vidare — *förutom tillfällig hjälp har sekreteraren haft till förfogande ett fullt avlönat skrivbiträde.*

Byggmästarkurser och yrkesutbildning

En av Samfundets verksamhetsgrenar var yrkesfortbildning för byggnadshantverkare. Planer för kurser i olika delar av landet fanns redan det första verksamhetsåret men måste skjutas på framtiden. Den första byggmästarkursen i landsorten hölls på hösten 1919 i Östersund under ledning av Fritjof Hazelius och John Åkerlund.

I Stockholm hölls 1918 en kurs i byggnadsritning för folkhögskollärare eftersom byggnadsritning ingick i den nya läroplanen för folkhögskolorna. Vid detta tillfälle bildades också Folkhögskolärarnas hembygdsvårdsförening som anslöts till Samfundet i mars 1919. Föreningen ombildades och utvidgades

1921 till *Svenska folkhögskollärarnas förening för hembygdsvård och hembygds-kunskap*.

Fritjof Hazelius hade från 1901 och under sin studietid i Uppsala varit knuten som sommarkurslärare till Hvilans folkhögskola i Åkarp. Han var ordinarie lärare där 1910—1943. Skånska föreningen för byggnadsvård startade sin verksamhet 1915 och samma år hölls den första lantbyggmästarkursen på Hvilans folkhögskola.

Samfundets kurser var i regel tio dagar långa och bestod av föreläsningar och praktiska övningar framför allt i byggnadsritning samt även uppmätning av äldre bebyggelse. Kurser anordnades dels för byggmästare, dels för möbelsnickare. Vidare gavs s.k. kombinerade kurser som omfattade båda områdena. De kunde anordnas var som helst i landet där intresse fanns och var ofta ett samarrangemang mellan Samfundet, som engagerade lärare och höll kontakten med den inspektör som skolöverstyrelsen utsåg, samt en lokal hembygdsförening som stod för de praktiska arrangemangen. Skolöverstyrelsens yrkesskoleavdelning fastställde reglemente för Samfundets yrkesutbildningsverksamhet den 22 april 1922. Fritjof Hazelius utsågs till föreståndare för yrkesutbildningsverksamheten.

Inställningen till verksamheten var mycket optimistisk: man planerade och beviljades statsbidrag till fler kurser än man kunde genomföra. Kurser genomfördes på folkhögskolan i Stenstorp 1921 och 1922, i Malmö 1922, Gävle 1925, Göteborg 1925, Bollnäs 1925 och Simrishamn 1926.

För att skapa en fastare struktur för verksamheten beslutade Samfundet sig 1926 för att starta en speciell byggmästarskola. Den förlades till Hvilans folkhögskola och en särskild styrelse tillsattes. Första kursen hölls januari-mars 1927. Till föreståndare för byggmästarskolan utsågs Fritjof Hazelius, ett uppdrag som han innehade i 21 år. Utbildningen stod under skolöverstyrelsens kontroll och eleverna kunde erhålla såväl stipendier som studielån för att delta i kursen. Byggmästarskolans kurs genomfördes under tre månader, januari-mars varje år.

Byggmästarkurserna och byggmästarskolan blev en bestående del av Samfundets verksamhet. Ytterligare en byggmä-

tarskola startades på Steneby 1 februari 1939. Kurser gavs där till och med 1943. I Umeå drevs en modifierad form av byggmästarskolan 1944 och 1945, lästiden var förkortad från tre månader till 30 dagar. I statens utredning 1946 om Samfundets statsbidrag ifrågasattes dock verksamheten. Utredningen ansåg det omotiverat att ge statsunderstöd till utbildning som vid denna tid borde kunna anordnas bättre inom det statliga skolväsendet. Genom denna omstrukturering kunde anslaget till andra delar av Samfundets verksamhet ökas utan att statsanslaget för den skull höjdes. Budgetåret 1946/47 blev formellt sett det sista året för Samfundets yrkesutbildningsverksamhet. I praktiken fortsatte dock byggmästarkurserna ute i landet och byggmästarskolan på Hvilan omorganiserades. Hazelius fortsatte som lärare men efterträddes som föreståndare av intendent Sven T. Kjellberg. Byggmästarskolan fortsatte i denna form årskurserna 1948, 1949 och 1950. Därefter avslutades verksamheten genom att den överflyttades till Samfundets nystartade folkhögskola i Markaryd.

Byggnadsbyrån

Vid 1924 års omorganisation blev byggnadsbyrån en självständig del av Samfundets verksamhet. John Åkerlund var 1924–1927 föreståndare för verksamheten som var kvar i lokalerna på Malmtorgsgatan 10 i Stockholm. Omorganisationen och den höjning av anslaget till avlöning åt sekreteraren och biträden som möjliggjordes genom att Samfundet 1924 erhöll 50000 kronor av de statliga lotterimedlen gjorde att John Åkerlund mer odelat kunde ägna sig åt sin specialitet arkitektur och byggnadsrådgivning och därmed sammanhängande frågor.

Åkerlund var, redan när han lade grunden till den speciella verksamhet som Samfundets byggnadsrådgivning innebar, en av landets främsta experter på småskalig svensk bebyggelse. Redan 1909 hade han skrivit byggnadsavsnittet *Hur allmogehem skola byggas* i boken Svenska allmogehem. Med allmogehem menade utgivaren Gustaf Carlsson nya småjordbruk och boken är en handledning i att starta eget jordbruk (långt före gröna vågen). En rad av tidens arkitekter medverkade med rit-

ningsförslag till småjordbruk, allmogehem, som skulle vara moderna, ändamålsenliga och anpassade till regionalt byggnadsskick. För ändamålet hade Sverige delats in i 13 olika byggnadszoner och för varje zon fanns arkitektritade förslag till gårdsbyggnader utformade i överensstämmelse med lokal byggnadstradition.

Till grund för *Svenska allmogehem* låg en omfattande inventering av svensk landsbygdsbebyggelse med uppmätningar och fotografier av bebyggelse från Skånes kust till lappmarkerna. Tillsammans med Ivar Tengbom gjorde Åkerlund ett urval ur det rika material som insamlats under studieresorna vilket 1912 publicerades med titeln *Gamla svenska allmogehem*. Del 1 omfattade Sverige söder om Dalälven och del 2 Dalarna och Norrland. För varje landskap återgavs ett antal kulturhistoriskt värdefulla byggnader. Många av dem känner vi igen idag som kulturminnesmärken eller huvudbyggnader på hembygdsgårdar. Åkerlund publicerade också *Den svenska egna-hemsrörelsen* 1915 samt *Arbetarbostäder vid industrier och verk* 1917. Ett slags program för Samfundets byggnadsbyrå skrevs av Åkerlund i en artikel i Tidskrift för hembygdsvård häfte nr 2 1924.

Verksamheten vid Samfundets byggnadsbyrå hade samma karaktär som en konsulterande arkitektbyrå. Byrån tog emot uppdrag, gav råd och anvisningar och ställde sig till förfogande i största möjliga utsträckning. En form av specialisering var att den konsultativa verksamheten även omfattade förslag till ombyggnad och modernisering av äldre byggnader. Byråns arbete finansierades åtminstone till en del genom de arvoden som uttogs för uppdragen.

Samfundets arkiv innehåller som tidigare nämnts endast protokollsböcker från denna tid. Ola Wetterberg har hos John Åkerlunds son Lars Åkerlund funnit ritningar till 13 projekt av olika omfattning daterade mellan 1920 och 1927 som stämpelats med Samfundets namn. I och med utgången av 1927 slutade Åkerlund som byggnadsbyråns föreståndare. Han efterträddes av arkitekten Rolf Bolin (1896—1933). John Åkerlund fortatte sin egen arkitektgärning och ritade bl.a. Sigtunastiftelsen och Sigtunaskolan.

Propaganda för en ideologi

Som propaganda för Samfundets byggnadsideologi infördes byggnadspremieringar 1924. De premierade husen erhöll Samfundets byggnadsmärke i gjutjärn och byggherren fick diplom, första året premierades 10 nya byggnader av 36 föreslagna.

Ett program för större publikationer fastställdes 1926. Tre verk skulle utges, dels mönsterritningar för lantmannabyggnader, dels gravkonst, dels den svenska ingenjörbyggnadskonsten.

Tillsammans med Nils G. Wollin hade Åkerlund i närmare ett års tid förberett en utställning om vår tids tekniska och industriella anläggningar med syftet att slå ett slag för ett bättre utförande av sådana. Utställningen *Vackra verk* visades i Konstakademiens lokaler hösten 1924. Den erhöll mycket uppmärksamhet och upprepades 1925 i Göteborg, Oslo och Helsingborg. I samband med förberedelserna för utställningen skrev Fritjof Hazelius en artikel *Ingenjörbyggandet och hembygdsvården* i Tidskrift för hembygdsvård 1923:2/3. Artikeln är fortfarande intressant läsning för analysen av hembygdsvård som planeringsideologi. Ungefär vid denna tid påbörjade Samfundet också ett samarbete med arkitekten Ferdinand Boberg (1860—1946). Under några år reste han, ibland i sällskap med någon från Samfundet, runt i landet och inventerade industriminnen. Boberg utförde pastellteckningar i stort format som efterhand överlämnades till Samfundet. En del av Ferdinand Bobergs teckningar av industriminnen finns idag på Tekniska museet i Stockholm.

Som föreberedelse till verket om gravkonst hölls en gravvårdsutställning på Skansen sommaren 1928. Boken *Gravkonst* utkom 1930. Som utgivare stod arkitekten Harald Wadsjö. Kommittén som arbetat med projektet bestod förutom Wadsjö av Erik Wettergren och Fritjof Hazelius samt C. Gustafsson som representerade stenhuggarna. Ritningarna hade utförts av arkitekterna Hult, Lewerentz, Markelius, Åhren, samt konstnärerna Forsslund, Henkelmann och Nyrén.

Ritningar till lantmannabyggnader utkom 1931, redaktör var C.G. Pyk med Sigurd Westholm (1871—1960), John Åkerlund

och Fritjof Hazelius som medarbetare. Ritningarna var utförda av arkitekt Erik Selander. Boken omfattade typritningar till 16 större eller mindre jordbruk för olika trakter av Sverige.

Rolf Bolin hade sedan januari 1927 varit engagerad som ledare för Samfundets byggmästarkurser ute i landet. Tidigare hade han varit anställd hos Stockholms stads byggnadsnämnd i ett 10-tal år. När han 1928 övertog verksamheten som Samfundets arkitekt efter Åkerlund fortsatte han dennes satsning på att öka antalet uppdrag från landets byggnadsnämnder och flera kommuner rekryterades som korporativa medlemmar. Kommuner som varit medlemmar sedan tidigare var: Gävle (1917), Södertälje (1920), Västerås (1921), Morastrands köping (1923), Malmö (1923) och Stockholm (1924). De följdes 1926 av: Båstad kommun, Landskrona stads byggnadsnämnd, Nyköpings stad samt Tomelilla köping. 1927 tillkom: Trälleborgs stads byggnadsnämnd, Uppsala stads byggnadsnämnd, Falu stads hembygdsnämnd och Mariestads byggnadsnämnd. 1928: Ängelholms stad. 1929: Kristianstads stads byggnadsnämnd samt Strängnäs stads nämnd för hembygdsvård. 1930: Linköpings stads byggnadsnämnd samt Sundsvalls stads stadsvårdsnämnd. Den marknad som behovet av arkitekt hjälp särskild utanför städerna hade varit försvann dock vid den här tiden genom statliga initiativ. Länsarkitektorganisationen byggdes ut och 1932 års byggnadslagstiftning gjorde kravet på stadsarkitekt obligatoriskt och byggnadsnämnden till ett kommunalt organ med uppgiften att vårda samhällets skönhets- och trevnadsvärden.

Typritningar och byggnadsmaterialutställning

Byggnadsbyrån fann genast nya områden för sitt program. Statens byggnadsbyrå hade sedan 1917 till sin uppgift att fördela det statliga byggnadsstödet till kommuner och enskilda som utgick dels i form av bidrag dels i form av fördelaktiga lån. I samband därmed granskades de byggnadsritningar som var underlag för låneansökan. När statens byggnadsbyrå lades ner begärde Samfundet hos Kungl. Maj:t att få överta byggnadsbyråns typritningar. Med en skrivelse 1929 anhöll man även

hos Svenska bostadskreditkassan att tas in i deras nyorganisation som granskningsorgan för bostadslåneansökningar.

Byrån fick på så sätt en i viss mån officiell funktion när Statens byggnadsbyrå avvecklades. Från 1933 övertog Samfundets byggnadsbyrå, enligt bemyndigande av Kungl. Maj:t, den konsultativa verksamheten som statens byggnadsbyrå hade haft. Även tillhörande ritningsarkiv överfördes till Samfundets byggnadsbyrå. Ett resultat av detta blev att Samfundets byggnadsbyrå utarbetade åtskilliga typritningar, främst avseende enfamiljshus för egnahemsbyggare. De viktigaste av dessa typer publicerades, bland annat i den s.k. *Egnahemsboken*. Vidare utarbetades en rad typritningar för arbetaregnahem bl.a. i *Typritningar till hus med smålägenheter*.

Grunden till en byggnadsteknisk materialutställning lades 1929. Den inleddes med en samling färgprover för putsfasader utarbetade av överläraren vid konsthögskolan Filip Månsson på initiativ av arkitekten Harald Wadsjö. I mars 1931 gjordes en transportabel byggnadsteknisk materialutställning tänkt för byggmästarkurserna men intresset för denna typ av verksamhet var så stort att man hyrde en lägenhet, (250 kvm), på Kungsgatan 35 och inrättade en fast utställning. Utställningsmontrarna hyrdes sedan ut till ett antal intresserade firmor inom byggmaterialbranschen. Utställningens föreståndare var ingenjör G. Nordstrand. Under hösten 1932 anordnades offentliga föreläsningar i utställningen varje onsdagskväll, stundtals lär de ha varit så välbesökta att alla intresserade inte kunde beredas plats. I september 1933 gick kontraktet på Kungsgatan 35 ut och utställningen flyttade till Kungsgatan 8. Under 1933 överläts den som en löpande rörelse med tillgångar och skulder till stadsarkitekt Sigurd Westholm som tillika var styrelseordförande i AB Hufvudstaden som ägde lokalen där utställningen stod på Kungsgatan 8. Westholm åtog sig att driva utställningen tills ett särskilt bolag kunde bildas för dess drift. Det bolag som grundades med Samfundet som en av delägarna var AB Svensk Byggtjänst.

Byggnadsbyrån flyttade vid upprepade tillfällen, vilket periodvis beklagades som ett marknadsföringsproblem. 1928 flyttade man från Kungsgatan 74 till Regeringsgatan 19–21,

1929 till Birgerjarlsgatan 29. Redan i början av 1930 var det dags för ny adress igen; Sveavägen 98, 1931 flyttade man till Kungsgatan 35, 1933 hade man provisoriska lokaler tillsammans med byggmaterialutställningen på Kungsgatan 8. När den permanenta byggmaterialutställningen öppnade i Centrumbyggnaden vid Kungsgatan förlades byggnadsbyrån i samband med utställningen. Man planerade också en filial förlagd till Malmö och 1933 annonserades också för denna filial, som leddes av arkitekten G. Beijer.

Det var mitt i denna hektiska verksamhet som byggnadsbyråns föreståndare Rolf Bolin gick bort i februari 1933. 1 april efterträddes han av arkitekt Robert Berghagen (1892–1987). Berghagen var född i Östersund, utexaminerad från KTH 1918 och hade varit arkitekt för jubileumsutställningen i Östersund 1920 där Samfundet hade den första stora utställningen om sin verksamhet. Sedan 1923 arbetade Berghagen som arkitekt i Stockholm.

Det rådde arbetskonflikt bland byggarbetarna en stor del av 1933 och 1934 vilket även drabbade Samfundets byggnadsbyrå. Ny föreståndare för byggnadsbyrån från den 1 januari 1935 blev arkitekt Birger Borgström, som stannade i den befattningen till och med november 1937. Typritningssamlingen till *egnahem* som påbörjats av Rolf Bolin — *Egnahemsboken* — utgavs 1935 och innehöll ritningar jämte arbetsbeskrivningar till 23 normalhus.

Riksorganisation för den nya rörelsen

Som vi tidigare sett växte hembygdsrörelsen kraftigt i hela landet under denna tid. Frågan om att göra Samfundet till en riksorganisation för den nya rörelsen väcktes av Karl Trotzig (1859–1939). Outtröttlige Trotzig gjorde alltid entré när något behövde organiseras, han ingick i kommittén för Svensk hembygdsvårdsdag på Skansen i Stockholm 1930 och till Samfundets årsmöte i samband med hembygdsvårdsdagen framlade han ett förslag om stadgeändring så att Samfundet i större utsträckning än hittills skulle kunna utgöra riksorganisation för hembygdsvårdsrörelsen i landet. Trotzig som med stor iver tidi-

gare organiserat ett flertal rörelser utvecklade sin syn på hembygdsrörelsens organisationsfråga i ett föredrag under hembygdsvårdsdagen. Samtidigt invaldes han som ledamot i Samfundets styrelse och ingick från och med hösten i styrelsens arbetsutskott. 1932 blev han Samfundets vice ordförande. Han var vid denna tid till funktionen Dalarnas förste landsantikvarie och föreståndare för landskapsmuseet i Falun. Trotsig hade representerat Dalarnas hembygdsförbund i Samfundet sedan 1917. Under sina yrkesverksamma år hade han först skött sin tjänst vid järnvägen och gjort sedvanlig kommunal karriär på sin hemort Hedemora där han bodde i en av de första villor Lars Israel Wahlman ritat, granne med Wahlmans föräldrar. Därefter gjorde han sin verkliga karriär som organisatör av hembygds- och museiverksamheten i Dalarna.

Ett tillägg till stadgarna gjordes 1931: *Samfundet utgör jämväl organ för rikets läns- och landskapsförbund för hembygdsvård och för deras samverkan såväl inbördes som med centrala museer, verk och riksorganisationer med hembygdsvården berörande uppgifter.* Med anledning av denna förändring inrättades det s.k. Ombudsmötet som sammanträdde årligen.

Generationsskifte

Karl Starbäck avslutade med ålderns rätt sitt uppdrag som Samfundets ordförande 1930, och avled ett år senare. Starbäck efterträddes som ordförande av landshövdingen i Gävleborgs län Sven Lübeck (1877—1941). Lübeck hade studerat väg- och vattenbyggnadskonst vid Tekniska högskolan och tog examen 1898. Han arbetade några år vid statens vattenbyggnadsbyrå och gjorde sedan karriär till majors grad inom väg- och vattenbyggnadskåren, innan han 1922 blev landshövding i Gävle. När han valdes till Samfundets ordförande var han statsråd och chef för socialdepartementet. Vid tiden för förberedelserna för Samfundets grundande hade han 1912—1914 varit ordförande i Svenska teknologföreningen. Han hade varit sakkunnig i flera utredningar i förbindelse med vattenkraftsfrågor. I Gävleborgs län hade han engagerat sig i hembygdsrörelsens regionala organisation. Emellertid avsåg han sig ordförandeskapet i Samfundet efter bara två år på grund av bristande tid.

Lübeck efterträddes 1932 på ordförandeposten av direktör Otto Lindeberg (1863–1947) från Nyköping. Han hade varit ledamot i Samfundets styrelse sedan 1928. Han beskrivs som Nyköpings ”grand old man” som i flera decennier varit den ledande kraften i allt som rört stadens utveckling. 1907–1930 var han ordförande i drätselkammaren och 1920–1938 ordförande i kommunens förvaltningsutskott. Han var också landstingsman. Från 1905 hade han varit verkställande direktör för Nyköpings bryggeri AB. På grund av åldersskäl avsade han sig omval 1937 och efterträddes som Samfundets ordförande av Hilding Kjellman.

Fram till 1930-talet var Samfundet en första-generations organisation. Verksamheten bars av den första generationen förgrundsgestalter. Vid denna tid hade parollerna bleknat. Nu var *byggarna* borta. Några var borta i fysisk bemärkelse. De andra var bara andligen borta, antingen engagerade i andra verksamheter eller så hade de hamnat bland *försvararna och förklararna*.

Debatten om Stockholmsutställningen 1930 i Tidskrift för hembygdsvård blev slutet för hembygdsvård som byggnads- och samhällsideologi. Funktionalismens bygg- och bostadsidé blev en alltför stor utmaning. Med polisiär pekfingerpolitik gjordes de sista inläggen i samhällsdebatten av idyllens försvarare. (Se Gärd Folkesdotters artikel.)

Vid seklets början hade Samfundet kommit till som en del av en internationell reaktion på industriell miljöutarmning. Några av de mest högljudda på hembygdsvårdens sida skulle kanske ha mått bra utav att ha kommit ihåg det. Idyllens försvarare blev idyllens dödgrävare och man krossades i konfrontationen mellan den gamla tidens arkitekter och den nya tidens ingenjörer. John Åkerlund, som kanske var den som bäst kände till vad som en gång förevarit, gjorde ett tappert försök att rädda hembygdsvården som planeringsideologi, men tyvärr alltför sent och kanske inte i rätt forum. Hans artikel *Hembygdsvården och funktionalismen* publicerades i Tidskrift för hembygdsvård, femte häftet 1930. Artikeln är också ett svar på Gösta Rollins artikel *Hembygdsvård och ny bebyggelse* i Byggmästaren 1929. Rolf Bolin var den som i egenskap av förestån-

dare för Samfundets byggnadsbyrå kanske främst hade att bära kontinuiteten och försvara hembygdsvårdsideologin. Hans oväntade bortgång 1933 avbröt definitivt kontinuiteten i det arbetet.

Organisationens första generation hade ett program — ett innehåll — och gav det ett namn: hembygdsvård. Organisationens andra generation stod med ett namn men innehållet hade förflyktigats, tiden och de aktuella samhällsproblemen var inte desamma. Om man kan tala om ett kollektiv som förvirrat så var nog Samfundet förvirrat vid den här tiden i brottet mellan den gamla hembygdsvårdsideologin och hembygdsvårdens nya ideologiska inriktning.

Hembygdsrörelsen går — Samfundet står

Det förefaller som om ingen riktigt hade tid att ta itu med uppbyggnaden av den nya riksorganisationen. Istället fortsatte var och en med sitt. Årsboken och tidskriften, utgivandet av påbörjade publikationer, yrkesutbildningsverksamheten, byggnadsbyrån och den byggnadstekniska materialutställningen. Samfundets verksamhet fortsatte som om inget hade hänt och man förlorade årligen 10—15% av sina medlemmar under perioden 1931—1935.

Verksamheten 1936—1949

Fil.dr John Nihlén (1901—1983) anställdes 1 september 1935 som biträdande sekreterare. I mer än 30 år förblev han Samfundet trogen. Det låg ett skimmer över Nihléns dagar. Då hade man sommarmöten med tryckt deltagarförteckning och nummerbrickor på deltagarna. Nihlén var Samfundets sekreterare 1936—1949, därefter vice ordförande 1950—1955, ordförande 1955—1964 samt verkställande ledamot 1936—1969.

Nils Nihlén efterträdde John som Samfundets sekreterare 1949. Han hade då varit knuten till Samfundet ett antal år som redaktör för tidskriften, organisatör samt arkivvårdare. Han var verksam hos Samfundet i omkring 30 år.

Samfundets ordförande efter Otto Lindeberg blev 1937–1949 landshövding Hilding Kjellman. Hilding Kjellman hade varit styrelseledamot i Samfundet sedan grundandet. När Samfundet grundades var han sekreterare i Svenska turistföreningen och sedan styrelseledamot i turistföreningen till 1950. Sedan han slutat som ordförande i SffH blev han ordförande i Samarbetskommittén för inventering av vattendrag ett uppdrag som han innehade fram till sin död 1953 (68 år gammal).

Nihléns tid — hembygdsvårdens nya ansikte

John Nihlén första stora uppgift blev att resa Samfundet ur dess 1930-talskris som hade kulminerat 1935. Nihlén satte upplysning och propaganda först på Samfundets program. Hembygdens studium och spridandet av hembygdsforskningens rön till lekmannen var de viktigaste uppgifterna enligt Nihléns nyorientering. Han arbetade med folkbildarens medel föredrag, kurser, resor i landet och höll även ett radioföredrag 1936. Intresse kring hembygdsvård skapades med olika medel, bibliofilverket *Hembygden — från stendös till stadshus* trycktes i 100 numrerade exemplar 1936. Hela behållningen av arbetet vilket slutsåldes tillföll Samfundets verksamhet. Nyorienteringen gav effekt och medlemssiffrorna vände redan 1936. De följande åren fortsatte uppgången. Den statliga fritidsutredningen pågick och Nihlén skapade begreppet social hembygdsvård.

Nihlén tog ett starkt grepp om verksamheten och reorganiserade 1937 de olika verksamhetsgrenarna. I förbundsperspektiv innebar det långtgående planer på ett samgående mellan Samfundet för Hembygdsvård, Svenska naturskyddsföreningen och Svenska ungdomsringen för bygdekultur. Ungdomsringen drogs in i sammanslagningsplanerna 28 februari 1939. Det blev dock ett samgående med förhinder och 1940 lades planerna ner. Under tiden hade man samverkat i tidskriftsfrågor. Tidskrift för hembygdsvård avsågs att bli en gemensam publikation för Samfundet och Naturskyddsföreningen och bytte namn till *Bygd och Natur*. Ungdomsringen medlemstidning *Hembygden* fick ett seriösare innehåll och distribuerades också till Samfundets medlemmar. Överenskommelsen mellan Sam-

fundet och Naturskyddsföreningen godkändes 19 december 1938, Naturskyddsföreningen sa upp avtalet 8 augusti 1942. (Se Thomas Hillmos artikel.)

Ny och gammal byggnadsvård

Byggnadsbyrån omorganiserades och tjänsten utvidgades. Platsen som föreståndare utlystes och bland 15 sökande valdes arkitekt Erik Auby, som tillträdde den 1 december 1937. Detta innebar att byggnadsbyrån hade fått en heltidsanställd föreståndare som förutom konsultativ verksamhet på liknande sätt som förut skulle samordna de ambulerande byggmästarkurserna. Till omorganisationen och utvidgningen av byggnadsbyrån användes 1937 25.000 kronor av lotterimedel som beviljats av Kungl. Maj:t.

Under 1939 deltog antikvarien vid Riksantikvarieämbetet Erik Lundberg (1895—1969) aktivt i byggnadsbyråns och ritkontorets arbete. Lundberg var fil.dr och arkitekt och hade tidigare arbetat på Skansen bl.a. som föreståndare för den kulturhistoriska avdelningen och ritkontoret. Han var specialiserad på arkitekturhistoria och restaureringskonst. Det som varit enstaka ärenden rörande restaurering och sanering hos byggnadsbyrån utökades 1939 till ett självständigt utredningsarbete under ledning av arkitekten Ingeborg Waern Bugge som knöts till byggnadsbyrån på halvtid.

Byggnadsbyrån fortsatte att koncentrera sig på byggnadsfrågor på landsbygden. Utvidgningen av byggnadsbyråns konsultativa verksamhet avstannade dock när den statliga och statsunderstödda projekteringsverksamheten för landsbygdens vidkommande upporganiserades. Egnahemsorganisationerna, Hem i Sverige och och Lantbruksförbundets byggnadsförening LBF, övertog på det sättet ett verksamhetsområde som varit en hörnsten i Samfundets byggnadsideologi. Samfundet gjorde en sista samlad insats i projekteringsfrågor genom att uppmärksamma utformningen av samlingslokaler på landsbygden. Som ett resultat av det arbetet utgavs 1943 boken *Bygdegårdar* med ett flertal exempel på utformningen av bygdegårdar antingen det gällde nybyggen eller ombyggnader av befintliga byggnader.

Vid sidan av den mycket begränsade allmänna konsulterande och projekterande verksamheten och fortsatt medverkan i undervisningen på byggmästarkurserna och byggmästarskolan på Hvilan blev studiet av äldre tiders bebyggelse ett centralt verksamhetsområde. Cirkeln slöt sig och man kom tillbaka till att söka den kunskap som legat till grund för startandet av Samfundets byggnadsrådgivning. Verksamheten benämndes traditionsanalys och avsåg att tolka innebörden och det historiska ursprunget i äldre och traditionsmässigt levande konstruktionsformer, utformningsdetaljer respektive hustyper samt att ta ställning till om dessa företeelser var förbrukade och oanvändbara eller till äventyrs hade möjligheter att leva vidare och utvecklas. Traditionsanalysen resulterade i en principiell projekteringsverksamhet där man strävade efter att på grundval av analysen och med beaktande av traditionens livsdugliga element arbeta med dagens problem i den mån de angick landsbygdens bebyggelse.

Byggnadsbyråns organisation förändrades 1 juli 1946 då Auby gick ner till halvtid för att även arbeta på Byggnadsstyrelsen. Han övergick snart helt till sin nya tjänst men deltog fortsättningsvis vid återkommande tillfällen som föreläsare vid Samfundets byggmästarkurser. Samtidigt drogs halvtidstjänsten med specialisering på restaureringsfrågor in. Erik Lundberg tillträdde vid halvårsskiftet 1946 professuren i svensk och jämförande arkitekturhistoria vid Konsthögskolan. Han fortsatte dock att sköta sysslan som föreståndare för byggnadsbyrån och K.E. Hjalmarsson anställdes som arkitekt. I samband med dessa förändringar anställdes som assistenter dels en arkitekt, dels en byggnadsingenjör för att biträda Auby med projektering- och ritningsarbeten.

Epoken Samfundets byggnadsbyrå avslutades 1949. Den 1 juli 1949 övertog de då hos Samfundet anställda arkitekterna Hjalmarsson och Eric Strömberg verksamheten. Utåt var omorganisationen knappast synlig. Byrån drevs enligt en särskild överenskommelse, uppdrag slussades från Samfundet till Hjalmarssons och Strömbergs verksamhet och Samfundets kansli fortsatte att besvara förfrågningar och distribuera typ-ritningar. Lundberg fortsatte som rådgivare till verksamheten

tillsammans med chefsarkitekten Nils Sterner (1904–1977). Sterner hade gått ut som arkitekt från Konsthögskolan 1933 och varit biträdande arkitekt hos Lallerstedt och hos Wahlman. Han var chefsarkitekt hos Stockholms stad och sedan 1944 ledamot i Samfundets styrelse. I praktiken innebar dock den nya organisationen en långsam avveckling av Samfundets roll i byggnadsfrågor. Hembygdsvård som byggnadsideologi förklingade. I årsredovisningarna redovisades inte längre Byggnadsbyrå som en del av verksamheten. Byggnadsrådgivning stod visserligen kvar på programmet men en ny epok tog vid som innebar kraftsamling kring väg-, vatten- och naturvård.

Nyorientering

Samarbete med skola och undervisning betonades starkt i Nihléns reformprogram. Ett pedagogiskt råd tillsattes 1937. Ett flertal lärarkurser respektive studieledarkurser arrangerades de närmaste åren. Skolöverstyrelsen anslog medel till en del av kurserna. Tillsammans med Radiotjänst anordnades 1938 en skolpristävlan för skolungdomar där det gällde att beskriva hembygden. En del av det material som sändes in från hela landet finns kvar i Samfundets arkiv. Holger Nilsson blev Samfundets ungdomskonsulent. Hans första verksamhetsperiod hos Samfundet avslutades 1950. När han 1955 i samband med försöksverksamheten för enhetsskolan blev placerad i Stockholm engagerade han sig återigen i Samfundets verksamhet. Nilhén presenterade honom som *överlärare och framtidspedagog*. Nilsson förklarade *-Vi hembygdsvårdare vill söka få fram syntesen mellan explosionsmotorn och fiolen!* Holger Nilsson valdes till Samfundets ordförande 1964 men dog på sin post i juli 1964.

Som Samfundets konsulent arbetade 1937 Sven A. Rydberg. Han bereste landsbygden under större delen av året, höll föredrag, knöt förbindelser samt värvade nya medlemmar. Någon av Nihléns medarbetare kallades 1938 *avdelningen för undervisning*. Denne hade besvarat en mängd förfrågningar och lämnat råd och upplysningar för studiearbetet ute i bygderna.

Nu etablerades på allvar kontakt mellan Samfundet och

hembygdsföreningarna. *Herrar sekreterare, konsulent samt lektor Bolin* gjorde täta föreläsningsresor i landsbygden för att i studiecirkel och hembygdsföreningar organisera det intresse för hembygden som väckts genom press och propaganda. Flera hembygdsnämnder, hembygdsföreningar och föreläsningföreningar bildades i samband med dessa propagandaturneer.

Naturskydd och landskapsvård sköttes 1937 och framåt av lektor Lorentz Bolin (1887—1972). Han verkade energiskt för allmän landskapsvård genom talrika föredrag, studieledarkurser, broschyrer osv. En handbok *Strövtåg i svensk natur* utarbetades 1938 av honom. Verksamheten omtalades 1939 som *Samfundets byrå för naturskydd och landskapsvård* med lektor Bolin som föreståndare, men benämningarna varierade nästan varje år: *upplysande och konsulterande verksamhet på landskapsvårdens område* är bara en av många beskrivningar.

Hösten 1947 började folkhögskolläraren Melwin Bergman sin verksamhet som Samfundets Norrbottenskonsulent. Han var från Nederluleå och hade nyligen tillträtt som lärare för ambulera folkhögskolekurser i Tornedalen. Sin folkhögskollärarverksamhet kombinerade han ett tiotal år med propaganda- och kursverksamhet inom hembygdsområdet för Samfundets räkning.

Vägvårdskonsulent

Den 30 december 1937 framställde Samfundet för Hembygdsvård till kommunikationsdepartementet om beviljande av anslag för samordning av landskaps- och hembygdsvårdens intressen med vägfrågor. Under senare delen av 1937 hade arkitekten Sven A. Linde varit engagerad av Samfundet för hjälp i vägvårdsfrågor. Han hade mångårig erfarenhet av amerikansk vägvård. I statsverkspropositionen för budgetåret 1939/40 anslags 15.000 kr av automobilskattemedlens forskningsmedel till arvode, expenser och reseersättningar för en vägvårdskonsulent placerad hos Samfundet.

Den nya verksamheten kallades Samfundets vägbyrå och startade den 1 oktober 1939. De första två månaderna förestods vägbyrån provisoriskt av Erik Lundberg. Den viktigaste upp-

giften till att börja med var att utarbeta en instruktion för vägvårdskonsulenterna. Instruktionen för vägvårdskonsulenterna fastställdes av väg- och vattenbyggnadsstyrelsen den 1 december 1939. Samtidigt tillträdde trädgårdsarkitekt Sven A. Hermelin (1900–1984) som vägvårdskonsulent.

Instruktionen för vägvårdskonsulenterna förnyades 1945. Henning Segerros tillträdde 1 juli 1946 som biträdande vägvårdskonsulent. Hermelin avsåg sig uppdraget på grund av bristande tid hösten 1948 och Henning Segerros blev ordinarie vägvårdskonsulent. Hermelin fortsatte med flera uppdrag inom Samfundets verksamhetsområde. 1952 blev han ordförande i Samfundets expertråd i vattenkraftfrågor, från 1956 var han ordförande i vägvårdskommittén.

Organisationen av vägvårdskonsulentens verksamhet är ett exempel på s.k. *myndighetsutövning genom enskild*, som är statens möjlighet att delegera myndighet till ett ickestatligt organ. Vägvårdskonsulenterna underställdes en vägkommitté vilken tillsattes av Kungl. Maj:t. Vägkommittén bestod av ledamöter från Riksantikvarieämbetet, Kungl. Vetenskapsakademien, Väg- och vattenbyggnadsstyrelsen, Svenska naturskyddsföreningen samt Föreningen för dendrologi och parkvård. (Se Kjell Nilssons artikel.)

Det var dock inte enbart vägfrågorna som berörde landskaps- och hembygdsvårdsintressena. Vattenkraftutbyggnaden innebar en av de mest omfattande exploateringarna av naturtillgångar som ägt rum i Sverige. Vid Samfundets styrelsemöte den 7 augusti 1939 föreslog Anna Lindhagen ett principprogram för naturförsvaret i samband med kraftverksbyggena.

Under senare delen av 1940-talet fick detta verksamhetsområde konkret innehåll. På förfrågan från Kammarkollegium lovade Henning Segerros som då var Samfundets vägvårdskonsulent att biträda i vissa vattenmål, där större landskapliga värden var i fara (Mörrumsån, Siljan, Ljusnan vid Bollnäs m.fl.). Vägvårdskonsulentverksamhet blev på detta sätt grunden för nästa stora område för Samfundets konsultativa verksamhet – vattenregleringsfrågorna. I slutet av 1940-talet ville Samfundets tjänstemän inte längre använda benämningen vägbyrå. Istället började vägbyrå att betraktas som en avdel-

ning av en allmän landskapsbyrå med vattenfrågorna som den viktigaste uppgiften.

Organisation 1946

Ett tiotal personer var genom någon form av tjänsteställning knutna till Samfundets kontor i Stockholm. En utredning från 1946 visar att arbetet var organiserat på tre avdelningar, nämligen:

1. *Den allmänna avdelningen*, som svarade för upplysningsverksamhet och propaganda samt för ledningen av arbetet i sin helhet. Personalen på denna avdelning bestod av en sekreterare som samtidigt var ”verkställande direktör och ledare”, en amanuens, en kassörska, ett kontorsbiträde och en deltidanställd bokförare.

2. *Vägbyrån* med en hortonom och en halvtidsanställd trädgårdsarkitekt.

3. *Byggnadsbyrån* med två arkitekter, en byggnadsingenjör och en riterska.

Verksamheten 1950—1955

En form av omorganisation skedde vid ombuds- och årsmötet den 4 december 1949. Hilding Kjellman avgick som ordförande och efterträddes av envoyén Zenon Przybyszewski Westrup, som var ordförande fram till 1955. Przybyszewski var hans familjenamn men i samfundssammanhang kallas han konsekvent Westrup. Samfundets vice ordförande hade av sagt sig omval och John Nihlén som varit Samfundets sekreterare 1935—1949 valdes till ny vice ordförande. Från denna tid tituleras John Nihlén konsekvent styrelsens verkställande ledamot eftersom Nils Nihlén som tidigare varit redaktör för Bygd och Natur nu formellt övertog posten som Samfundets sekreterare. När Zenon P. Westrup avgick 1955 efterträddes han som Samfundets ordförande av John Nihlén.

Hembygdsrörelsen fick ett eget emblem 1951 när Einar Forseth ritade hembygdsrörelsens märke — ett H, som i hembygd, som innefattar en ek med rötterna i ett hjärta.

Hembygdens dag i Tomelilla

I den här artikeln har medvetet Samfundets årliga sommar-möten nästan helt utelämnats. Mötena arrangerades i samarbete med olika lokala representanter varje år. De utformades som temadagar kring det landskap som besöktes och omfattade åtminstone en rundtur till kulturhistoriska minnesmärken i området. Mötesformen lever ännu. Tal, föredrag och föreläsningar var naturligtvis en del av programmet. Åtskilliga talare har refererat till hembygdsarbetets *första bud* — att väcka kärlek till hembygden.

En annan viktig del av verksamheten som inte heller berörts i någon speciell omfattning var att Samfundets tjänstemän deltog i hembygdsfester och andra publika arrangemang runt om i landet. På hembygdens dag i Tomelilla 1950 talade John Nihlén om *Ungdomen och kulturarvet*. Ett litet citat får ge tidsfärg åt 1950-talet:

Kulturarvets ande och form måste arbetas in i det som nu växer och tar gestalt.

Här är ungdomens stora arbetsfält. Den gamla generationen, den som nu styr, har i stort sett misslyckats. Mer än någonsin är det ungdomen vi hoppas på. Hoppas att det någonstans, här i Tomelilla, i New York eller Moskva, skall ligga en idé och gro i något ungt hjärta och att den idén skall tända en ny världsbrand — fredens, samarbetets, uppbyggandets.

Ett är säkert — den nya världen kommer att vara väsentligt annorlunda mot nu. Redan kan vi genom världshändelserna skönja en klar, nästan obönhörlig tendens till samordning i större administrativa regioner: storkommuner, nordisk samverkan, Europas förenta nationer osv. Denna utveckling står inte att hejda, men samtidigt vågar jag påstå, att 'storkommuner' och 'världsblock' — sedda som principer — förutsätter hembygdsvård och hembygdstänkande. Sker inte det så går kulturen under — och med den människan.

Markaryds folkhögskola

Drömmen om *Hembygdens skola* i egen regi förverkligades 1950 då Samfundet för Hembygdsvård emottog en donation från Markaryds kommun. Donationen omfattade två före detta skolbyggnader och ett bidrag på 45.000 kr till driften det första året. En stiftelse bildades på Samfundets styrelsemöte den 19 mars 1950. Stiftelsens styrelse bestod av åtta ledamöter valda av Sfh, två ledamöter utsedda av Kronobergs läns landsting och två ledamöter från Markaryds kommun. Den 15 oktober samma år invigdes folkhögskolan av ordföranden i folkhögskolestiftelsen tillika landshövdingen i Växjö Thorwald Bergquist. Skolans rektor blev Gunnar Orrling som tidigare varit rektor på Katrinebergs folkhögskola i Halland och aktiv inom hembygdsarbetet i Halland. En ideell stödförening för skolan bildades vid Samfundets ombudsmöte den 2 december 1951. Skolan drevs med Samfundet som huvudman i nio läsår. Den 1 oktober 1959 trädde Svenska Pappersbruksförbundet in som huvudman i Samfundets ställe. Samfundet behöll ett visst inflytande genom rätten att utse två ledamöter i skolans styrelse och avtalade att hembygdsundervisningen skulle fortsätta på det sätt som skett tidigare. Kursverksamheten inom ramen för Hembygdens skola fortsatte som en sektion inom Markaryds folkhögskola ett antal år.

Nämnd, kommitté och delegation för naturvård

Under förarbetena till 1952 års naturskyddslagstiftning stod det klart att det behövdes en central organisation av naturskyddet. Dåvarande jordbruksministern Sam Norup lät det dock anstå med inrättandet av ett speciellt statligt naturskyddsorgan, istället tog han utgångspunkt i redan befintlig verksamhet. Efterhand anförtroddes speciella uppgifter åt Samfundet för Hembygdsvård och Svenska naturskyddsföreningen som naturskyddsorgan vid sidan av Kungl. Vetenskapsakademien. Det är värt att lägga märke till att vid denna tid talar man om *naturskydd*, det finns en ton av katastrofåtgärd — att rycka ut och skydda — i den bakomliggande inställningen.

Så småningom förändras attityden och man övergår till att tala om *naturvård* istället.

Henning Segerros beskriver några år senare det som skedde: ”Vi stod mitt uppe i kampen för Ottsjön och tillsammans med major G Borenius i Svenska fjällklubben, en av våra förnämsta kännare av fjällvattnen, började vi två gemensamt lägga grunden till ’förteckning över vissa sjöar och vattendrag, vilka böra skyddas mot exploatering för kraftverksändamål’. Vid den tidpunkten var endast Samfundet och Fjällklubben representerade men andra tillkom senare.”

Samfundet för Hembygdsvård begärde 1951 hos regeringen en utredning om fredande av vissa vattenfall, vattendrag och sjöar i samband med vattenkraftsutbyggnaden. En samarbetsnämnd med landshövdingen i Uppsala Hilding Kjellman som ordförande skapades. I nämnden ingick vissa frivilliga naturskyddsorganisationer — Svenska turistföreningen, Samfundet för Hembygdsvård, Svenska fjällklubben, Svenska naturskyddsföreningen mfl. Hilding Kjellman torde själv ha personifierat samarbetet med sitt livslånga engagemang i Samfundet och i Svenska turistföreningen. Han ingick i Samfundets styrelse från dess grundande 1916 och var dess ordförande 1937—1949. Han hade varit styrelseledamot i Turistföreningen sedan 1914 och var dess ordförande 1950—1953. Kjellman hade också varit sakkunnig i statens fritidsutredning 1937 och ordförande i den kortlivade organisationen Riksförbundet för naturvård 1938.

Samarbetsnämnden tillsatte en kommitté för att fortsätta inventeringen och utarbeta förteckningen över skyddsvärda vatten i Norrland. Den kommitté som bildades blev embryo till det som senare blev naturvårdsdelegationen. Kommittén fick Per-Erik Furst (1913—1973) som ledamot utsedd av chefen för jordbruksdepartementet. Rapporten *Förteckning över sjöar och vattendrag, vilka böra skyddas mot exploatering för kraftverksändamål* blev färdig på våren 1954. (Se även Kjell Nilssons och Mats Roléns artiklar.)

Kjellman avled 1953 och det var oklart på vilket sätt arbetet skulle drivas vidare. På begäran förordnade Kungl. Maj:t den 9 april 1954 landshövding Bo Hammarskjöld till sammankal-

lande och ordförande. Under hösten 1954 hölls överläggningar, i vilka förutom tidigare nämnda organisationer också följande var representerade: Föreningen för dendrologi och parkvård, Skid- och friluftsförbundet, Fiskeförbundet och Svenska fiskevårdsförbundet, Riksförbundet Landsbygdens Folk (RLF), Sveriges Lantbruksförbund, Sveriges ornitologiska förening samt Kungl. vetenskapsakademiens naturskyddskommitté, Kungl. kammarkollegium och Kungl. domänstyrelsen. — senare tillkom även Kungl. fiskeristyrelsen och Kungl. lantbruksstyrelsen, Samernas riksförbund och Norrlands naturvårn.

Resultatet av överläggningarna blev att Bo Hammarskjöld jämte en företrädare för vardera SNF och SfH utsågs att utgöra en delegation som skulle ha till uppgift att till Kungl. Maj:t och centrala myndigheter frambära organisationernas och institutionernas uppfattning i fråga om skydd för vattendrag och andra för naturskyddet betydelsefulla frågor. Delegationen skulle till en början överlämna den upprättade förteckningen över skyddsvärda vatten till Kungl. Maj:t. Till ledamöter i naturvårdsdelegationen utsågs förbundsordförandena justitierådet Gösta Walin SNF och fil.dr John Nihlén SfH. Delegationens sammansättning och dess ställning som naturskyddsorgan bekräftades genom beslut av Kungl. Maj:t den 3 dec 1954, och genom samma beslut utsågs Per-Erik Fürst till Hammarskjölds sekreterare. Vid jultiden 1954 överlämnades förteckningen över skyddsvärda vatten i överbearbetat skick till Kungl. Maj:t.

Samling i hembygdsrörelseleden

Folkbildningsarbetet inom ramen för hembygdsarbetet fortsatte. Bland annat samarbetade man i kursverksamheten med *Samverkande bildningsförbunden* (ABF, IOGT, NTO, JUF, SLS, SLKF). Insamlingen av pengar till arbetet på Markaryds folkhögskola föranledde en intensifiering av kontakterna med hembygdsföreningarna. Förutom John Nihlén arbetade också 1950 David Medeen en kortare tid med kontakt- och insamlingsarbetet.

Inom byggnadsvårdsområdet återupptogs en viss byggnadsrådgivning i form förmedling av sådana förfrågningar med hjälp av arkitekten och styrelseledamoten Nils Sterner.

År 1954 kom Samfundet återigen fram till att man skulle vara ett riksförbund för hembygdsföreningarna. Den här gången yttrade det sig genom att ombudsmötet väckte förslag om namnbyte. Varken styrelsen eller mötet var beredda att stryka det gamla kära Samfundsnamnet så beslutet blev att man antog namnet *Samfundet för Hembygdsvård — Riksförbund för bygde- och landskapsvård*.

Väg- och landskapsvårdsbyrån

Åren mellan naturskyddslagen av 1952 och naturvårdslagen av 1964 var SfH remissinstans och sakkunnigt organ i landskapsvårdande frågor enligt Kungl. Maj:ts tillämpningsföreskrift till naturskyddslagen 1952. Med anledning av de nya arbetsuppgifterna föreslog Segerros styrelsen att den samlade verksamheten skulle organiseras som *Byrån för landskapsvård* med avdelningar för vattenfrågor, vägfrågor, allmän rådgivning och planering. Henning Segerros ansåg att ”i en tid med allt svagare intresse för den egentliga hembygdsvården, är Samfundets funktioner inom landskapsvården ett av de absolut viktigaste arbetsområdena för Samfundet och för närvarande det dominerande i Samfundets verksamhet”.

Verksamheten 1955—69

Perioden 1955—1964 var John Nihlén Samfundets ordförande och verkställande tjänsteman. Holger Nilsson valdes till Samfundets ordförande 1964 men avled i juli. Till ny ordförande valdes 1965 riksdagsman Ragnar Lassinantti (1915—1985) som varit Samfundets vice ordförande sedan 1963.

Samfundet hade i sin nya egenskap som expertorgan i vattenkraft- och naturvårdsfrågor enorma nya arbetsuppgifter. Huvuddelen av de personella och ekonomiska förstärkningar av verksamheten som gjordes styrdes av behoven inom land-

skapsbyrån. Frågan är om krafterna räckte till för nyskapande arbete bland medlemmarna — hembygdsrörelsens representanter. Gång på gång framhöll man nyttan av att hembygdsföreningarna hade tillgång till ett högt kvalificerat och respekterat organ i landskapsfrågor. Avståndet mellan den breda organisationen och innehållet i Samfundets verksamhet ökade. Det var inte rörelsen som styrde utan ekonomin. Segerros ger sin syn på saken:

Ekonomin har vid flera tillfällen varit det stora bekymret. Först som sist måste deklarerats att statsmakterna pålagt Samfundet uppgifter som borde innebära en helt annan behandling av anslagsfrågorna. Jag tror mig dock kunna påstå, att om Samfundet skall få möjlighet att bibehålla och måhända erhålla ökade statsanslag till sin verksamhet måste landskapsvården åberopas, särskilt i en tid då intresset för den egentliga hembygdsvården är på nedåtgående.

Verksamheten fortsatte i Lubbe Nordströms fotspår. Lortsverige skulle städas upp och ges ett tilltalande ansikte. Nu var städaktionerna dock storskaligare än Lubbes kampanj för "snyggare" bostäder. Samfundet gick hand i hand med exploatörerna. Plåstrade över samhällsutvecklingens sår så gott det gick. Allt kunde läkas med en god ritning och en välformulerad text, en traktor och några nyplanterade träd under namn av landskapsmodellering. Ibland var Samfundets åsikter obekväma men några verkliga sanktionsmedel hade man knappast. Man kunde anvisa en annan plats för grävskopornas och asfjallläggarnas arbete, en plats där de naturvärden som skulle gå förlorade inte bedömdes vara lika stora som på det första stället. Man ifrågasatte vattenkraftverk med de vattenregleringar de medförde, vägprojekt och de grustäkter som var en ofrånkomlig del av vägbyggandet. Världen var en karta som betraktades med vidvinkellins eller ur flygperspektiv. Syntes hembygdsföreningarna över huvudet taget?

I all planering vid den här tiden var vanliga människor märkvärdigt frånvarande. Människor berördes endast i bisatser och på bilder användes de bara som staffage i avskräckande exempel eller när en bygd redan var dömd att gå under. Också Samfundet föll in i planerarnas maktspråk. Även när man

ryckte ut med dokumentationer av områden som försvann eller radikalt förändrades fanns distansen till människorna.

Byrån för landskapsvård

I ett prospekt om Samfundets verksamhet, dessvärre odaterat, skriver man:

Landskapsbyrån handlägger ärenden i samband med landskapets exploatering genom vattenregleringar; vägbyggen och industrianläggningar. ... Vattenfrågorna behandlas i utredningar m.m. i samband med vattendomsstolarnas prövning av enskilda företag. Den senare verksamheten sker på uppdrag, dels direkt från vattendomsstolarna såsom sakkunnig enl 11 kap. 45 paragrafen 1 mom. vattenlagen och dels från Kungl. Kammarkollegium och dess Advokatfiskalämbete, vilka Samfundet är behjälplig såsom sakkunnigt biträde i vattenmål.

I slutet på 1940-talet hade Segerros varit ensam att handlägga både vägfrågor och vattenfrågor. Till hjälp fanns endast en kartriterska och tillfälligt anställda krafter utan större erfarenhet. Ambitionen och resurserna resulterade i en orimlig arbetsbörda. Den nya naturvårdslagen 21 november 1952 hälsades med tillfredsställelse men de anslag som ställts i utsikt av statsmakterna uteblev helt eller delvis. Samfundet var inte värre drabbat än andra i detta sammanhang, snarare intog man en särställning, genom att Samfundets Byrå för landskapsvård hade rätt att åta sig utredningar och uppdrag och debitera arvoden i stort sett efter samma grunder som konsulterande arkitekter och ingenjörer. Allteftersom ny personal knöts till byrån fick Samfundet rätt att uttaga arvoden allt efter vederbörandes kvalifikationer, löneställning och arbete. Detta gällde även kartriterskor. Under 1950-talet skedde en omsvängning till förmån för landskapsvård i samband med kraftverksbyggen. Vattendomsstolarna började ställa villkor för tillstånd inneslutande betydande landskapsvårdande åtgärder, och så småningom accepterades dessa som en väsentlig del av utbyggnaderna.

På grund av de ökade uppgifterna omorganiserades och utvecklades 1953 Samfundets väg- och landskapsbyrå till *Byrån för landskapsvård*. I samband därmed tog man även nya lokaler i anspråk. Varje team betraktades som en egen avdelning.

1. *Avdelning för vägfrågor och därmed sammanhängande landskapsvårdande problem*. Till denna verksamhet räknades vägvårdskonsulentens uppgifter, dessa sköttes av Henning Segerros och Carl Olov Orback med ritbiträden. Som rådgivare fungerade ingenjör K. Lundström samt Nils Sterner och Lorentz Bolin.

Enligt Kungl. Maj:ts beslut 1939 fungerade en *vägkommitté* som rådgivande organ för vägvårdsarbetet. Vägkommittén bestod något senare (1959) av följande ledamöter: trädgårdsark. Sven A. Hermelin, ordf., vägvårdskons. Arne Segerros, sekr., prof Gösta Lundqvist, f.länsark. O. Lundgren, antikvarie B. Berthelson, byrådir. A. Högberg, övering. Nils Bruzelius. Alla större vägfrågor föredrogs inför vägkommittén och i många mindre skedde ett kontinuerligt samråd med ledamöter ur kommittén. Kommittén hade en mycket viktig funktion och var grunden för statsanslaget till Samfundets vägvårdsarbete.

Vägvårdsverksamheten var upplagd efter de villkor som gällde enligt den av Kungl. väg- och vattenbyggnadsstyrelsen godkända instruktionen för vägvårdskonsulenten. Av instruktionen framgår bl.a. att Samfundet skulle gå statliga och kommunala myndigheter ävensom organisationer och enskilda tillhanda med råd och upplysningar i landskaps- och vägvårdsfrågor, samt utarbeta anvisningar i ämnet och bedriva upplysnings- och propagandaverksamhet i vägvårdande syfte och därvid arbeta för att väcka ett allmänt intresse för hithörande frågor.

2. *Avdelning för vattenfrågor och därmed sammanhängande landskapsvårdande problem*. Avdelningen för vattenfrågor hade inrättats 1952 med jordbruksministerns välsignelse som ett slags parallell till vägbyrån. Säkert var det taktiskt riktigt för att komma ifråga för att de statsbidrag jordbruksministern ställt i utsikt till det frivilliga naturskyddet att utvidga området för byråns verksamhet till att omfatta, förutom vägväsendet, även vattenföretag av olika slag. Henning Segerros och

Sven A. Hermelin arbetade med dessa frågor och biträdades av Arne Segerros.

För att skapa en liknande struktur som inom vägvårdsarbetet organiserades ett *expertråd i vattenfrågor*. Det bestod i slutet av 1950-talet av följande personer: trädgårdsark. Sven A. Hermelin, ordf., prof. Gunnar Beskow, lektor Lorentz Bolin, major Gustaf Borenius, docent C. Caldenius, fil.dr John Nihlén, fil.lic. Bengt Petersson, trädgårdsark. Henning Segerros, chefsark. Nils Sterner, prof. Sven Thunmark, länsjägm. Folke Thörn och ark. SAR Hans Westman.

Alla större frågor om kraftverk och sjöregleringar föredrogs i expertrådet. Expertrådet fungerade på så sätt i praktiken som den av Kungl. Maj:t tillsatta vägkommittén med den skillnaden att landskapsvårdsbyråns föreståndare inte formellt var underställd rådet. Ett yttrande i vattenmål krävde ingående kännedom om terrängförhållandena och i praktiken under-tecknades handlingarna endast av den eller de som utfört utredningen.

3. *Avdelning för allmän rådgivning, upplysning och propaganda* var Lorentz Bolin. Han fortsatte i huvudsak som förut samt deltog i foto- och ljuddokumentationer. I samband med dokumentationsarbete omtalas också Alvar Rosén i Katrineholm som Samfundets film- och ljudbyrå. På uppdrag av Vattenfallsstyrelsen utförde "film- och ljudbyrån" 1953 bandupptagningar och fotograferingar i av vattenregleringar berörda områden i Vilhelmina.

Henning Segerros var vägvårdskonsulent fram till 1955 och föreståndare för byrån från 1949. Han biträdades av sin bror trädgårdsarkitekt Arne Segerros sedan 1953. När byrån omorganiserades 1955 och Henning Segerros blev föreståndare, utlystes tjänsten som vägvårdskonsulent och Arne Segerros var den högst meriterade sökanden. Han tillträdde som ordinarie vägvårdskonsulent 1955 och blev kvar där till 1964. Den 1 januari 1955 blev också trädgårdsarkitekt Carl Olov (Olle) Orback fast knuten till byrån. Han hade tidigare tidvis varit engagerad som biträde till Samfundets förre vägvårdskonsulent Hermelin. Agronomen Sven Rune Svensson var specialiserad på vattenregleringar. Han knöts till byrån i maj 1955 och

anställdes hösten 1956. Personalen bestod dessutom av en kartriterska, Aina Jonsson, som engagerats 1953, Birgitta Ristare var sedan 1957 byråns maskinskriverska, Märta Hegnell var stenograf och maskinskriverska och arbetade som sekreterare åt föreståndaren vid mer kvalificerade utredningsuppdrag. En tecknare Lennart Elworth ingick i byråns Norrlands-expeditioner. Det var Elworth som 1958 ritade det stiliserade trädet med grenar för Samfundets olika verksamheter som blev nästa symbol för Samfundet. Verksamhetsgrenarna var 1. föredrag och kursverksamhet, 2. byggnadskultur, 3. landskapsvård vid kraftverk och sjöregleringar, 4. park- och friluftsområden, 5. vägvård, 6. renare vatten.

Naturvårdsdelegationen efter 1955

Överläggningarna mellan naturvården och vattenkraftsintressenterna i detta forum ledde 1958 fram till en revidering av 1954 års förteckning huvudsakligen bekostad av vattenkraftsintressenterna. Till utredningsman utsågs professor Gunnar Beskow vid Chalmers Tekniska högskola i Göteborg, och han hade till sin medhjälpare geografen fil.mag. Gunnar Rasmusson Lund. Under utredningens genomförande disponerade Rasmusson arbetsplats på Samfundet. Den 20 mars 1959 var Beskow-Rasmusson färdiga med den nya förteckningen *Värdegraderad förteckning över sjöar och älvsträckor som bör skonas vid vattenkraftsutbyggnad.*

Därefter fick delegationens arbete mer karaktären av förhandlingar mellan naturvårds- och vattenkraftsintressenter och den utökades 1960 med professor Carl Malmström som företrädare för Kungl. vetenskapsakademien. Förhandlingarna ledde fram till 1961 års överenskommelse mellan naturskyddet och Kungl. vattenfallsstyrelsen, den s.k. freden i Sarek. En rad frågor rörande speciella vattendrag behandlades i arbetsgrupper som inrättats för respektive fråga. Beskow och Rasmusson fortsatte också med inventeringsarbetet och i december 1963 hade de färdigställt den andra delen av sin förteckning *Sjöar och vattendrag i Sverige söder om Norrlandsområdet.*

Början av 1960-talet var en tid av omstrukturering av det svenska naturvårdsarbetet. En ny naturvårdslag antogs 1964 och trädde i kraft den 1 januari 1965. 1960 års naturvårdsutredning föreslog i sitt betänkande *Naturen och Samhället* 1962 att en speciell statens naturvårdsnämnd skulle inrättas. Förslaget accepterades av alla berörda parter — även av naturvårdsdelegationen — som mycket välmotiverat. Statens naturvårdsnämnd inrättades den 1 juli 1963 och den 31 december 1963 avvecklades naturvårdsdelegationen. Naturvårdsnämnden ersattes 1967 av statens naturvårdsverk.

Föreningen natur och miljö

Landskapsbyråns konsultverksamhet gällde vanligen förslag till åtgärder i samband med grustäkter, förslag till disponering av fritidsområden, planering av offentliga byggnader, industriområden, hembygdsgårdar och bygdegårdar, skolor, idrottsplatser osv. Uppdragsgivare var i allmänhet föreningar och sammanslutningar, myndigheter, företag och privatpersoner. Flera kommuner fanns bland uppdragsgivarna.

Öförklarligt nog blev det strider om arbetets organisation som avslutade denna del av Samfundets verksamhet. Motsättningarna kulminerade 1959. Henning Segerros satte allt på ett kort, han ville ha styrelsens stöd för att driva byrån för landskapsvård vidare i den organisatoriska form den då hade med avdelningar för vattenfrågor, vägfrågor, allmän rådgivning och planering. John Nihlén däremot tycks ha förespråkat en annan organisation i form av ett institut för landskapsvård. Bröderna Segerros lämnade Samfundet och John Nihlén tillfogade till sin meritlista i *Vem är det 1963* chef för Institutet för landskapsvård och landskapsforskning.

Organisatoriskt löstes det så att de praktiska projekterande uppgifter som drevs av H. och A. Segerros överfördes på en nybildad organisation, Föreningen natur och miljö, som formellt sett intimt samarbetade med Samfundet. 1969 gjordes föreningen om till en stiftelse.

På ordförandeposten efterträddes riksdagsman Ragnar Lassinantti av riksdagsman Ivan Svanström (1918—1984). Tjäns-

ten som Samfundets verkställande sekreterare utlystes på våren 1969 och Rune Engström tillträdde 1 augusti 1969 till att börja med på halvtid till årets slut. Doktor John Nihlén, fil.dr med hederstiteln professor, gick i pension. Som styrelseledamot avgick han 1971.

När Engström tillträdde 1969 arbetade fortfarande ”resterna av landskapsbyrån” i Samfundets lokaler: landskapsarkitekt Olle Orback och hans medarbetare trädgårdsmästaren Folke Mattsson. Orback övertog verksamheten och drev en tid byrån i eget namn. Förutom doktor Nihlén, Orback och Mattsson fanns också Nils Nihlén kvar. Efter att ha avvecklat de gamle kunde så Engström annonsera efter ny arbetskraft.

Generationsskifte — organisationsskifte

Svanström och Engström drog upp planerna för att göra Samfundet till riksförbund för hembygdsrörelsen. Stadgarna förändrades 1975.

Inflytandet över riksorganisationens arbete lades nu helt i händerna på de regionala hembygdsförbunden. Det förutsattes då att hembygdsförbunden i demokratisk ordning skulle skaffa mandat för sitt agerande hos de lokala hembygdsföreningarna. Tanken — som dock aldrig skrevs in — var att man på sikt skulle uppnå ordningen att enskilda medlemmar endast skall finnas i lokala hembygdsföreningar. De regionala hembygdsförbunden skulle liksom riksförbundet verka som serviceorgan åt hembygdsföreningar och deras medlemmar.

Samfundet för Hembygdsvård bytte namn till Riksförbundet för Hembygdsvård.

Sjömanskyrkan i Gävle, byggd 1891 efter ritningar av dåvarande stadsarkitekten E A Hedin.

Uppfattningarna om den äldre bebyggelsens värde och användbarhet har varierat från en tid till en annan. Det sena 1800-talets bebyggelse var under långa perioder föga uppskattad och sågs knappast som bevarandevärd. I Gävle generalplan 1952 föreslås en rivning av kyrkan.

”Med Sjömanskyrkans rivning och fri utsikt ned mot ån och Murénkvarteret ernås säkerligen ett helt annat och mera tilltalande intryck av denna del av Gävle.”

Planer på rivning har emellertid mött starkt motstånd bland allmänheten och i lokalpressen. Under 80-talet har Sjömanskyrkan föreslagits bli byggnadsminne och rivning är inte längre aktuell.

Foto: Gärd Folkedotter 1975.

GÄRD FOLKESDOTTER

Arkitekterna och hembygdsrörelsen

Hembygdsrörelsen har i sina led en ganska brokig skara människor, som förenats av intresset för hembygdens natur och kultur. Rörelsen är till sin karaktär en sammanslutning av amatörer, men det finns naturligtvis många medlemmar med kunskap och professionell kompetens inom olika områden. En grupp som tidvis spelat stor roll inom hembygdsrörelsen är den svenska arkitektkåren och jag skall här beskriva och diskutera dess inflytande.

Arkitektprofessionen har två överordnade värden: ”nytta” och ”skönhet”. De byggnader och miljöer som utformas ska vara både ändamålsenliga och vackra. Vad detta innebär för olika arkitekter vid olika tidpunkter kan variera, likaså hur ”nytta” och ”skönhet” förhåller sig till varandra. I förhållandet till hembygdsrörelsen är det främst arkitekternas syn på äldre bebyggelse och miljöer som är av intresse och som jag kommer att behandla. Tycker arkitekter att gamla hus är vackra och användbara? Eller är de bara vackra, inte användbara? Kanske varken vackra eller nyttiga? Har åsikterna växlat under tidens lopp?

Samfundets bildande — av intresse för arkitekter

Vid bildandet av Samfundet för hembygdsvård år 1916 var arkitekterna en intresserad och pådrivande grupp och flera tongivande arkitekter fanns med bland grundarna. En startpunkt för det byggnadsvårdsinriktade arbete, som kom igång inom arkitektkåren på 1900-talet, kan sägas vara arkitekt Carl Westmans inledningsanförande till en diskussion i juni 1908. Han beskrev då situationen med bl a följande ord:

”Det är en egendomlig blandning våra städer bli sammansatta af, gammalt och nytt. Skall tiden någonsin kunna smälta allt detta samman, som den förut gjort, eller skall vår tids insats äfven för nästa generationer stå och skorras mot det gamla — om någonting af det gamla då finns kvar. Finns ingen möjlighet att i städerna bevara något af gammal historia och af gammal stämning, af trevnad och lugn så länge, till det kommer en tid, då människan icke längre har vår tids nyktra blick på allt — — —.”

”Att mycket af det gamla måste gå är ju klart, men det är så mycket som går i onödan. Och det nya som kommer i stället, om det hade litet mer aktning för det omgivande gamla — sökte anpassa sig därefter; icke apa efter det, men åtminstone icke med flit sökte skämma ut det.”

Diskussionen gällde om Svenska Teknologföreningens avdelning för husbyggnadskonst (en föregångare till senare arkitektorganisationer) skulle bidra till utgivningen av ett samlingsverk med avbildningar av äldre svenska hus och bebyggelsemiljöer. Ett sådant kom också till stånd; under namnet ”Gamla svenska städer” gavs en rad häften ut under åren 1908—1930. År 1908 bildades också Arkitekturminnesföreningen av elever vid Konstakademins arkitekturskola och den ordnade bl a en rad uppmättningsresor till olika delar av Sverige.

Som nämnts bildades Samfundet för hembygdsvård 1916 och flera tongivande arkitekter fanns med bland grundarna. Den första styrelsen innehöll två arkitekter, Lars Israel Wahlman som vice ordförande och John Åkerlund som sekreterare. Samstämmigheten mellan arkitektkårens och hembygdsrörelsens uppfattningar var naturligt nog mycket stor vid denna tid. I det program, som utfärdades vid samfundets bildande, sägs bl a:

”Samfundet vill verka:

dels för att nyanläggningar och omdaningar utföras med hänsyn till såväl landskapet och bygden som närmast omgivande natur och förutvarande anläggningar;

dels för att natur- och kulturminnen av värde bevaras och i

allmänhet för ökande av kunskapen om och kärleken till hembygden.”

Samfundets verksamhet var från starten och under 20-talet i hög grad inriktad på byggnadsvård; bl a startades en byggnadsvårdsbyrå, som bedrev rådgivning och åtog sig ombyggnads- och nybyggnadsuppdrag. Kurser för byggmästare och andra anordnades och samfundets tidskrift innehöll från starten 1920 till stor del artiklar med inriktning på byggnadsvård, ofta skrivna av arkitekter. (Se Maria Björkroths uppsats!)

Arkitekt Karl Berlin skrev i det allra första numret av tidskriften om hembygdsvården och konsultationsverksamheten och kritiserar där, i likhet med Carl Westman 1908, de senare årtiondenas byggande.

”De gamla, goda byggnadstraditionerna brusto, och det uppstod en ny dominerade byggnadstyp, ’villan’, som kom att spela en avgörande roll och bliva en förebild för byggnader, tjänande en mångfald olika ändamål.”

”Det blev då nödvändigt att åter införa byggnadskonsten på sundare banor, att kläda de moderna byggnadsbehoven i en mera ordnande och sympatisk dräkt, och det var då ganska naturligt, att man fäste blicken på de gamla, goda byggnaderna, att man sökte framkalla en renässans.”

Han kritiserar både funktionella frågor, t ex planlösningen, och utseendefrågor utifrån en rad exempel och lägger avslutningsvis ett stort ansvar på arkitekterna:

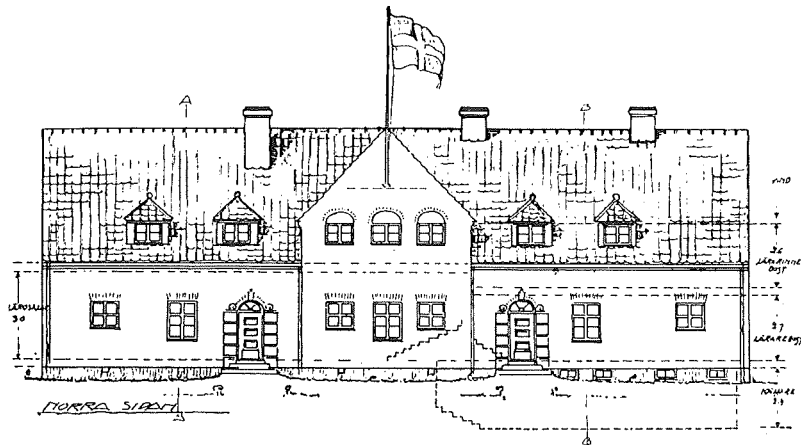
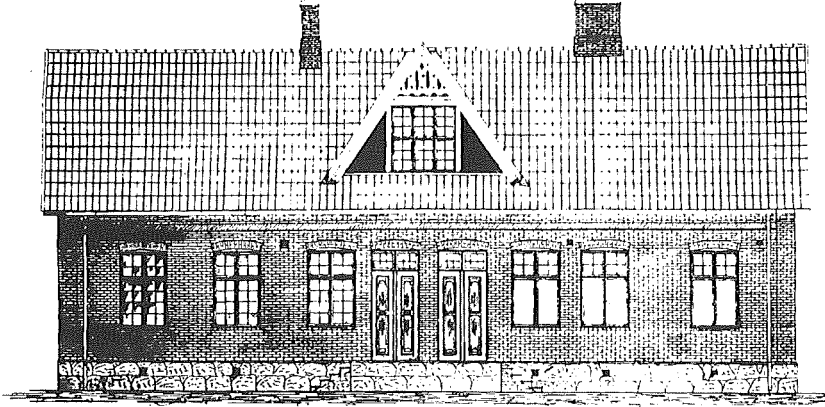
”Det är arkitekterna, som det närmast åligger att vårda vårt lands byggnadskonst och att ställa sig i spetsen för de strävanden, som gå ut på att skapa goda och vackra hus samt att vårt lands naturskönhet icke förvanskas av en missriktad och smaklös byggnadskonst.”

Den gemensamma uppfattningen hos arkitekterna och arkitektkåren kan kort karakteriseras på följande sätt:

Exempel från Samfundet för Hembygdsvårds konsultationsverksamhet, ur Tidskrift för Hembygdsvård, 1920.

Arkitekt Karl Berlin propagerar i sin artikel i tidskriften för bättre projektering och bättre byggnadsritningar och rekommenderar att konsultationsbyråer upprättas, dit den byggande allmänheten kan vända sig. På den konsultbyrå, som Samfundet för Hembygdsvård inrättat, omarbetades "en villabyggnad av den tyvärr alltför vanliga sorten med ett synnerligen oroligt och opraktiskt tak, med burspråk, glasveranda och balkong samt ett oproportionerligt stort antal fönster, vilkas storlek icke heller står i rimligt förhållande varken till väggytorna eller rummens golvyta. Plananordningen företer också svaga punkter, . . ."

Ovanstående exempel visar en skola, där ritningen omarbetas av Samfundets konsultbyrå. Karl Berlin påpekar, att folkskolor på landet både skall innehålla skollokaler och lärarbostäder och att dessa ställer olika krav på rumsbelysning och väningshöjd, "både plananordning och exteriör bli beroende därav." Han menar att det omarbetade förslaget visar "att man gott kan utföra en byggnad, som även till sitt yttre visar byggnadens dubbla bestämelse av skola och hem." För en sentida läsare är detta kanske inte så tydligt i den symmetriska uppläggnings; skillnaden i formspråk mellan förslagen är emellertid uppenbar.

Många, men inte alla, äldre byggnader är väl värda att bevaras för miljön, stämningen och den historiska kontinuitetens skull. Äldre byggnader kan tjäna som förebild för nytt byggande, men det bör inte ske genom direkt kopierande av gamla former. Nya hus i äldre bebyggelsemiljöer ska anpassas till de gamla i storlek, material och färgsättning.

Eller, ännu kortare: Gamla hus är vackra, värda att efterlikna men inte alltid användbara.

30-talet och funktionalismens genombrott

Det harmoniska förhållandet mellan arkitekterna och hembygdsrörelsen rubbas med Stockholmsutställningen och funktionalismen. I en artikel med den hovsamma titeln "Bostadsproblem på Stockholmsutställningen" går Carl Malmsten till storms mot de bostäder som visats där.

"Vardagsrum, söndersprängda av trappor, altaner, hela glasväggar så väl mot yttervärlden som mot sekundära inre utrymmen (badrum och kokvrå), med de olika väggarna tapetserade i olika mönster eller målade i oförenliga färgtoner, — — — —,

allt i interiören frammana känslan att man råkat in i ett cellfängelse, där förbrytare skola inspärras för att genom psyko-fysisk tortyr bringas till vansinne."

Bilder av villor och radhus i artikeln har texter som t ex "En förebildlig proletariseringsbarack utexperimenterad i Sverige 1930", "Ett prov på groteskt artisteri i Klondyke-stil", "En lugn vrå mellan två halva hus som kolliderat". Carl Malmsten kritiserar såväl estetiken som planlösning och utformning; bl a pekar han på en "båttrappa med räcken av glesa snören", där ingen mor skulle våga låta sin späda telning klättra upp och en veranda med glasytor av en sådan storlek att vistelsen där torde bli en plåga, både i sommarsol och vinterrusk.

På redaktionens begäran går Sven Markelius i svaromål i följande nummer. Han påpekar att utställningens bostadsavdel-

ning som sin huvuduppgift tagit upp de mindre välsituerades bostadsfråga och menar att de stora familjerna med begränsade inkomster har behov av en annan lägenhetstyp än den möjligen åtkomliga 3-rumstypen med vardagsrum, matsal, ett sovrum och kök.

”Kritiken innebär visserligen i några fall träffande anmärkningar på viktiga punkter, exempelvis när han berör den hos vissa typer förefintliga bristen på tillräckliga isoleringsmöjligheter för olika familjemedlemmar. Men i allmänhet inskränker sig Malmsten till att klargöra huru föga anordningarna överensstämmer med hans speciella begrepp om hemtrevnad. Det må vara Malmstens ensak att hysa en till fasa gränsande motvilja mot stora fönster och stålrörsstolar, men dessa personliga smaksynpunkter böra icke framföras med anspråk på allmängiltighet.”

Markelius menar att det finns vissa trevnadsvärden av mer allmängiltig natur i bostadens organisation och dess praktiska användbarhet, ”den trevnad, som varje normal människa känner inför det ordnade, det välfungerande, det välorganiserade.” Därutöver finns en personligare form av trevnad — inte mindre viktig — men för den finns inga allmängiltiga regler, anser han.

Markelius’ uppfattningar om dessa två typer av trevnadsvärden kan diskuteras men hans synpunkter kan ses som uttryck för funktionalistiska idéer. Carl Malmsten utvecklar i ett svar i samma nummer ytterligare sin syn på människan som kulturvarelse i motsats till funktionalismens syn på människan som en ”utilitaristiskt-mekanisk nyttovarelse” och konstaterar att en fruktbar kritik förutsätter en gemensam plattform, ”mellan motsatta grundåskådningar kan endast stå *strid*.”

En mer nyanserad diskussion förs i följande nummer av arkitekt John Åkerlund i artikeln ”Hembygdsvärden och funktionalismen”. Han påpekar att den nya funktionalistiska arkitekturen ofta uppställs som en motsats till den av hembygdsvärden påverkade, men frågar, om den inte till sitt egentliga väsen just är en följd av samma strävan som hembygdsvärdens. Båda strömningarna fattas visserligen mycket olika av dess an-

hängare, ty det är ju så att varje trupp har såväl en höger- som en vänsterflygel med en betydelsefull kärna som center.

”Så har t. ex. från visst håll inom hembygdsvården påståtts, att man ej hunnit någon vart med dess strävanden, förrän alla gårdar och villor liggtimras på samma sätt som våra gamla vackra byggnader.”

John Åkerlund beskriver Arkitektföreningens tidskrift Byggmästaren som en propagandatidskrift för funktionalistisk stil, där man nyligen helt djärvt deklarerat arkitektkårens avståndstagande från hembygdsvården (Gösta Rollin: Hembygdsvård och ny bebyggelse, Byggmästaren 1929). Han menar att såväl funktionalismen som hembygdsvården som kärnan i sin förkunnelse har ”ärlighet inför uppgiften”.

”Kopiera ej, har det alltid predikats på byggmästarekurserna, men tag på problemen på samma sätt nu som förr fast med hänsyn till vår tids klimat, material och ekonomi. Klimatet torde ej ha undergått några nämnvärda förändringar, materialet delvis och ekonomien i något större grad — —.”

John Åkerlund uppskattar funktionalismens upplösning av det slutna kvarteret, att konstruktionen skall ge fasaden dess prägel samt att denna ej ska skylas av onödig dekorativ konst. ”Vad är detta annat än det hembygdsvården alltid predikat?” Han kritiserar att funktionalisterna ofta inte vill ge fasaden estetisk ans och menar att de också tillgriper konstgrepp för att få fram en viss fasadverkan. ”Det är horisontalbetoningen, som skall fram till varje pris liksom i den avhånade ’ladugårdslandsrenässansen’ och som lika litet nu som då är uttryck för tidens krav.”

Avslutningsvis frågar han om inte funktionalisterna håller på med

”Att åter alltför osmält ge oss utländska byggnadsformer, att skapa en ny stil för stilens egen skull, långt mindre är-

liga inför uppgiften än dem de fördöma. Det är icke längre Italien och Spanien, som de nu beundra, utan det nya stadsbyggandet i Frankrike och Tyskland — —. Måste ej svenskarna ute i landet åter förvåna sig över hur främmande arkitekterna äro inför de svenska bygdernas problem. Hembygdsvårdarnas arbete är tydligen alltjämt lika nödvändigt, när sådana oarter inom funktionalismen hota att taga överhanden.”

Efter denna diskussion kring Stockholmsutställningen och funktionalismens budskap är det ganska lugnt några år i spalterna på Tidskrift för hembygdsvård. Arkitekter skriver fortfarande i tidskriften och inom styrelsen finns fortfarande ett par arkitekter, men de tillhör alla den tidiga krets, som var verksam vid samfundets tillkomst.

Arkitektkårens inställning till byggnadsvård och uppfattningen om äldre bebyggelses värde kan sägas vara kluven under 30-talet. Det fanns en allmän enighet om att enstaka mycket värdefulla byggnader och miljöer — t ex Gamla stan i Stockholm — skulle bevaras. En del av arkitektkåren, främst äldre arkitekter, stödde bevarande och motsatte sig genomgripande saneringar. De kan ses som ideologiska arvtagare från nationalromantikens dagar och kretsen kring Arkitekturminnesföreningen. En annan del av arkitektkåren, främst yngre som utbildades på 30-talet, var ivriga funktionalister och såg bevarande som ”dalt”.

De svenska funktionalisterna var i hög grad påverkade av internationella strömningar och den stadsbyggnadsdoktrin som formulerades inom CIAM (Congrès Internationaux d'Architecture Moderne), en internationell arkitektorganisation som fick stor betydelse under flera decennier från grundandet år 1928. CIAMs inställning till äldre bebyggelse var starkt negativ. Äldre bebyggelse betraktades som mindervärdig och saneringsmogen, bevarande av kulturhistoriskt intressanta byggnader och områden kunde bara ske i undantagsfall. Man avvisade tanken att äldre tiders byggande kunde tjäna som inspiration för modernt byggande och anpassning av ny bebyggelse till äldre ansågs förkastligt.

Kort sagt: funktionalisterna ansåg att gamla hus undantagsvis kunde vara vackra, men att de i stort sett var oanvändbara och absolut inte fick användas som förebilder för modernt bygande.

En bidragande orsak till klyftan mellan arkitekter och hembygdsrörelsen var att nya personer trädde till inom samfundet, personer som inte åtnjöt samma aktning och vars personliga egenskaper inte var lika uppskattade som företrädarnas. Fritjof Hazelius efterträddes som redaktör för tidskriften — som bytte namn till Bygd och Natur — av fil dr John Nihlén, som enligt en då verksam arkitekt ”väckte opposition i våra kretsar”. Riksantikvarien, Sigurd Curman, tyckte inte heller om John Nihlén. Samfundet och hembygdsrörelsen blev mer isolerade; förhållandet till den växande arbetarrörelsen var inte heller särskilt gott. Flera tongivande radikala arkitekter hade där emot goda kontakter med arbetarrörelsen, både med den fackliga och den politiska grenen.

40-talet och 50-talet — funktionalismen dominerar arkitekternas inställning

Inställningen till modern arkitektur, nya bostadsområden och till arkitektkåren i allmänhet är från hembygdsrörelsens sida tämligen negativ långt in på 40-talet. Anpassning till lokal byggnadstradition — som förespråkades av hembygdsrörelsen — betecknades av åtskilliga arkitekter som pastischmakeri och därmed som något moraliskt förkastligt. Ett fåtal arkitekter skriver i hembygdsrörelsens tidning och dessa är i regel representanter för det gamla gardet med tidigare anknytning till hembygdsrörelsen.

I bostadssociala utredningens slutbetänkande del II, om sanering av stadssamhällets bebyggelse, utpekades stora delar av den äldre bebyggelsen som saneringsmogen och mindervärdig. De arkitekter som yttrat sig över detta betänkande framför emellertid i många fall kritik av utredningens arbete och dess uppfattning.

Tidskriften Plan, vars första nummer utkom 1947, präglades under mer än tjugo år av bostadssociala utredningens tankegångar. Även i andra facktidskrifter inom arkitekternas intresseområde dominerar sådana uppfattningar, även om debatten där är mer nyanserad. Undervisningen av blivande arkitekter vid de tekniska högskolorna sköttes till stor del av tongivande funktionalister och bevarandefrågor förekom i mycket liten utsträckning i övningsexempel och föreläsningar.

En av de stora diskussionerna inom arkitektkåren på 50-talet gällde Simrishamns nya stadshus, vars fasad klätts med mosaik i ett rutmönster, som gav associationer till korsvirke. Arkitekt Nils Ahrbom, företrädare för ett funktionalistiskt synsätt, ansåg det diskutabelt att på detta sätt imitera en konstruktion som inte finns bakom ytan. Stadshusets arkitekt, Hans Westman, försvarade sitt verk med bl a följande ord:

”Några samvetsbetänkligheter över att i planen upprepa de för Simrishamns äldre bebyggelse så typiska kringbyggda gårdarna med sina öppna portaler hade jag naturligtvis icke. Dess påtagliga funktionalism var min borgen. Jag skulle naturligtvis ha låtit mig nöja härmed. Fasaderna borde ha utformats efter 50-talets i Skåne mest rationella och ekonomiska konstruktionssystem ’tegeltraven’ med eller utan porfyritputs. Dess arkitektur hade då ärligt för eftervärlden hävdad sin egen tids fattigdom på uttrycksmedel.”

En stor diskussion om saneringsfrågorna hölls vid SARs årsmöte i september 1954 och flera inlägg vittnade om att en mer nyanserad inställning var på väg. I en utredning gjord av bl a arkitekt Olof Thunström pläderades också för ombyggnad som saneringsmetod och han talade på ovan nämnda möte om att man inte endast får räkna med alternativen total rivning eller fullständigt bevarande av byggnadsbeståndet utan att ett tredje alternativ — ”conservative surgery” — måste tillämpas där hus av olika kvalitet är blandade.

Sammanfattningsvis kan sägas att den äldre bebyggelsen ses som vacker men — tyvärr — inte nyttig av arkitekterna. Den

äldre bebyggelsens försvinnande ses som något oundvikligt, men det finns ibland en strävan att i den nya bebyggelsen åter skapa något av den äldre småstadens trivsel. Spännvidden i åsikter är emellertid stor.

En ny arkitektgeneration kritiserar funktionalismen

På 60-talet sanerades och förändrades allt större delar av den äldre bebyggelsen och protester mot rivningar och rivningshot blev vanligare och mer omfattande. Unga arkitekter framträdde och kritiserade miljögestaltningen och att planeringen ensidigt tillgodosåg biltrafikens, fastighetsägarnas och han-

Exempel på nya hus i Stockholms innerstad, ur Arkitektur nr 5/1982. Ett projekt på Pipersgatan beskrivs av arkitekterna — Hasse Bergström, Olle Bergwall, Gabriel Herdevall och Nils Möller — på följande sätt:

”Vi har accepterat de avvikelser i våningshöjder, rumsbredder och fönstermått som uppstår när man bygger ett nytt hus. En storskalig anpassning har vi i stället sökt genom en horisontell tredelning av fasaden och genom variation av öppningarnas gruppering och dess omfattning.”

Ett projekt på Hjärnegatan beskrivs av arkitekten, Anders Thalberg, med följande ord:

”En fasad som svarar mot grannhusets komposition. Symmetri, jämn delning. Nutida lägenheter har små rum, lågt i tak. Skalan har krympt. Genom att göra vartannat fönster större, som ett franskt fönster, får fasaden en stor-rytm, som svarar mot de äldre husens. En gesimsränna ger huset takfot. Två genomgående plåtblek avgränsar sockenvåningarna och binder till grannhusens lister.”

delns funktionskrav. Representanter för den äldre, etablerade funktionalistgenerationen framhöll ingreppens nödvändighet och en av dem, Sune Lindström, menade att de protesterande slog in öppna dörrar — ”vår tid är sällsynt förstående för betydelsen av att bevara väsentliga element från gångna tider; det gamla inpassat i en fullt samtida och framsynt lösning.”

En vändpunkt i åsiktsbildningen kan sägas inträffa omkring 1968. I en rad artiklar och inlägg i fackpressen, främst från yngre arkitekter, betonas att den äldre bebyggelsen i stor utsträckning är användbar och möjlig att modernisera; hyrorna sägs t o m ofta bli lägre än vid sanering genom rivning och nybyggnad. Det sägs att äldre hus och områden ofta har miljökvaliteter som saknas i nybyggda och att dessa kvaliteter uppväger vissa avsteg från nybyggnadsstandarden. Med andra ord hävdas av den yngre arkitektgenerationen att den äldre bebyggelsen både är vacker och användbar. Det strider således inte mot arkitekternas överordnade värderingar — ”skönhet” och ”nytta” — att förespråka ett omfattande bevarande.

På 1970-talet finns det inte många uttalanden från arkitekter om att den äldre bebyggelsen är svår att använda eller olämplig att bevara. De yttranden som finns av detta slag kommer inte från de yngre utan från äldre arkitekter i den funktionalistpräglade generationen.

Anpassning och anknytning till äldre arkitektur och en stark uppskattning av gammal bebyggelse är dominerande uppfattningar också bland arkitekterna på 80-talet, även om det också finns varningar för "Friggebodar, gullegull och osäkra eklektiska strävanden". Men det är uppenbart att funktionalisterna är tillbakaträngda i debatten. Gestaltungsfrågor tar allt större utrymme i arkitekturdebatten och postmodernismen gör sitt intåg. Enligt min uppfattning har form och gestaltning ett starkt egenvärde för postmodernismens anhängare. Man lånar gärna stilelement från äldre tider och använder dem i en ny skala och ett nytt sammanhang. Formen behöver inte följa funktion och konstruktion, som funktionalisterna hävdade.

Hur var nu förhållandet mellan arkitektkåren och hembygdsrörelsen under denna tid? Med större uppskattning av äldre bebyggelse och historiska former borde kontakterna öka?

I hembygdsrörelsens tidskrift och årsböcker finns fler artiklar och inlägg av arkitekter under 60- och 70-talen än under 50-talet. Det är efter 1968 också vanligare, att samma personer/arkitekter skriver såväl i Bygd och Natur som i Plan och Arkitektur och åsiktskillnaderna mellan tidskrifterna har minskat. Det förefaller emellertid inte som om arkitekter i någon större utsträckning väljer att arbeta inom hembygdsrörelsen med byggnadsvårdsfrågor. I stället bildas år 1975 — det europeiska byggnadsvårdsåret — en ny förening, Svenska föreningen för byggnadsvård, av en grupp intresserade personer med starka inslag av arkitekter och antikvarier. Som i början av seklet var elever och lärare vid Konstakademins arkitekturskola aktiva och ett nära samarbete mellan arkitekter och konstvetare utvecklades där. Även på andra håll, t ex i Göteborg, intresserade man sig för sanerings- och bevarandeproblem och en samverkan skedde även där mellan arkitekter, konstvetare och andra.

Svenska föreningen för byggnadsvård arbetar enligt sitt program för att bl a

- öka medvetenheten om värdet i befintliga byggnader och bebyggelsemiljöer. Intresseområdet omfattar all typ av bebyggelse oavsett ålder.
- skapa opinion i frågor om byggnadsvård och byggnadskultur i samhällsplanering och miljödebatt.
- hålla kunskap om äldre byggnadsteknik levande.
- främja utbildning och forskning om den äldre bebyggelsens speciella förutsättningar och historia.
- främja god kvalitet också i den tillkommande bebyggelsen.
- sprida information om internationell verksamhet på området.

Reflexioner och eftertankar

En jämförelse mellan programmet för Svenska föreningen för byggnadsvård och det program som Samfundet för hembygdsvård utfärdade, visar knappast på några större åsiktsskillnader. Det är mera fråga om nyanser och skillnader i uttryckssätt. Man kan fråga sig varför en ny organisation bildades när det redan fanns en med likartat syntsätt. Vad jag känner till, fanns det inte i de kretsar som tog initiativet till den nya organisationen någon aversion mot hembygdsrörelsen. Kanske hade man uppfattningen att hembygdsrörelsen inte längre var så aktiv just inom byggnadsvården utan sysslade med mycket annat? Ortnamn, folkminnen och dräktforskning m m. Kanske ville man ha en förening som enbart ägnade sig åt byggnader och bebyggelsefrågor? Förebilder i andra länder, där det under lång tid funnits motsvarande organisationer, kan ha spelat en viss roll.

Kanske finns det också skäl att erinra om att det när Samfundet för hembygdsvård bildades, fanns förslag om att verksamheten enbart skulle rikta sig mot byggnadsvård. (Se Ola Wetterbergs avsnitt.) Det är också tankeväckande, att Svenska föreningen för byggnadsvård bildades samtidigt som Samfundet bytte stadgar och namn till Riksförbundet för hembygdsvård och därmed i högre grad blev en riksorganisation för den samlade hembygdsrörelsen. (Se Rune Engströms avsnitt.) Vid

denna tidpunkt hade inslaget av arkitekter och antikvarier i dess styrande organ nästan helt försvunnit.

Hittills har jag huvudsakligen behandlat förhållandet mellan två parter, arkitektkåren och Samfundet/Riksförbundet för hembygdsvård. Men det kan finnas skäl att vidga perspektivet till att omfatta också musei- och antikvariesidan. Antikvarierna var också representerade vid samfundets bildande och fanns med i dess styrelse. (Se Ola Wetterbergs framställning.) Det finns alltid konflikter mellan institutionaliserade, professionella företrädare och folkrörelser och sådana har också förekommit mellan antikvarier och hembygdsrörelsen. Hembygdsrörelsens förhållande till de professionella bevararna är, som berörts, inte så bra på 30-talet, även om motsättningarna förefaller vara mindre än mellan rörelsen och arkitektkåren. Samfundet och hembygdsrörelsen anses då av en del antikvarier inte vara tillräckligt vetenskapligt inriktade och från samfundets sida varnas ibland för ett alltför musealt tänkande. Även på 40- och 50-talen finns en del motsättningar kvar, men de tycks minska under 60- och 70-talen.

Fram till slutet av 40-talet eller början av 50-talet fanns inga större motsättningar mellan antikvarier och arkitekter, i varje fall framträder de inte i tidskriftsdebatten. De restaureringsprinciper som tillämpades var kanske accepterade av båda grupperna. Det förekom inte heller någon omfattande saneringsverksamhet och därmed inte heller så många tillfällen till konfrontation. Under 50-talet däremot blossade det upp en debatt om bevarande och nybyggande i äldre miljöer. Arkitekt Per-Olof Olsson anser t ex 1959 i en artikel kallad "Arkitektur och kulturvård" att riksantikvarieämbetet och andra kulturvårdande organ fått bestämma alltför mycket och att endast verk med betydande estetiska värden eller affektionsvärden bör bevaras. Han vänder sig också mot att de kulturvårdande myndigheterna haft synpunkter på utformningen av fasader på nya hus i Gamla stan.

Arkitekt Erik Thelaus kommenterar följande år en rad debatter som hållits om Gamla Stans framtid och påpekar att det råder stora åsiktsskillnader mellan kulturvårdare och arkitekter:

Projekt till kontorsbyggnad vid Österlånggatan, Gamla stan i Stockholm. Arkitekt: Per-Olof Olsson. Den övre bilden visar en tidigare version, den nedre en senare, där fasadutformningen påverkats av synpunkter från kulturvårdande organ.

”Förändringarna har skett för att ’bättre anpassa byggnaderna till omkringliggande miljö’. De ovissa och diskutabla resultat som ev har nåtts i detta avseende förefaller inte att vara så betydande att de uppväger de funktionella och rent arkitektoniska kompromisser som drabbar den enskilda byggnaden”.

Den indignation över påverkan från kulturvårdande organ som en del arkitekter visade på 50-talet är det svårt att finna motsvarigheten till på 80- och 90-talen. Då hade mindre fönsterytor av bl a energibesparingsskäl länge varit vanliga och anpassning till äldre byggnadsstilar och miljöer eftersträvades av många arkitekter. (Jfr tidigare bilder och bildtexter.)

Ur Arkitektur nr 4/1959.

”Åsiktsskillnaden är fundamental. Gentemot en historisk-antikvarisk syn på saken står en uppfattning där arkitektonisk kvalitet och miljövärden är huvudsaken. Detta framgår på ett tydligt sätt av den inventering av värdefulla byggnader som utförts vid Stadsmuseet, som uppenbarligen baserats uteslutande på det antikvariska värdet medan ur arkitektonisk synpunkt omistliga byggnader förbisetts, t ex Josephssons posthus, butiksfasaderna från sekelskiftet vid Västerlånggatan.”

”Valet står mellan ett nybyggande grundat på efterbildning och stilcitat och ett fritt nyskapande utifrån de relativt snäva förutsättningar som denna miljö givetvis erbjuder. Kulturvårdarna torde vara de första att hävda att vår tids arkitekter har ringa kännedom om äldre tiders byggnads- och uttryckssätt och ännu mindre behärskar dessa för praktisk användning. Valet står därför i verkligheten mellan en menlös historiserande teaterarkitektur och en ärligare arkitektur med vår tids kvaliteter.”

Motsättningarna mellan arkitekter och antikvarier/konstvetare kan många gånger tolkas i termer av maktkonflikter, där respektive grupp motsätter sig intrång från andra grupper inom det egna yrkesområdet, men kanske gärna utvidgar sitt eget.

Ett annat exempel från denna tid där arkitekter och antikvarier intar olika ståndpunkter, är restaureringen av Rademachersmedjorna i Eskilstuna. Dåvarande stadsplanearkitekten Sven Tynelius beskrev problemet på följande sätt:

”I smedjeradens mitt utmed Rademachergatan hade — — en smedja under 1800-talet ersatts med ett gulmålat hus i 1 1/2 vånings höjd. Att den byggnaden måste bort och ersättas med en smedja var byggnadskommittén redan från början på det klara med. Vi hade vid planens framläggande fått löfte om den sista utanför smedkvarteret kvarvarande Rademachersmedjan, ehuru någon köpeskilling vid den tidpunkten inte förutsattes. När nu smedjeflytt-

ningen blev aktuell, kom den begärda köpeskillingen som en verklig kalldusch och vi måste se oss om efter någon annan utväg. Flera dueller utkämpades inom såväl kommittén som museistyrelsen. Frågan gällde närmast om det 'fula' huset skulle ersättas med den till kvarterets inre år 1927 flyttade Heljestrandska smedjan eller ej. Snart nog utbildades en 'museimannasida' och en 'arkitektsida'.

Museimännen hävdade att den redan tidigare flyttade smedjan låg 'ohistoriskt' och måste flyttas ut till gatan igen. Arkitekterna ansåg att en flyttning av smedjan skulle spoliära en trivsamt och i eskilstunabornas medvetande säkert förankrad miljö. Varför inte i stället fylla tomrummet

Stadsarkitekt Sven Tynelius gjorde i början av 50-talet ovanstående förslag till utformning av kulturresevatet inom kvarteret Vallonen, Eskilstuna.

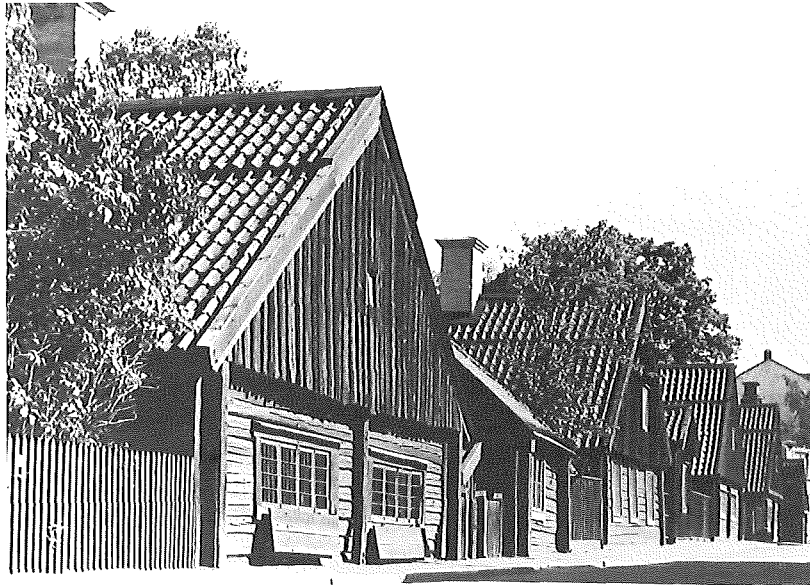
Det gulmålade, "fula" huset vid Rademachergatan, som både arkitekter och antikvarier ville ha bort.

Foto: Stadsbyggnadskontoret, Eskilstuna.

efter det gula huset med en ny byggnad i en Rademachersmedjas storleksordning och skala?"

"Tack vare generositet från ägare till den isolerade Rademachersmedjan i grannkvarteret, han sänkte priset till 1/4 av det ursprungliga, löstes emellertid tvisten på ett för alla parter trevligt sätt. Arkitekterna slapp se en trivsamt och hävdvunnen miljö i reservatets hjärta spolieras och museimännen undgick en ny byggnad i raden av flersekelgamla timmerhus."

De inblandade arkitekterna och antikvarierna grupperar sig helt klart efter sina professionella värderingar; arkitekterna prioriterar en trivsamt miljö ("nytta" och "skönhet") och antikvarierna den historiska äktheten. Enighet råder emellertid om att 1800-talshuset måste bort, en bedömning som nu i början på 90-talet knappast framstår som självklar. (Jag tror snarare att

Rademachergatan efter rivning av 1800-talshuset och flyttning av smedja från grannkvarteret till platsen.

Foto: Stadsbyggnadskontoret, Eskilstuna.

både arkitekter och antikvarier idag skulle acceptera att huset skulle ligga kvar.)

Det finns fortfarande tillfällen till konflikter mellan antikvarier och arkitekter, där de grundläggande motsättningarna kan framträda. Men allmänt sett förefaller överensstämmelsen i åsikter jämförelsevis god; snarare än skillnader mellan arkitekter och antikvarier kan man märka skillnader mellan generationer. Den äldre, funktionalistpräglade generationen arkitekter har i högre grad inställningen att bevarande bara skall ske i undantagsfall, att det senare 1800-talets bebyggelse är mindervärdig och att anpassning till äldre byggnadsstilar skall ske med "vår tids medel". Den äldre antikvariegenerationen har också i större utsträckning en inriktning mot bevarande av enstaka, särskilt värdefulla byggnader och har ingen särskilt hög uppskattning av t ex bebyggelse från 1800-talets slut och senare. Yngre arkitekter och antikvarier är mer inrik-

tade på bevarande av större bebyggelseområden, på bevarande av enklare bebyggelse och uppskattar i större utsträckning senare bebyggelse. Från båda yrkesgrupperna har man kanske också insett att enighet ger styrka, och att man har gemensamma intressen när det gäller att verka för bevarande och varsam hantering av den äldre bebyggelsen.

Avslutningsvis kan sägas att Samfundet/Riksförbundet för hembygdsvård till stor del hållit fast vid sina ursprungliga idéer under årens lopp, även om tidsandan varit en annan och omvärlden visat brist på förståelse. Arkitektkåren har däremot uppvisat stora åsiktsförändringar. Först har arkitekter präglat hembygdsrörelsens program med sina egna uppfattningar. Sedan tar nästa arkitektgeneration avstånd från detta och de funktionalistiska idéerna blir dominerande. Men dessa idéer utsätts i sin tur för stark kritik och en ny generation arkitekter tar på 60-talet avstånd från många funktionalistiska tankegångar. På 70-talet har arkitektkåren i stort sett återvänt till den uppfattning som hembygdsrörelsen drivit tämligen oförändrad sedan 20-talet. Men inte till hembygdsrörelsen.

Referenser

Folkesdotter, Gärd,

”Störtas skall det gamla snart i gruset”, Bostadssociala utredningens syn på äldre bebyggelse. Statens institut för byggnadsforskning, meddelande M 81:12, Gävle. 1981.

Folkesdotter, Gärd

Förnyelse — bevarande, Diskussion i tidskrifterna Byggmästaren/Arkitektur, Bygd och Natur samt Plan 1947—1974. Statens institut för byggnadsforskning, meddelande M 82:21, Gävle. 1982.

Folkesdotter, Gärd

Motiv för förnyelse och bevarande, i SOU 1981:100, Stockholm. 1982.

Tidskrift för hembygdsvård, Bygd och Natur

OLA WETTERBERG

Samfundet utvecklar byggnadskulturen

Inom Samfundet för hembygdsvård (SfH) fanns hos flera företrädare en mer förstående inställning till typisering, industrialisering och nya former inom byggandet än man kanske föreställer sig. Produktionens sociala och estetiska resultat var viktigare än produktionsmetoden. Det var en följd av att man betraktade folkliga estetiska och tekniska traditioner inom byggandet som definitivt brutna; den folkliga byggnadskulturen var oförmögen till en fortsatt positiv utveckling, nu måste de skolade yrkesmännen ta över. Det var mindre betydelsefullt om byggnadskulturen höjdes genom ökad byggnadskontroll och byggnadsrådgivning, typritningar för industrin och egnehemsbyggare eller genom opinionsbildning och byggmästar-kurser. Faktum var att man ville allt detta samtidigt.

Följande uppsats handlar om SfH under den första tioårsperioden och ger konturerna av en huvudlinje inom samfundet. Den "praktiska hembygdsvård" som utvecklades under 1910- och 1920-talen var nog lika mycket en del av den moderna stadsplaneringen, som en del av hembygdsrörelsen. Bevarande och historiska förebilder var både en kritisk motkraft till snabba bebyggelseförändringar, och ett av stadsplaneringens medel att styra bebyggelseutvecklingen.

Drivkrafterna

Rivningsviljan i de svenska städerna under slutet av 1800-talet följdes av en missnöjesdjävul som ropade på naturen, historien, poesin och trevnaden i de städer som tagits från oss. Dessa tankar uttryckte arkitekten Fredrik Sundbärg i en artikel om stadsplanering år 1897. Den gamla tidens ordning i stad och på

landsbygd, i byggnadsskick och kulturformer, hotades och upplöstes av de krafter som industrialismen släppt loss. Stadsförstörelsen var en uppmärksammas konsekvens, och reaktionerna riktades lika mycket mot de nytillkommande "skandalhusen" som mot rivningarna i sig. Folklivsforskningens pionjärer hade även visat på konsekvenserna för landsbygdens byggnadstraditioner. Som ett svar på dessa upplösande krafter kom ett intresse för *bevarande* och historiska studier. Artur Hazelius Skansen-projekt var en tändande gnista, Karl-Erik Forsslunds bok om Storgården var en annan.

Inte bara förstörelsen, utan även industrialismens nybildande krafter var problem som krävde organisation och styrning. Framför allt var det kanske de sociala och hygieniska bostadsproblemen, samt den industriella exploateringen av naturen, som uppmärksammades och drev på utvecklingen. Men även utformningen av nytillkommande industrianläggningar, stationssamhällen och egnahemsområden, uppfattades som problem. Genom att studera den gamla byggnadstraditionen, och försöka *överföra kvaliteter från det gamla till det nya*, ville man under 1900-talets början möta och hitta styrmedel för de nya krafterna. Stadsplanerare och debattörer använde sig t.ex. av den förindustriella staden för att formulera alternativ till 1800-talets stadsbygge.

Efter olika linjer utvecklades synsätt som inte satte bevarande och nybildning i motsättning till varandra, synsätt som förespråkade både vård och nyskapande, både pietet och självständighet. Inom hembygdsrörelsen gav Karl-Erik Forsslund (1914) tydligt uttryck för detta. För honom blev hembygdsrörelsen en radikal plattform riktad mot framtiden, det gällde att behärska och styra utvecklingen:

"Men frågan är ändå inte industri eller hantverk, fabriks-tillverkning eller hemslöjd. Den saken har två sidor som alla andra. Naturligtvis måste vi ha storindustri. Bilen är ett härligt åkdon, flygmaskinen är en av människans vackraste skapelser; och de kan inte hemslöjdas. Det elektriska ljuset, den elektriska driften äro segrar och erövringar av stoltaste slag. En stor kraftstation, en stor verkstad kan

vara ett sagoslott. Men då må vi fordra, att den också blir ett sådant.”

Det var en sådan framtidsinriktad linje som SfH försökte fullfölja.

Forsslunds idéprogram var primärt en samhällskritik som inte visade någon *praktisk* väg ur de problem som arkitekter och stadsbyggare stod inför. Inom SfH bidrog de yrkesverkssamma arkitekterna med konkret erfarenhet och en betydligt mer pragmatisk inställning till hembygdsvården. Skillnaden ledde efter hand till olika syn på byggnadskulturens utveckling. Forsslund ville skilja mellan olika byggnadsuppgifter; ”maskinkulturen” skulle inte få tränga in på hemmens och hemslojdens område där den inte hörde hemma. Inom SfH kom däremot fabriken och standardiseringen snart att betraktas som bundsförvanter i det hembygdsvårdande arbetet, även på bostadsbyggandets område.

Även den estetiska kritiken från SfH hade en förankring i samtidens bostadssociala frågor. Centralföreningen för socialt arbete — en förening som deltagit i diskussionerna inför SfH:s bildande — hade sedan sekelskiftet uppmärksammat och dokumenterat sociala missförhållanden knutna till boendet. I den mån som bebyggelseutvecklingen och arkitekturen var orsak till vantrevnad och socialt missnöje, så skulle SfH arbeta på att motverka dessa orsaker:

”Allteftersom ... vackrare hem och hus komma till i stad och på land kan man också hoppas att en hel rad av bostadsfrågan beroende sociala problem komma närmare sin lösning. Samfundet för hembygdsvård torde på så sätt kunna kraftigt medverka till ökad trevnad i vårt land och på den grundad känsla av samband med svensk kultur, samt öka förståelsen för huru innerligt denna bör gå samman med vår natur.”

Politiskt var denna inställning närmast besläktad med den sociala samhällsbevarande radikalism, som genom reformer ville minska klassmotsättningar och dämpa upprorshärdar. Om det

sociala engagemanget från början på en del håll hade drag av estetisk idealism, något som den mångårige sekreteraren Fritjof Hazelius vidgick några decennier senare, så tog man snart intryck av en mer "realistisk" behandling av den bostadssociala frågan med försök att uppställa en lägsta godtagbar bostadsstandard, strävan efter produktionsmässig rationalisering och sökande efter praktiskt och ekonomiskt möjliga lösningar.

Arkitekterna

SfH:s tillblivelse har många källsprång och måste t.ex. ses mot bakgrunden av hembygdsrörelsen, universitetens folkbildningsarbete och intresset för både naturvård och kulturminnesvård i breda kretsar. Men det var närmast en händelsekedja inom arkitektkåren som var orsaken till SfH:s bildande, Gärd Folkesdotters artikel i denna årsbok ger några hållpunkter i den utvecklingen. Arkitekternas ställning i diskussionen om hembygdsvård kändes på sina håll så dominerande att professorn J.G. Andersson i Svenska turistföreningens årsskrift år 1914 betonade att den mångskiftande hembygdsrörelsen inte uteslutande fick komma i arkitekternas händer.

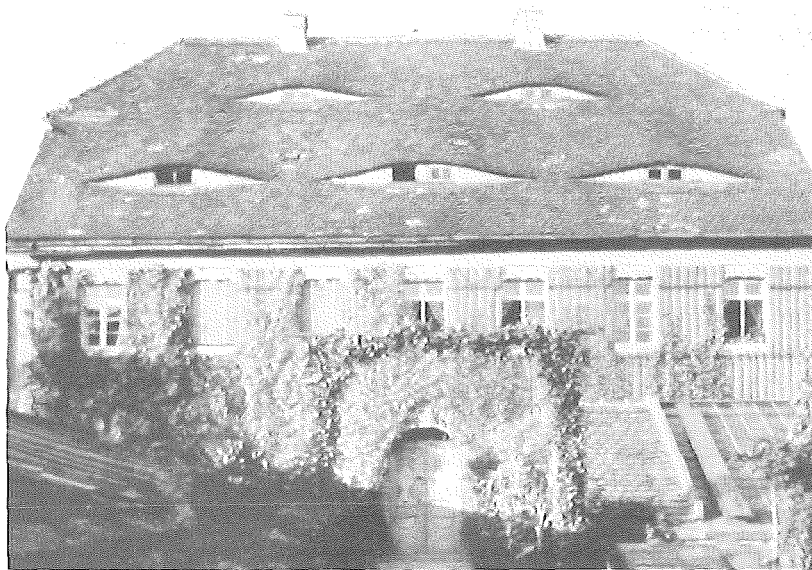
Arkitekternas intresse för hembygdsvård sammanföll i tiden med nya omfattande uppgifter för arkitektkåren. Egnahemsbyggandet var på frammarsch och den bostadssociala frågan akut. Ivar Tengbom framhöll år 1908 (Arkitektur) att de viktigaste arkitektuppgifterna blivit att rita enkla bostäder för enkla människor. Uppmättningsresor, publikationer med dokumentation av äldre byggnadskultur, rådgivningsbyråer och typritningssamlingar för egnahemsbyggare, var några av de uttryck som arkitekternas intresse för den inhemska äldre byggnadskulturen tog sig.

Tyskland

Internationellt stod Tyskland som det främsta föredömet för den svenska hembygdsvården sådan den utvecklades inom SfH. I Tyskland hade hembygdsförbunden fått en fast organisa-

tion i nära samarbete med regionala myndigheter. En omfattande opinionsbildning med bok- och tidskriftsutgivning, föreläsningsserier, utställningar och hantverksutbildning, kombinerades med rådgivningsverksamhet och på sina håll med en ambitiös regional lagstiftning till skydd för särprägel i stadsbild och landskap. Detta föredöme syns tydligt i SfH:s verksamhet.

Men det fanns även skillnader. De tyska föreningarna för hembygdsskydd hade framför allt en mer hierarkisk uppbyggnad än den svenska hembygdsrörelsen. Inför bildandet av SfH framhölls just denna skillnad av arkitekten Lars Israel Wahlman (Arkitektur 1915). I Tyskland hade föreningsbildandet börjat på delstatlig nivå. Den första föreningen, som bildats i Sachsen, hade i slutet av 1800-talet börjat som en anspråkslös

Konstnären Paul Schultze-Naumburg var en av förgrundsgestalterna i den tyska hembygdsrörelsen. Sedan 1870-talet hade han samlat in bra och dåliga exempel inom byggandets alla områden. Det här bostadshuset i Bautzen tog han som ett förebildligt exempel.

SfH hade tidigt utbyte med den tyska hembygdsrörelsen. Fritjof Hazelius och John Åkerlund besökte år 1920 en kongress anordnad av Deutscher Bund Heimatschutz där Hazelius höll ett föredrag om den svenska hembygdsvården. Det tyska hembygdsförbundets sekreterare, arkitekten dr.ing. Werner Lindner inbjöds till SfH:s följande årsmöte. Lindners föredrag behandlade den tyska hembygdsvårdens uppgifter och framhävde "den utomordentliga planmässighet med vilken den tyska hembygdsvården framarbetar bl.a. ett mönstergillt nybyggande såväl på landet som i staden." (SfH årsmötesprotokoll 1921, RA.)

Professorn i nationalekonomi dr. Carl Johannes Fuchs, från universitet i Tübingen, höll ett föredrag om "Hembygdsvård och nationalekonomi" vid årsmötet år 1923. (TfH 1924) Han menade att nationalekonomin och hembygdsvården hade det gemensamma målet att på sina respektive områden företräda de *allmänna* och *nationella* intressena mot de *privata*. Han citerade politikern och industrimannen Walter Rathenau, ministern som ledde den tyska återuppbyggnaden efter kriget, "att en hushållning, som kräver allas medverkan, så länge överflöd icke är för handen, ej kan få vara en privatsak för den enskilde". En sådan princip låg bl.a. till grund för nya tyska lagar om skydd för trädbestånd och öppnandet av strandvägar i "folkhygienens intresse" — ett uttryck för det nya *sociala* naturskyddet.

Professor Fuchs resonemang siktade till en nationell och gemensam kultur, bortom alla klassgränser. En återuppbyggnad av den europeiska ekonomin (folkhushållningen) var endast möjlig om företagaren tänkte på kärleken till sitt land, och om arbetaren inte helt och hållet gick upp i "bröd- och lönefrågorna", utan kände att han arbetade för hembygden och landet. Hembygdsvården var således både en kulturfråga och en ekonomisk produktivkraft som kunde skapa förutsättningar för ett gemensamt handlande.

Fuchs, som inte trodde på socialism i bemärkelsen avskaffande av privategendom, förespråkade ökat ingripande mot avigsidorna av kapitalismens profitsträvanden genom "stats-, kommunal- och bolagssocialism". Nationalekonomin skulle

sätta gränser för kapitalets profitsträvan, hembygdsvården för den industriella expansionen i natur- och kulturlandskap. Uppfattningen om den aktiva och ingripande staten delade han med många svenska hembygdsvårdare, arkitekter och stadsplanerare i skilda politiska läger.

Krav på byggnadskontroll

Under SfH:s första år påpekades på många håll avsaknaden av effektiv lagstiftning och erforderlig kompetens för byggnadskontroll och ritningsgranskning. Gapet mellan bebyggelseutvecklingens intensitet å ena sidan, och lagstiftningens och byggnadskontrollens brister å andra sidan, lämnade plats för initiativ från olika intresseorganisationer. ”Trots svagt stöd i lagstiftningen var det möjligt att bedriva en målmedveten byggnadsvårdande politik där intresse fanns hos byggherrar, arkitekter och kommuner”, skriver Björn Linn (1978), som erinrar om bevarings- och förnyelsearbeten i Västerås och Kalmar där gamla hus behandlades med stor hänsyn och nybebyggelsen anpassades till att följa deras mönster.

Men ambitiösa insatser från intresseorganisationer, stadsarkitekter, kommuner och byggherrar upplevdes inte som tillräckliga. Kraven på en längre syftande lagstiftning, på adekvat utbildade tjänstemän och på en aktivare offentlig byggnadskontroll tilltog. Sigurd Westholm som var vice ordförande i SfH uttryckte saken på följande sätt år 1927:

”Det är ett förhållande, som väl lär kunna påvisas på många områden, att behovet av offentlig kontroll alltjämt ökas. För byggnadsväsendets vidkommande vågar jag i alla fall påstå, att så förhåller sig i största allmänhet och i all synnerhet ifråga om mer tätt byggda orter eller där ett tätare bebyggande håller på att uppstå....

Det är samhällets plikt både mot sig självt och mot de byggande inte bara att förhindra det påtagligt dåliga utan också att skaffa fram det bästa möjliga, och därvid är en effektiv ritningsgranskning det verksamaste medlet.”

Med sin byggnadsbyrå ville SfH redan från början fungera som en positiv och pådrivande kraft, bl.a. som rådgivare och sakkunnig åt lokala myndigheter som saknade utbildad "sakkunnig" personal för att bedöma eller styra bebyggelseutveckling och byggnadsutformning.

Initiativ till ett centralställe för hembygdsvård

Det verkar ha funnits en samstämmighet mellan många museimän och arkitekter om behovet av att återupptäcka och återuppväcka gammal god byggnadskultur. Det är betecknande att en av initiativtagarna till SfH var museimannen Axel Nilsson som kombinerade ett historievetenskapligt intresse för äldre byggnadskultur med ett starkt engagemang i praktisk hembygdsvård och samtida arkitektur.

I oktober 1913 inledde arkitekten Otar Hökerberg och Axel Nilsson vid ett möte i Teknologföreningens avdelning för husbyggnadskonst en diskussion om hembygdsvård. Hökerberg gav en översikt över hembygdsvården i olika länder och redogjorde särskilt för de tyska Heimatschutz-föreningarnas organisation. Axel Nilsson talade om allt som gjorts för hembygdsvården i Sverige, från Arthur Hazelius' Skansen till boken Svenska allmogehem. Han riktade också uppmärksamheten mot de föreningar som bildats för djur- och naturskydd. Därefter väckte han frågan om bildandet av en centralbyrå för hembygdsvård, en förening som skulle spänna över hela detta hembygdsvårdande fält och samarbeta med redan livskraftiga organisationer som Nordiska museet, Samfundet S:t Erik, hemslöjdsföreningarna med mera (Arkitektur 1913).

En kommitté tillsattes bestående, utöver Hökerberg och Nilsson själva, av arkitekterna Wahlman, Åkerlund och Tengbom. De tog en rad underhandskontakter med olika föreningar och enskilda som kunde tänkas vara intresserade. I flera tidskriftsartiklar år 1914 uppmanades folk att stödja teknologföreningens initiativ.

Hembygdsvård eller byggnadsvård

Avdelningen för husbyggnadskonst skickade ut ett programförslag och inbjöd till ett möte i februari 1915. Vid mötet skisserade professorn i arkitektur Lars Israel Wahlman ett brett program som tog upp både natur och kultur, som siktade till att skapa samverkan med olika organisationer, och som inriktades mot både upplysnings- och rådgivningsverksamhet.

I den efterföljande diskussionen framkom olika synpunkter på omfattningen av SffH:s verksamhet. För en stark beskärning av uppgifterna till upplysningsverksamhet talade bl.a. Axel Nilsson och Gustaf Ankarcrona från Dalarnas hembygdsförbund. Den rådgivande centrala byggnadsbyrå kritiserades av dem som ansåg att verksamheten istället borde decentraliseras till alla landsdelar. Gustaf Ankarcrona föreslog dessutom att verksamheten enbart skulle inriktas mot byggnadsvård. Detta förslag hade starkt stöd av mötet, inte minst som byggnadsförhållandena ute i landet av många ansågs vara den fråga som bäst behövde upplysning, råd och initiativ.

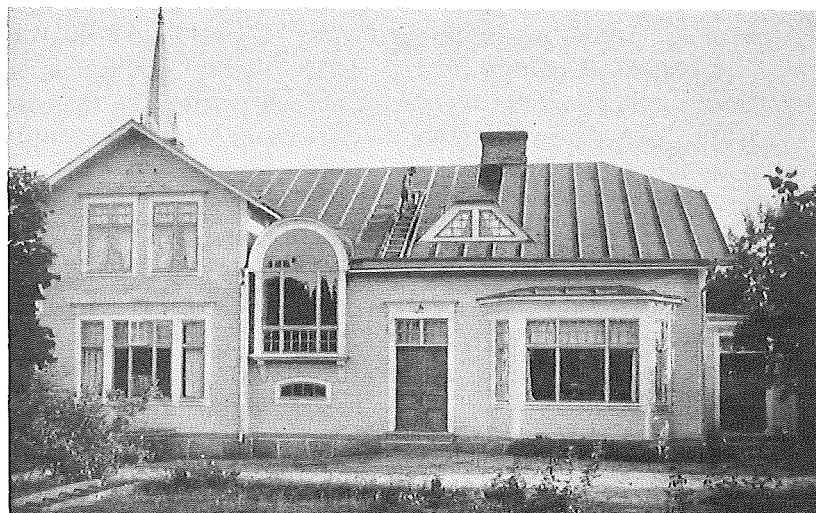
För den breda inriktning mot hembygdsvårdens olika områden, som föreslagits av Wahlman, talade bland annat en av naturskyddets pionjärer riksdagsmannen Karl Starbäck. Starbäck, som blev SffH:s förste ordförande, utvecklade sina synpunkter i artikeln "Hembygdsvård — en hela folkets angelägenhet". (Det nya Sverige 1916) Visserligen fanns en skillnad mellan t.ex. vetenskapsmän och arkitekter menade Starbäck, men hos de flesta hembygdsvänner kunde man finna samma pietetskänsla vare sig det gällde naturens eller människans verk.

En ny kommitté tillsattes efter mötet, denna gång med en bredare representation: lektor Karl Starbäck; professor Gunnar Andersson från Svenska turistföreningens styrelse; folkhögskoleläraren Fritjof Hazelius; Thor Högdahl från Svenska naturskyddsföreningen; redaktören Waldemar Langlet; fil. dr. Yngve Larsson från Svenska stadsförbundet; Anna Lindhagen; Nordiska museets styresman fil. dr. Gustaf Upmark; professor Wahlman; arkitekten John Åkerlund.

Yngve Larssons medverkan kan vara värd att lägga märke

Det var den svenska byggnadstraditionen som man ville värna om. En prästgård fick inte se ut hur som helst. Här två exempel, ett gott och ett dåligt. Ur "Våra prästgårdar" 1919.

till. Han var en politiker och statsvetare som arbetade för en modernisering av byggnadslagstiftningen. I Svenska stadsförbundets tidskrift behandlade han detta år problemet med att uppnå ett kontrollerat byggande i städernas periferi (kåkstäderna), i nya mindre samhällen (t.ex. järnvägssamhällen och industriorter) och på den rena landsbygden. Larsson menade att byggnadskontrollen var att anse som en av de viktigaste åtgärderna för svensk lagstiftning.

När SfH slutligen konstituerades i oktober 1916 hade man en stark förankring i samhällets ledande skikt. Förutom representanter för de ingående korporativa medlemmarna (dvs. organisationer, företag och myndigheter) och andra intresserade, hade fyra av regeringens ledamöter infunnit sig på det konstituerande mötet. Ett stort antal organisationer blev medlemmar i SfH och sörjde mer än väl för den bredd som Starbäck efterlyst.

Program, målsättning och verksamhet

SfH:s syfte var att underlätta samverkan mellan de anslutna medlemsföreningarna i deras arbete för natur- och kulturvård. Det poängterades att SfH inte skulle göra intrång på de olika föreningarnas naturliga verksamhetsfält eller konkurrera om medlemmar. SfH:s eget praktiska arbete bestod dels i att från en centralbyrå i Stockholm bedriva upplysning och rådgivning, dels i att stimulera lokala initiativ och bildandet av hembygdsföreningar och hembygds museer. De ideella målsättningarna sammanfattades i stadgarnas andra paragraf:

”Samfundet vill verka: dels för att nyanläggningar och omdaningar utföras med hänsyn till såväl landskapet och bygden som närmast omgivande natur och förutvarande anläggningar; dels för att natur- och kulturminnen bevaras och i allmänhet för ökande av kunskapen om och kärleken till bygden.”

Det var alltså en bred och framtidsinriktad verksamhet som åsyftades. Den historiska kunskapen och bevarandearbetet

ville gå ännu längre för att bevara "de kulturhistoriskt intressanta partier, som i århundraden givit staden dess prägel och förlänat den sitt behag" och för att inte de "idylliska stadsdelarna" skulle förvandlas till "föga tilltalande kåkstadspartier".

Byggnadsstyrelsens arkitekter menade bland annat att den tillåtna hushöjden måste anpassas efter de smala gatorna och de gamla trähusen. Kvarnen och Grassagården borde skyddas genom åtgärder i stadsplanen. Dessutom ville de tillskapa en lämpligare övergång mellan "de höga och för staden främmande bankbyggnaderna å ena sidan och å andra sidan idyllerna vid Vesterviken".

Från SfH besökte Karl Starbäck och John Åkerlund Strängnäs under två dagar i oktober 1918. De framlade hembygdsvårdens synpunkter och försökte "intressera" de ansvariga myndigheterna för byggnadsstyrelsens ändringar. Starbäck och Åkerlund konstaterade dock att inget akut hot förelåg eftersom staden nu hade för avsikt att bevara Grassagården.

Byggnadsstyrelsens förslag mötte på motstånd och det skulle därför förklaras vid ett möte i stadsfullmäktige "efter framställan från för stadens bevarande intresserade personer". Byggnadsstyrelsens egen representant Cyrillus Johansson redogjorde endast för de rena stadsplanesynpunkterna. Fredrik Lilljekvist hade arrangerat saken så att SfH:s sekreterare John Åkerlund fick framföra kulturminnesvårdens synpunkter. Vid mötet i stadsfullmäktige höll han ett föredrag om riktlinjer för städernas utbyggande ur historisk synpunkt. Men även om det var Fredrik Lilljekvist som sett till att Åkerlund fått framträda inför stadsfullmäktige, så fick Samfundet stå för resekostnaderna.

Byggnadsrådgivning

Vid tillkännagivandet av SfH:s bildande år 1916 kunde Lars Israel Wahlman meddela att "... redan inflyta 'Tegne hjælps'-problemen och föreligga andra, till hvilkas lösande Samfundet behöver hjälp af sin anslutna medlem Afdelingen för Husbyggnadskonst". "Tegnehjælpen" var den första av de nordiska

rådgivningsbyråerna och hade bildats i Danmark år 1907. I SfH:s program utvecklades vilka områden centralbyråns direkta rådgivning skulle omfatta:

”Byrån måste genom skriftliga och muntliga anvisningar, genom skisser och ritningar kunna ge råd främst i byggnadsfrågor, däruti inräknadt planläggning af uppväxande samhällen, samt ordnande af tomter, trädgårdar och allmänna platser. I den mån verksamheten kan utvidgas skall konsultationen utsträckas att omfatta äfven heminredningar, hembygdmuseers ordnande, bidrag till hembygdsfester o.d. eller öfver hufvud allt som kommer under begreppet hembygdsvård.”

John Åkerlund gjorde år 1924 (TfH) en tillbakablick på de ärenden som byggnadsbyrån handlagt. Han framhöll att det i ”vår ekonomiska tid” var av stor betydelse att genom om- och tillbyggnader kunna utnyttja äldre byggnader:

”Otaliga äro de fall, då äldre hus onödigtvis rivits, därför att man ansett det otänkbart att inreda dem tillräckligt bekvämt och efter moderna krav. Detta är emellertid ingalunda omöjligt, och vi kunna därigenom tillgodogöra oss de friska timmerstommarna i gamla hus, vilka ha ett ej ringa värde. De gamla husen äga dessutom genom sina goda och vackra proportioner en inneboende trevnad, som vi ha svårt att förläna de helt nya husen.”

SfH hade projekterat ett flertal om- och tillbyggnader av äldre hus men byggnadsbyrån bearbetade kanske främst inkomna nybyggnadsritningar och projekterade egna nybyggnader.

De första årens konsultationsverksamhet var emellertid inte särskilt omfattande. Under 1919 lämnades rithjälp i endast fyra fall, ett skolhus, ett församlingshem, ett kapell och en komministergård. Man lyckades få in en uppsats om hembygdsvården i byggandet i almanackan för 1920 — med hänvisning till SfH:s verksamhet — och redan i slutet av 1919 märktes en ökning i antalet förfrågningar. Två år senare handlades närmare

50 ärenden, nästan hälften var nybyggnader av egna hem och endast tre stycken var ombyggnader.

Rådgivning åt mindre samhällen

SfH riktade medvetet sin rådgivning direkt till byggnadsnämnderna för att på så sätt få kontakt med byggandet i landsortens samhällen. Uppdrag fick man bl.a. från Vansbro, Mora, Borlänge och Värnamo. År 1926 hade samfundet åtta städer eller köpingar som medlemmar.

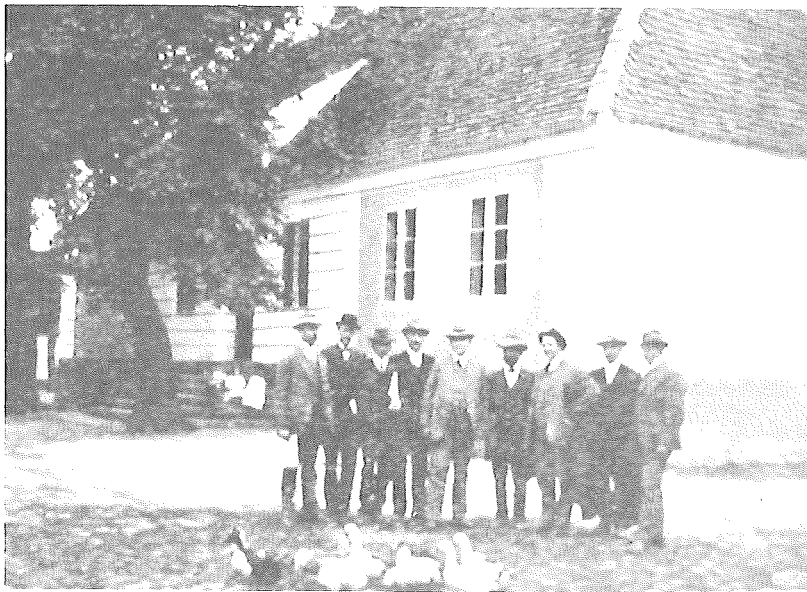
Samarbetet med byggnadsnämnderna fick nog aldrig den omfattning som SfH hoppats på, därtill var resurserna för små och avstånden till Stockholm för långa för kontinuerliga kontakter. Styrelsen diskuterade flera gånger under 1920-talet möjligheten att öka antalet uppdrag från byggnadsnämnderna och år 1931 skrev byggnadsbyråns föreståndare arkitekten Rolf Bolin ett program i fyra punkter för att utvidga verksamheten: 1) Agitation bland markexploatörer i Stockholms omgivning för att få utföra ritningar och byggnadskontroll. 2) På samma sätt hjälpa byggnadsnämnder och inleda samarbete med länsarkitekterna. 3) Sända ut en cirkulärskrivelse och följa upp denna med personliga besök. 4) Utnyttja försänkningar vid statliga institutioner för att få utarbeta typritningar och arbetsbeskrivningar med mera.

Bolins program speglar rätt väl det sätt SfH arbetat på allt sedan starten, men tiden hade gått förbi SfH. Efter det funktionalistiska genombrottet spelade samfundet inte längre någon mer framträdande ideologisk roll. Behovet av ideella aktörer inom byggnadskontrollen hade dessutom minskat. Länsarkitektorganisationen var under uppbyggnad och stadsarkitekter hade tillsatts på många håll. Att hembygdsvården och SfH hade haft en positiv inverkan på byggnadsskickets utveckling framhölls dock, med vissa reservationer, fortfarande på 1930-talet av funktionalister som Uno Åhrén, Erik Friberger och Eskil Sundahl.

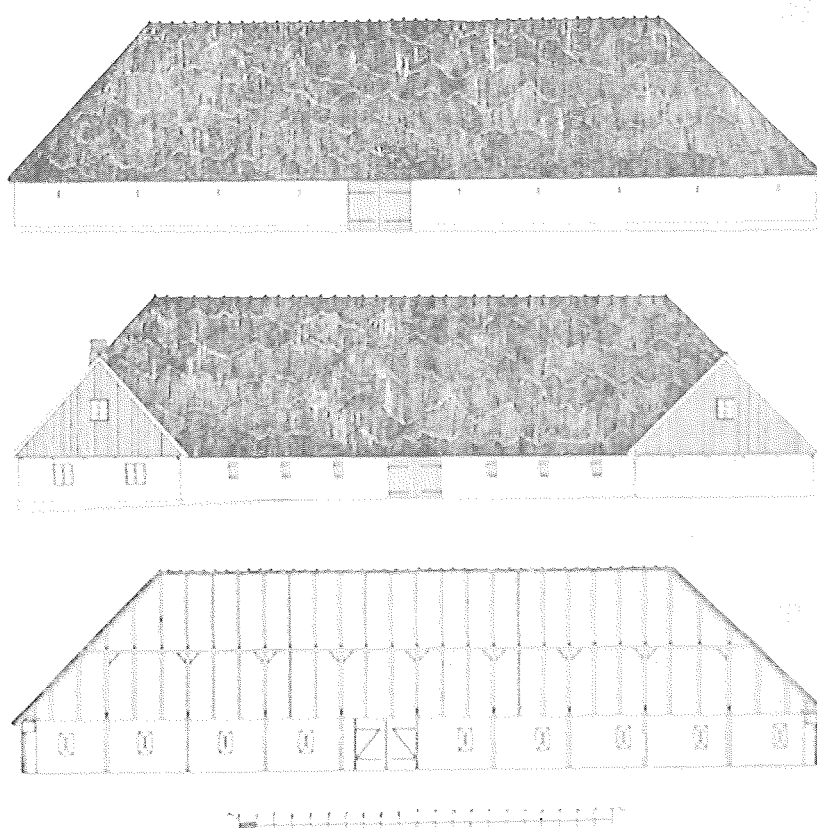
Byggmästarkurser

Den 19 juli 1915 samlades 14 personer på Hvilans folkhögskola i Åkarp, straxt utanför Lund, för att delta i den första svenska lantbyggmästarkursen. Sex förmiddagar cyklade de ut på den skånska landsbygden för att under sina lärares ledning studera och mäta upp bygdens gamla gårdar och hus. På eftermiddagarna gjordes renritningar av de värdefullaste uppmätningarna. "Kvällarna upptogs dels af föredrag dels af intimare samkväm, vid hvilka vi i gästfrihet hos Hvilans rektor, doktor Ingers och i kandidaten Hazelius hem fingo tillfällen att mera intimt dryfta våra spörsmål från dagens arbete." (Arkitektur 1915)

Syftet med kursen på Hvilan var att "väcka deltagarnas intresse för de gamla goda byggnaderna som mönster och utgångspunkt för ett sunt nyskapande i skönhetens och hem-

Vid Hvilans folkhögskola i Skåne arrangerades den första svenska lantbyggmästarkursen 1915. Här syns en grupp av deltagarna framför rådhuset i Skanör. Ur "Arkitektur" 1915.

Typritning av Kronoslätts Gård i Skåne. Uppmätt år 1915 vid lantbyggmästarkursen på Hvilans folkhögskola.

bygdsvårdens intresse” (SSFT 1915). Initiativtagare och kursledare var konsthistorikern Fritjof Hazelius som var lärare vid Hvilan samt arkitekten Karl Berlin som bl.a. var lektor vid tekniska elementarskolan i Malmö.

Förebilden till kursen fanns i Danmark där det sedan några år hade anordnats kurser på åtta till tio dagar i olika delar av landet. En av ledarna för dessa var Ivar Bentsen som några år

efter sina studier varit föreståndare för sin fars hantverksskola i Vallekilde och år 1913 startat en egen byggmästar-, snickar- och målarskola vid Holbæk. Vid kursen på Hvilan deltog han en kväll med ett föredrag om dansk byggnadskonst, och berättade om hur han genom studier av de gamla byggnadernas proportioner försökt uppställa ett schema för enkla byggnaders gestaltning.

Kursen vid Hvilan inspirerade, och redan följande år hölls två kurser i regi av Dalarnas hembygdsförbund. SfH:s första egna kurs hölls i Östersund hösten 1919 under ledning av John Åkerlund och Fritjof Hazelius. Både vid kurserna i Dalarna och i Jämtland fick eleverna göra egna förslag till nybyggnader. I regel anordnade samfundet två eller tre byggmästarkurser varje år, vid några tillfällen hölls kurser för möbelsnickare med bl.a. Carl Malmsten som lärare. Kursverksamheten utvidgades efterhand och 1927 inrättades en byggmästarskola på Hvilan under ledning av Fritjof Hazelius.

Lokala hantverkare och industriell produktion

Det omfattande egnahemsbyggandet, som inte minst var koncentrerat till Skåne, var en bidragande orsak till att byggmästarkurserna anordnades. Det var inte möjligt för arkitekterna att rita och kontrollera allt som blev byggt på landsbygden, menade Hazelius (SSF'T 1915). Detta kunde emellertid vändas till en fördel: Hazelius fann en styrka i att det var en byggmästare i stället för en arkitekt som gjorde ritningarna till de mindre bostadshusen:

”Genom att ha sin verksamhet förlagd till ett mindre geografiskt område, där han i grund och botten kan lära känna förhållandena och de lokala behoven och önskingarna, kan han många gånger lättare och bättre än arkitekten, som ofta arbetar på olika håll och i vidt skilda delar af vårt land, utbilda de för trakten bäst lämpade byggnadstyperna.”

Bakom idén om byggmästarkurser fanns alltså förhoppningen om att nya ändamålsenliga och vackra bostadstyper skulle kunna utvecklas av de lokala hantverkarna.

Konsthistorikern Gregor Paulsson, som tidigt var en av traditionalisternas skarpaste kritiker, såg positivt på Hvilans byggmästarkurs i boken *Den nya arkitekturen* (1916). Men mellan arkitekten och byggmästaren sköt Paulsson in ännu ett led; man måste använda industriella produktionsmetoder och typiserade former, och det var denna industriellt organiserade produktion som var den avgörande.

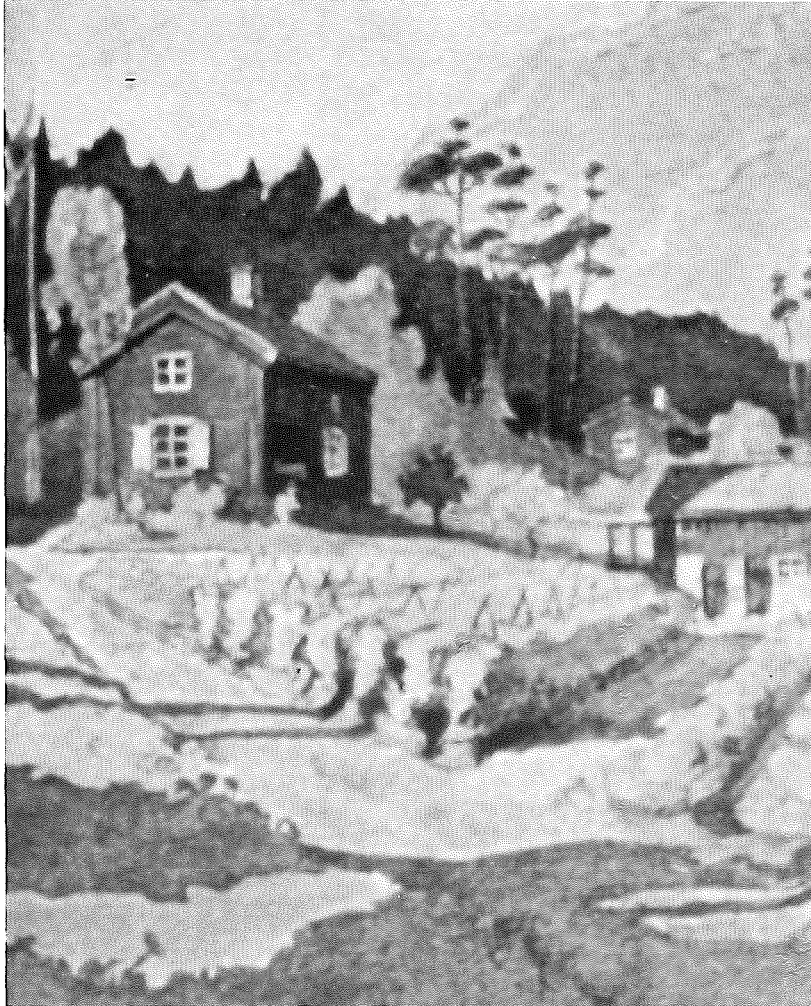
Det är intressant att Paulsson betraktade industriell typisering och byggmästarkurser som uttryck för samma tendens. Ett gemensamt drag var, som jag tolkar det, att både Paulssons typisering och Hvilans byggmästarkurser var sätt att finna *organisatoriska* lösningar på byggnadskulturens kris. Lösningarna var dessutom inriktade mot produktionssfären, mot tillverkning och utbildning.

Typritningar

I hembygdsvårdarnas tidiga typritningar, som t.ex. i boken *Svenska Allmogehem*, hade man inte strävat efter att standardisera byggnader eller byggnadsdetaljer för industriell massproduktion. Ritningarna hade inte en detaljeringsgrad eller utformning som lämpade sig för ett sådant bruk. Typritningen skulle snarast fungera som en *förebild*, ett försök att ersätta traditionens formbildande kraft. Man talade lika ofta om mönsterritningar som om typritningar.

Arkitekten Karl Berlin hade en kluven inställning till mönsterritningar som han redovisade i en artikel i *Tidskrift för hembygdsvård* år 1920. Å ena sidan var det en viktig uppgift för hembygdsvården att ge allmänheten tillgång till goda byggnadsritningar, å andra sidan var faran för att schabloner skapades och att ritningarna missförstods uppenbar:

”Det torde också vara omöjligt att utföra mönsterritningar, som passa för alla förhållanden. Skola dessa förändras för

Typritningarna skulle fungera som en förebild, ett försök att ersätta traditionens formbildande kraft. Man talade också om mönsterritningar. Förslag till nybyggnad av John Åkerlund. Ur "Svenska Allmogehem" 1908.

något enstaka hus, och en okunnig ritare skall göra de nödiga ändringarna, kan det goda i mönsterritningen förvanskas, och resultatet bli lika olyckligt som förut."

Berlin föredrog att byggnadsritningarna tillhandahölls genom konsultationsbyråer som förestods av skickliga och erfarna arkitekter. Berlin gjorde ett väsentligt förbehåll: under vissa förhållanden kunde schematiserade byggnadstyper vara av godo, menade Berlin, "... såsom vid planerandet och byggandet av ett helt samhälle på en gång". Sådana byggnadsuppgifter hade ju blivit mycket vanliga.

Sigurd Westholm, var betydligt mindre oroad än Karl Berlin över risken att typritningarna skulle skapa skadliga schabloner. Förfallet i det svenska byggnadsskicket hade nu gått så långt att det inte fanns utrymme för lokal anpassning, menade Westholm i förordet till den första typritningssamlingen (1922) från Statens Byggnadsbyrå:

"Att väcka till nytt liv dessa i de nu hastigt uppväxande böningshusen i stad och på landet knappt skönjbara rester av gångna tiders provinsiella särdrag är en omsorg, som helt och hållet måste träda i bakgrunden, då det gäller att bryta ned den rådande smakförbistring och väcka sinnet för goda proportioner, för enkelhet och reda. ... Man må därför här inte tala om den fara för nivellering, som kan tänkas ligga i ett företag som detta."

Fritjof Hazelius menade att detta kanske verkade stå i motsats till hembygdsvårdens intressen, men instämde i att ett återvändande till enkelhet och rätlinjighet var den första förutsättningen för en reformering av byggnadsskicket: "Att återinföra det enkla och flärdfria innebär ett fastknytande vid något av det bästa och mest karaktärsfulla i svensk byggnadstradition" (TfH 1923).

Men Westholm medverkade också till att publicera typritningar grundade på den lokala skånska byggnadskulturen (1927). Och lika väl som han kritiserade en överdrivet romantisk inställning till historiska efterbildningar, kunde han kriti-

sera renodlat funktionstänkande och bristande hänsyn till plats och omgivning: ”Föreställningen att ... [den yttre gestaltningen] i varje fall följer de praktiska behoven och endast utgör den lätt förändrade ramen till dessa är icke riktig.”

Standardisering

En av de sidor i statens byggnadsbyrås typritningssamlingar som Hazelius hade lagt stor vikt vid, var det konsekventa användandet av standardsnickerier för såväl fönster som dörrar. Härvid hade man utnyttjat den modellsamling som utgivits av Svenska Industriförbundet. Redan tidigare hade Karl Berlin i TfH redovisat en positiv syn på standardiserade snickerier, och SfH:s styrelse hade framhållit att dessas betydelse måste uppmärksammas i byggmästarkurserna. John Åkerlund menade till och med att samfundet kunde räkna sig som en av initiativtagarna till utarbetandet av standardsnickerier.

Även fabriksstillverkade villor, som från början representerat den förhatliga snickarglädjen, fann snart nåd inför samfundets styrelse: ”Att t.o.m. fabriksmässigt tillverkade bostadshus kunna göras på ett från hembygdsvårdssynpunkt fullt mönstergillt sätt visades genom modeller och ritningar från Aktiebolaget Industribostäder”, hette det i en rapport från kulturmässan i Östersund 1920. Aktiebolaget Industribostäder (AB Ibo) var en av SfH:s medlemmar, bolagets chef Hans Ottosson Elliot var en centralfigur i 1920-talets standardiseringsdebatt och aktiv i SfH.

Elliot ville upprätthålla distinktionen mellan typisering och standardisering (SSFT & Byggmästaren 1926). *Typarbetet* på bostadshusen innebar att söka utkristallisera goda egenskaper ur äldre förebilder med hänsyn till nya krav. *Standardiseringen* innebar helt enkelt en anpassning av mått, material och konstruktionsmetoder till industriell produktion i stor skala. Det fanns alltså inget som hindrade att typiseringen skedde på traditionell grund samtidigt som man genomförde en industriell standardisering.

John Åkerlund visade i TfH år 1921 på de betydande besparingar i material, arbete och ekonomi som fabriksstillverk-

ningen kunde åstadkomma. Uppseendeväckande tyckte Åkerlund det var att man samtidigt lagt ned stor omsorg på att få fram lämpliga idealplaner "som en svensk familj begär i en stuga". Av tekniska, ekonomiska och estetiska skäl hade husen liksom äldre svenska byggnader fått en enkel ytterpanelning, och liksom i de äldre bostadstyperna hade man kunnat variera karaktären från landskap till landskap: varje typ fanns i olika former och kunde panelas eller putsas, målas i den ena eller den andra färgen, allt efter vad som var lämpligt på varje plats.

Vackra verk

Efter sitt besök på SfH:s årsmöte år 1921 höll Werner Lindner ett föredrag om ingenjörbyggande och hembygdsvård. De förebildliga exempel på tekniska byggnader som han och arkitekten Georg Steinmetz samlat in presenterades året därpå i en utställning som SfH beslutade att visa i Sverige.

Utställningen som kallades "Vackra verk" öppnades hösten 1924 på Konstakademien i Stockholm. Titeln anspelade naturligtvis på Gregor Paulssons funktionalistiska propagandaskrift *Vackrare vardagsvara*. SfH hade kompletterat den tyska utställningen med avbildningar av svensk ingenjörbyggnadskonst: moderna industribyggnader, broar, ställverksbyggnader och kraftverk men också några exempel från äldre tid.

Utställningen blev en framgång och August Brunius' recension i *Svenska Dagbladet* var positiv. Brunius tyckte att de nya svenska byggnaderna för teknik blivit särskilt lyckade då de ingrupperats i en gammal miljö. Dessa hus hade inget konstgjort gammalt över sig, men ordnade väl in sig bland de gamla husen och kajerna trots sin moderna uppsyn. Det utländska materialet var av mer utmanande teknisk art, strävande efter den största förenkling (*SvD* 17/8 1924). Mer kritisk var Gotthard Johansson (1924) som i flera av exemplen såg förfälskning genom anknytning till traditionella former och "tantaktiga försök" att fuska bort nyttokaraktären.

Lindner och Steinmetz hade år 1924 presenterat sitt material i boken *Ingenieurbauten in ihrer guten gestaltung*, utgiven i

samarbete mellan Deutscher Bund Heimatschutz och Deutscher Werkbund. I en positiv anmälan av boken i TfH hade Fritjof Hazelius bemött uppfattningen att hembygdsvården skulle vara en uteslutande konservativ rörelse. Visserligen var det en av rörelsens uppgifter att vårda och skydda, menade Hazelius, men en minst lika viktig uppgift var att försöka mildra eller försona motsättningen mellan det gamla och det nya:

”De verk, som våra ingenjörer skapa, äro dock ett av de storslagnaste uttrycken för hela den moderna kulturen, och det är både orättvist och obilligt att ej vilja erkänna detta utan endast betrakta dem som något nödvändigt ont. Vi måste istället träda i ett mera personligt och så att säga vänskapligt förhållande till byggnadsverk av detta slag, ty endast genom en befruktande, positiv kritik blir det möjligt att befrämja en ur hembygdsvårdssynpunkt tillfredställande ingenjörskonst.”

Målet kunde dock inte vara att klä nya konstruktioner i gamla former, utan att genom ingående förståelse för inre och yttre förutsättningar finna en naturlig och enkel form. Ärlighet och saklighet var den bästa vägledaren här liksom vid all byggnadskonst, menade Hazelius och kom mycket nära den analys för en ny konstruktiv stil som Gregor Paulsson presenterat i Arkitektur år 1918: arkitekten fick inte bli statikens slav utan måste ta den arkitektoniska utformningen i sin hand. För att lyckas med det måste arkitekten fråga sig i vad mån de nya materialen och de nya uträkningarna hade *formbildande kraft*.

Men där Paulsson ensidigt betonade förhållandet mellan byggnadsverkets inre förutsättningar och dess arkitektoniska form, där framhöll hembygdsvårdarna fler formbildande faktorer. Tydligast uttrycktes det av Sigurd Westholm (TfH 1924) när han hävdade att ingenjörskonsten alltid bryter in i något befintligt och ofta omdanar detta på ett väsentligt sätt. En byggnad är något mer än ett industriellt föremål, menade Westholm, den är bunden till sin omgivning och måste söka sin anslutning till denna: den kan på sin höjd dominera omgivningen, men den kan inte ostraffat isolera sig från denna.

Epilog

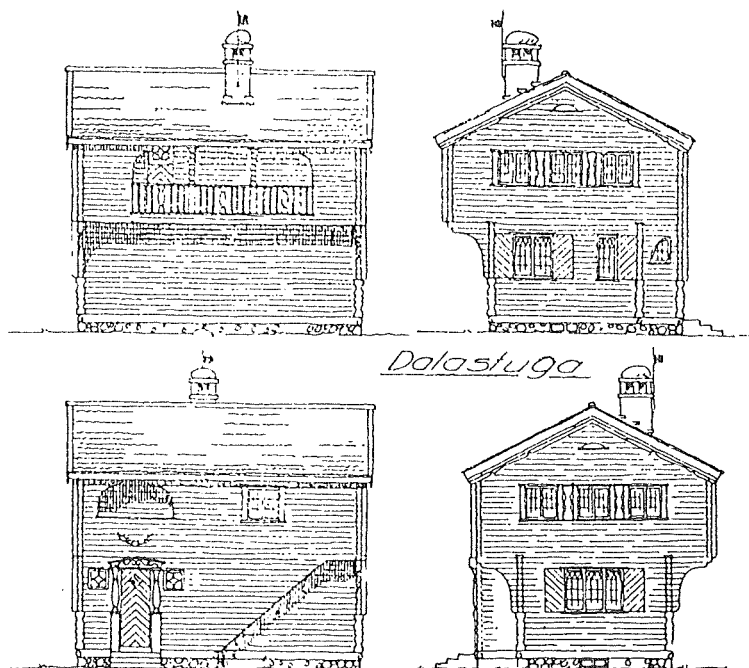
Här har konturerna givits av den innehållsrika byggnadsvårdande verksamhet som Samfundet för hembygdsvård utvecklade under perioden fram till 1930. Vid den tidpunkten började en kristid som för Samfundet som bl.a. möttes med två försök till omorganisation. Verksamheten hade inte någon självklar förankring i hembygdsföreningarna som SfH kritiserade för inskränkthet och ointresse för den moderna byggnadskulturen.

Bakom SfH:s kris låg motsättningar som berörde både den konserverande och den skapande delen av verksamheten. Å ena sidan uppstod konflikter med den statliga kulturminnesvården, å den andra med de funktionalistiska arkitekterna. Dessa konflikter var dessutom inflätade i varann, och gick ända in i SfH:s styrelse.

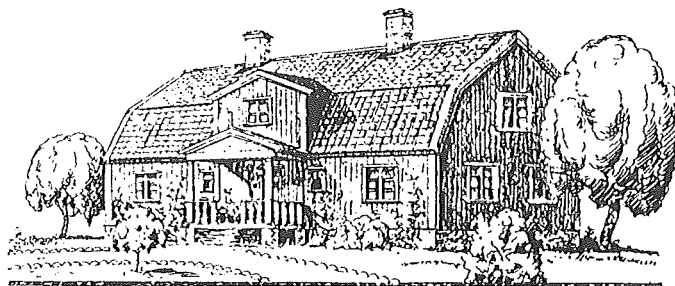
Arkitekten Gösta Rollin gick år 1929 i Byggmästaren till hårt angrepp på hembygds- och naturskyddsrörelsen som han anklagade för kulturpessimism. Den konserverande delen av rörelsen hade sitt berättigande, men i övrigt borde man låta utvecklingen ha sin gång. Endast begränsade områden och enstaka märkliga minnen borde bevaras under planmässiga former.

Under 1930-talet inordnade sig den statliga kulturminnesvården väl i detta modernistiska bevarandeprojekt där en kil slagits in mellan bevarande och nybildning. Konkurrens om knappa resurser och personliga motsättningar ledde i denna ideologiska situation till konflikter mellan kulturminnesvårdens företrädare och SfH. (Se Thomas Hillmos artikel.)

Samtidigt uppstod starka spänningar inom SfH och dess styrelse, inte minst beroende på olika inställningar till den funktionalistiska stilen. Carl Malmstens angrepp på Stockholmsutställningen (se Gärd Folkedotters artikel) stöddes helhjärtat av Karl-Erik Forsslund, som själv gick till storms mot ett funkishus i Borlänge. Ludvig Nobel i SfH:s styrelse applåderade i sin tur Forsslunds karakteristik av funkisen som "frusen negermusik". John Åkerlund och Sigurd Westholm ställde sig dock mer avvaktande. Den funktionalistiske arkitekten Eskil Sundahl — Forsslunds måltavla i Borlänge — hade valts in i

Typ: Riddargården

STANDARDHUS

"Finns något så främmande för hembygdsvårdsidéer i vanlig mening som standardhusfabrikation? Men de fabriker som göra sådant ledas väl av principen: alla smakriktningar skola tillgodoses, även de tivelaktiga." Gösta Rollin 1929.

styrelsen redan 1930 och Sfh:s byggnadsbyrå gav ut en typritningssamling i funktionalistisk anda år 1935. Reaktionerna på denna utveckling kom snart till synes. Förre länsarkitekten Magnus Dahlander klagade efter årsmötet över flatheten inför "stockholmsarkitekterna" och över typritningssamlingen. Han gladdes dock åt den byggnadskurs som han själv, Gerda Boëthius och John Nihlén hade medverkat i, där man endast dyrkat "gamla gudar". Denna omsvängning följde enligt Dahlander efter en opposition "för vår gamla byggnadskultur" som lett till att Fritjof Hazelius fått lämna sekreterarskapet till John Nihlén år 1935.

Slutord

Det stora intresset för äldre byggnadskultur har ibland tolkats som borgerlighetens kamp mot en estetik och kulturutveckling den inte kunde (ville) förstå. Och det är sant att hembygdsvårdarna, inte minst arkitekterna, ofta var både auktoritära och oförstående inför andras uppfattningar i estetiska och funktionella frågor: människor skulle *läras* att leva i den nya tiden, att bygga och använda sina bostäder på rätt sätt. Men därvidlag skilde de sig inte på ett avgörande sätt från sina föregångare eller från sina funktionalistiska efterföljare. Dock kan man säga att betoningen av *professionaliteten* hela tiden ökade. Den bildade klassens tolkningsföreträden ersattes av de utbildade yrkes-männens. I den här processen var Sfh i hög grad delaktigt, liksom i att etablera en central statlig byggnadskontroll.

Landsbygd och stad var inte längre sig lika, och i de nya orterna skapades okända och ovana bebyggelsebilder. De konstnärligt skolade arkitekterna fann lätt estetiska argument för att rättfärdiga sin roll i den växande bostadsproduktionen och den expanderande stadsplaneringen.

Men regleringsförsöken riktades inte enbart, eller ens främst, mot det estetiska området. Spekulationen i undermåliga och trånga bostäder i de överbefolkade städerna blev en företeelse som tidigt utsattes för statlig reglering. När man an-

vände sig av gamla förebilder var det ett sätt att ge denna reglering en konkret form. Auktoritära anspråk och kulturell enögdhet till trots: den ”praktiska hembygdsvärden” innehöll en berättigad kritik av den modernistiska strömning som dömde ut det gamla som oanvändbart och otidsenligt. Skånska föreningen för byggnadskultur bildades vid Hvilans folkhögskola av SfH:s sekreterare Fritjof Hazelius år 1915. Ur dess program hämtar jag slutraderna till denna artikel, en konkret vision och en praktisk handlingslinje:

”I de gamla byggnaderna ligger bevarade en oändlig skatt av skönhetsvärden och praktiska uppslag, som äro alltför dyrbara för att likgiltigt bortkastas. Allt sunt nyskapande måste till viss grad utgå från det gamla, och det är därför av största betydelse att detta bevaras, studeras och utnyttjas.”

Citerad litteratur

(i den ordning den uppträder i texten)

Sundbärns ord ur en artikel i *Ord&Bild* 1897 uppmärksammade jag i Thomas Paulsson (1959): *Den glömda staden*; Karl-Erik Forsslund (1914): *Hembygdsvärd; Samfundet för hembygdsvärd* (u å); Informationsbroschyr i SfH protokollsbok för år 1919, RA; Björn Linn (1978): *Husen vi äger*; Sigurd Westholm i *Ett vårdat stadsbyggande* (1927); Sigurd Westholm i *Typritningar till en- och tvåfamiljshus med smålägenheter* (1922) och *Typritningar till hus med smålägenheter* (1927); Gotthard Johansson (omtr 1941 (1924)): *Kritik*; Magnus Dahlander, brev till K-E Forsslund 1936, Nordiska museets arkiv.

Redogörelsen för SfH:s agerande i Södertälje bygger främst på följande källor:

TfH 1920; *Starbäck i Sveriges natur* (1917); SfH årsberättelse 1917, RA; Stadsfullmäktiges i Södertälje protokoll; En redogörelse med ytterligare detaljer finns i artikeln ”Södertälje och Samfundet” av Eric Harry Bergqvist som publicerades i *Bygd och Natur årsbok* 1966.

Redogörelsen för Strängnäsärendet ur följande källor: Byggnadsstyrelsens arkiv, Elgfelt (1985); Strängnäs kommuns arkiv; SfH:s årsberättelse för 1918, RA. *Kungliga Byggnadsstyrelsen årsberättelse 1918*.

Dessutom har artiklar ur följande tidskrifter använts: *Arkitektur*, *Byggmästaren*, *Tidskrift för hembygdsvård* (TfH), *Svenska slöjdföreningens tidskrift* (SSFT), *Sveriges natur*, *Det nya Sverige*, *Svenska stadsförbundets tidskrift*, *Skånsk hembygdsvård*, *Fataburen*, *Rig*.

Bland arkiven har dessa varit de viktigaste: SfH:s arkiv, bl a protokollsböcker 1916–1940, finns på Riksarkivet (RA). K-E Forsslunds arkiv, Gustaf Upmarks arkiv, Sigurd Erixons samling, alla på Nordiska museets arkiv. Sigurd Curmans arkiv, Riksantikvarieämbetets tjänstearkiv, båda på Antikvarisk-topografiska arkivet.

Övrig litteratur

Hans Bjur (1984): *Stadsplanering kring 1900*; Hans Bjur, Jonas Göransson & Finn Werne (1985): *Planerna och verkligheten*; Eric Hobsbawm & Terrence Ranger red (1983): *The Invention of Tradition*; Lars Jadelius (1987): *Folk, form & funktionalism*; Svenbjörn Kilander (1981): *Censur och propaganda* (Kapitlet "Utgångspunkter"); Björn Linn (1967): *Osvald Almquist*; Orvar Löfgren (1985): "Kring nationalkänslans kulturella organisation", i *Nord-Nytt*; Sten Rentzhog (1971): "Den svenska hembygdsrörelsen 70 år", i *Hembygden*; P G Råberg (1972): *Funktionalistiskt genombrott*; Elisabet Stavenow-Hidemark (1971): *Villabebyggelse i Sverige 1900–1925*; Finn Werne (1980): *Allmogens byggnadskultur*.

THOMAS HILLMO

Från bygd till natur

Vad är hembygdsvårdens ändamål? Vilka syften tjänar den? Hur skall den ledas och organiseras och vem eller vilka skall bestämma dess innehåll och inriktning? Under 1930-talet sattes dessa och flera andra av hembygdsvårdens grundfrågor under debatt. Den utlösande orsaken var de långt framskridna planerna på att skapa en ny stor riksorganisation för hembygdsvård: »Svenska föreningen för naturskydd och hembygdsvård», vilken skulle bildas genom en sammanslagning av Samfundet för Hembygdsvård (SfH), Svenska Naturskyddsföreningen (SNF), Svenska Ungdomsringen för Bygdekultur (SUB) samt den relativt nybildade propagandaorganisationen Riksförbundet för Naturvård (RfN). Planerna utsattes för en hård kritik och kom aldrig till utförande. Namnet på tidskriften »Bygd och Natur» (BoN) är idag en av de få kvarlevorna från denna innehållsrika och dramatiska period i hembygdsvårdens historia. Mycket lite finns tidigare skrivet om den och inte heller denna uppsats kan göra anspråk på mer än att teckna några av grunddragen.

Kris i hembygdsfrågan?

Bilden av 1930-talets hembygdsrörelse är både komplicerad och motsägelsefull. På riksplanet var SfH och SNF de två mest tongivande organisationerna. Båda dessa hade under 1930-talet hamnat i en djup kris, som framförallt tog sig uttryck i ett sjunkande intresse för deras verksamheter: Man uppvisade en vikande medlemsutveckling och en sviktande ekonomi. Vid mitten av decenniet blev läget akut.

Lokalt och regionalt upplevde däremot hembygdsrörelsen ett kraftigt uppsving. Under 1920- och 1930-talen etablerades

hundratals nya hembygdsföreningar runt om i landet. Därtill ombildades många av de äldre fornminnesföreningarna till hembygdsföreningar. Föreningarnas arbete var i stor utsträckning inriktat på att skapa hembygdsgårdar och lokala museisamlingar. Mellan krigstiden blev bygdegårdarnas och hembygds museernas stora grundläggningsperiod. Även på det regionala planet befäste hembygdsrörelsen sina positioner. Från 1915 och framåt bildades läns- eller landskapsvisa hembygdsförbund och under 1930-talet stärktes deras ställning ytterligare, dels genom samarbetet med den nyetablerade läns museiorganisationen, dels genom rollen som sammanhållande kraft för de många nybildade lokala föreningarna.

Den viktigaste drivkraften bakom riksföreningarnas samsamlingsplaner var den akuta medlemskrisen. Sfh tappade under åren 1930–35 omkring 40% av både sina enskilda och korporativa medlemmar. SNF uppvisade motsvarande utveckling men var inte lika hårt drabbat. 1930 hade man haft i runda tal 3.400 medlemmar. Fem år senare hade man förlorat mer än 700 av dessa eller ungefär var femte medlem.¹

Det fanns givetvis samband mellan å ena sidan riksföreningarnas markanta tillbakagång och å den andra landskapsförbundens och föreningarnas uppsving. Ett kanske inte helt oväsentligt var medlemsavgifterna. Medlemsavgiften i en hembygdsförening översteg sällan 1 krona. En anslutning till Samfundet kostade 5 kronor för enskilda medlemmar och 50 kronor för korporativt anslutna föreningar. Både för den enskilde medlemmen och den lokala föreningen — som kanske högt räknat hade uppemot 100 medlemmar — framstod en anslutning till Samfundet som ekonomiskt betungande, i all synnerhet under lågkonjunkturen under 1930-talets första hälft.

Men, riksorganisationernas kris var inte enbart av ekonomisk natur. Det fanns också en djupare liggande ideologisk kris, som kanske bäst sammanfattas med John Nihléns ord: »Hembygdsrörelsen vid skiljevägen.»

Något kärnfullt uttryckt bottnade organisationernas ideologiska belägenhet i att man levde kvar och verkade i ett snävt musealt perspektiv. Enskildheter och olika sär- och fackintressen fick dominera på bekostnad av helheter och allmänintresse.

Uppmärksamheten var bokstavligt talat riktad mot enskilda byggnader och naturreservat. Samtidigt hade förutsättningarna för hembygdsvården drastiskt förändrats genom bl.a. de reformsträvanden som ville ge befolkningen mer fritid och egna hem och de tekniska förändringar som låg bakom motormens expansion och den begynnande storskaliga vattenkraftutbyggnaden.²

Utformningen av skyddet av kultur- och naturminnen framstod därför inte bara som otidsenligt; det vilade inte sällan på en blandning av bristande kunskap och önsketänkande. Den naturvetenskapligt dominerade naturskyddsrelsens favorisering av naturlandskapet är ett belysande exempel. För naturforskarna var det naturligt att fokusera intresset på naturlandskapet, som representerade den orörda och därmed också forskningsmässigt mest intressanta naturen. Reservaten var ett uttryck för den skarpa gräns man ville dra mellan orörd och kulturpåverkad natur. Under slutet av 1920-talet och början av 1930-talet urholkades emellertid denna bevarandefilosofi när det påvisades att det syd- och mellansvenska landskapet till helt dominerande del var ett kulturlandskap. Många naturområden som fridlysts eller uppmärksammats i egenskap av ursprunglig natur visade sig vara gamla kulturmarker. Med illusionen om naturlandskapet föll också många av de äldre bevarandemotiven.

Detta ledde till att naturskyddsrelsen splittrades. Vetenskapsakademiens naturskyddskommitté, som var den officiella naturskyddsinstansen, fortsatte att driva den ursprungliga, naturvetenskapligt betonade naturskyddslinjen, medan SNF blev banérföraren för en radikalare, socialt medveten och mera folkligt inriktad linje. Det gällde inte längre att försöka urskilja och inhägnat särpräglade naturområden utan att försöka ta sig an och skydda landskapet som helhet. Denna strävan tog sin utgångspunkt i 1930-talets folkhemspolitik. I det sociala reformprogram som tog form under senare hälften av 1930-talet fick fritidsfrågorna en framträdande roll. I anslutning till lagen om 12 dagars semester (1938) uppstod en fritidsdebatt. Den kretsade framförallt kring stads- och arbetarbefolkningens möjligheter att idka friluftsliv, vilket gav natur-

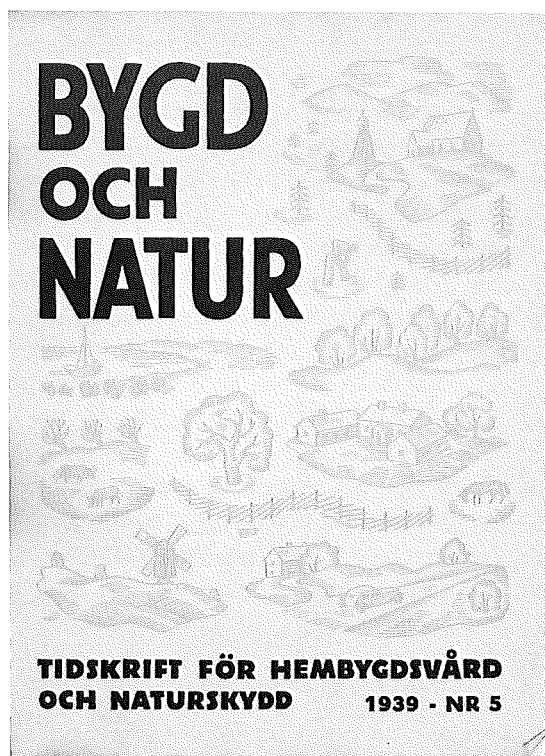
skyddsfrågorna en social innebörd: Naturen borde inte skyddas enbart för sina skönhets- eller vetenskapliga värden utan också med tanke på befolkningens behov av avkoppling och rekreation. Samtidigt vidgades de kulturella perspektiven på naturen och SNF närmade sig de ansatser till landskapsvård som funnits inom hembygdsrörelsen.³

Inom SNF fick det nya naturskyddsprogrammet ett definitivt genombrott i och med att författaren Sten Selander valdes till ordförande våren 1936. Detta val innebar att den tidigare dominerande naturvetenskapliga falangen inom SNF trängdes tillbaka. Selander hävdade i motsats till denna, att naturskyddets främsta legitimitetsgrund var dess roll som instrument för att slå vakt om befolkningens andliga och fysiska välbefinnande. Skydd av stränder och naturområden i städernas omgivning var snarare än fjärran belägna nationalparker var enligt Selander därför det moderna naturskyddets mest angelägna uppgift.⁴

Motsvarande regimskifte inom SfH hade skett ganska precis ett halvår tidigare, när arkeologen John Nihlén utsågs till sekreterare och verkställande ledamot, först tillfälligt, men från 1 januari 1936 som ordinarie, och då han även blev redaktör för Samfundets organ, Tidskrift för Hembygdsvård (TfH). Vid tidpunkten för Nihléns entré befann sig Samfundet i ett absolut bottenläge. Medlemsantalet hade sedan början av 1930-talets halkat ned från drygt 5.000 till 3.000. 1931 hade det gjorts ett försök att bryta den negativa trenden genom en omorganisation, som skulle göra Samfundet till riksförening för läns- och landskapsförbunden. Intresset var svalt, knappt en tredjedel av de korporativt anslutna föreningarna godkände omorganisationen.⁵

Reformen stannade till stor del på pappret, främst beroende på att den framväxande landsantikvarieinstitutionen med de nyetablerade läns museerna i samarbete med landskapsförbunden trädde in i SfH:s tänkta roll som ledande och sammanhållande organ för hembygdsrörelsen. 1930-talet präglades således av en tilltagande motsättning mellan central och regional hembygdsvård och i denna kamp drog landsantikvarierna ofta det längsta strået, vilket medförde att inflytandet över hembygdsrörelsen bibehölls ute i regionerna.

SfH var vid mitten av 1930-talet desorganiserat och befann sig på reträtt. Tidskriftshäftena tunnades ut både kvalitativt och kvantitativt. Den enda verksamhet som löpte någorlunda normalt var de 2–3 årliga byggmästarkurserna på Hvilan. Men det var också i stort sett allt. Stämningen var i det närmaste uppgiven. Byggnadsbyrån i Stockholm fungerade inte alls och en majoritet i styrelsen ville lägga ner verksamheten. I ett brev till SfH:s ordförande, landshövdingen i Halland Hilding Kjellman, beskrev Nihlén några år senare läget hösten 1935 när han började sitt arbete: »Jag skall vidare aldrig glömma morgonstämningen på kontoret hösten 1935, när posten kom. Den bestod av räkningar, av avsägelser — hela buntar av brev och kort, där utträde ur föreningen anmäldes.»⁶

Ett konkret bevis på den helhetssyn på natur- och hembygdsvård som växte fram under 1930-talet och som bl a tog sig uttryck i planer på att slå samman SfH och SNF. Det närmare samarbetet ledde bl a till gemensam utgivning av Bygd och Natur 1939–1942. Redaktörer var Nils Dahlbeck och John Nihlén, den senare också ansvarig utgivare.

Nihléns reformprogram för en ny hembygdsvård

Nihlén tog snabbt och med stor iver itu med arbetet att försöka föra Samfundet ur krisen. I ett personligt brev till varje styrelseledamot vädjade han om stöd, eller att åtminstone inte bli motarbetad i arbetet med att reformera verksamheten.⁷ Det råder inget tvivel om att Nihlén nu snabbt blev den drivande kraften bakom försöken såväl att få Samfundet på fötter som till ideologisk nyorientering av hembygdsvården.

Nihlén arbetade på bred front med alltifrån att organisera kansliets verksamhet och skaffa annonsörer till tidskriften till att hålla föredrag och staka ut linjerna för framtiden. I egenkap av sekreterare och redaktör hade Nihlén lyckats erhålla bästa tänkbara agitatoriska plattform.

Den gängse kritiken mot hembygdsvården gick ut på att verksamheten vid de lokala musei- och hembygdsföreningarna tenderade att bli, som någon kallade det, »ett slags gubbaktigt plock med souvenirer». Detta var också en viktig utgångspunkt för Nihléns kritik. I en artikel rubricerad »En nyorientering» gjorde han ett hätskt utfall mot hembygdsföreningarna, vilka »ibland blivit självtillräckliga institutioner där känslan för hembygden sällan flammat upp, och museerna ha ej sällan blivit 'kuriositetssamlingar' utan liv och intresse.» Den gamla föremålssamlade hembygdsvården hade fyllt en viktig historisk uppgift, både som väckarklocka och för att rädda resterna av den gamla allmogekulturen. Men dess historiska uppdrag var nu enligt Nihlén fullgjort: Det återstod endast för den antikvariska expertisen att rätt vårda detta arv.

Nihlén menade att hembygdsvården måste få sociala förtecken. Istället för att som tidigare verka passivt konserverande borde den arbeta mer aktivt förebyggande och medskapande i arbetet med »nyanläggningarnas harmoniska inpassande i bygden och samhället». Men Nihlén ville också ge begreppet »hembygd» en betydligt vidare definition än dittills: Hembygden måste betraktas som en landskaplig helhet »där såväl kulturminnen, bebyggelse och nyanläggningar som vildmark, kulturpåverkad natur och friluftsområden ingå som viktiga be-

ståndsdelar.» Detta synsätt medförde i sin tur att tyngdpunkten i hembygdsvården borde förskjutas från det musealt-dokumenterande till det folkupplysande-opinionsbildande: »De nya uppgifterna ligga väsentligen utanför forngården... kärleken skall ej vara enbart ett samlande utan ett lärande och vårdande.»

En sorts kulmen på Nihléns antimuseala kampanj blev det radiotal han höll midsommardagen 1936. I senare delen av sitt

Samfundet lyckades under 1936–37 bemästra sin svåra kris. Denna vändning medförde bl a att man kunde flytta in i nya och större lokaler på Mästersamuelsgatan 3 i Stockholm.

Om flyttningen skrev Svenska Dagbladet: "En torvtäckt timmerstuga med 'hemvävd matta och prima luft,' detta är för många människor hembygdsvård. Men Samfundets för Hembygdsvård nya lokaler ge sannerligen ej syn för sägen. I en ateljébetonad våning på Mästersamuelsgatan har Samfundet i dagarna installerat sig och den moderna inredningen och organisationen symboliserar i viss grad de nya linjerna inom hembygdsvården utan att därför de gamla goda traditionerna spoli-eras." Ur "Tidskrift för Hembygdsvård" 1938.

anförande talade han i polemisk ton om den »döda» och »levande» hembygdsvården och gjorde ett utfall mot museerna såsom »mausoléer för döda bruksföremål, vilka måhända i en långt avlägsen framtid skola komma forskningen till godo». Denna gång fick Nihlén för första gången offentligt mothugg från museimannahåll. Gunnar Ullenius, intendent vid Norrbottens läns museum och blivande landsantikvarie i Skaraborgs län, svarade med en syrlig artikel där han påpekade att Nihlén »på ett överraskande tendentiöst sätt framförde synpunkter, som knappast kunna vara ägnade att gagna samarbetet inom hembygdsvården i landet.»

Tanken på en arbetsfördelning mellan en antikvarisk-professionell och en folkupplysande ideell hembygdsvård återkom i Samfundets yttrande över betänkandet om kulturminnesvården 1937. Nihlén gjorde där en uppdelning mellan en kulturminnesvårdande museal hembygdsvård, som borde vara landsantikvariernas ansvarsområde, och en folkbildande, som ankom på den frivilliga hembygdsrörelsen.

Nihléns ideologiska huvudbudskap var således att idéerna var viktigare än tingen. Men den återkommande kritiken av den museala hembygdsvården betingades inte enbart av ideologisk övertygelse. Nihlén hade redan från sin första tid inom Samfundet känt sig motarbetad av både riksantikvarien, Sigurd Curman, som var landsantikvarie- och provinsmuseireformens upphovsman, och landsantikvarierna, som ansåg att man övertagit många av SffH:s uppgifter. Den uppkomna organisatoriska konkurrenssituationen om inflytandet över landskapsförbund och hembygdsföreningar gjorde det därför till en angelägen pedagogisk uppgift för Nihlén att försöka begränsa läns museernas arbetsfält till det antikvariska området. Redan i första häftet av TffH 1936 kunde han under täckmantel av att presentera den redaktionella nyordningen deklarerera denna linje: »De rent museala frågorna ligga numera utanför Samfundets och därmed också tidskriftens verksamhet» eftersom frågorna »äro på annat håll väl företrädde». Det museala hade övergått i sömning antikvarisk rutin i halvvoffentlig regi, för »den fria hembygdsrörelsen» väntade däremot långt mer angelägna uppgifter.

En kungstanke i John Nihlén's reformprogram för en ny hembygdsvård var hembygdsundervisning i skolan. Skolorna ansågs ha en central roll när det gällde att bygga upp ett långsiktigt och mer aktivt intresse kring hembygdsvården. Nihlén understödde detta program bl a genom att utge studieböcker och lärarhandledningar.

Ur "Tidskrift för hembygdsvård" 1938.

Istället för ett passivt och världsfrånvänt föremålssamlade borde hembygdsvården ha en opinionsbildande roll, som innebar att man arbetade mer aktivt med de stora frågorna kring landskapsomvandlingens negativa sociala konsekvenser. Det var frågor som Nihlén menade angick alla. Därför borde också hembygdsvård uppfattas som en medskapande process, både i betydelsen att så många som möjligt deltog i den och att hem-

bygdsintressena redan på planeringsstadiet fick *medinflytande* över nyanläggningar. Hembygdsvården skulle arbeta framåt-syftande och långsiktigt. Detta förutsatte i sin tur engagemang och kunskap hos medborgarna, varigenom utbildningspolitik i bred bemärkelse — alltifrån propaganda och folkbildning till framtagande av läromedel och skolundervisning — skulle bli en strategisk uppgift.

Nihléns program för den »sociala hembygdsvården» byggde på en organisatorisk konsolidering som skulle göra SfH till en stark riksorganisation och expertorgan, som dels hade offentligt inflytande, dels hade resurser nog att lägga arbetet på »en folkbildande bog». Särskilt angeläget var det att mobilisera ungdomen, menade Nihlén.⁸

Första samorganisationsförsöket 1935—1936

I princip fanns två mer eller mindre framkomliga vägar för SfH: Antingen rekrytera fler enskilda och korporativa medlemmar och expandera vertikalt, »nedåt», eller att söka samverkan och hitta bundsförvanter horisontellt i kretsen av potentiellt hembygdsvårdande riksföreningar. Därigenom skulle man bakvägen komma åt fler medlemmar. Det första alternativet hade redan prövats — omorganisationen 1931 — med känt resultat. Nihlén uppfattade inte heller detta som en framkomlig väg eftersom »separatismen hos museiorganisationen» redan 1931 sprängt in en kil mellan länsförbunden och Samfundet. Dessutom var den ekonomiska ställningen alltför svag, för att inte säga obefintlig, för att tillåta kostsamma rekryteringskampanjer.

Samverkansalternativet skulle däremot kunna erbjuda ekonomisk snålskjuts men kanske framförallt att nya propagandakanaler öppnades.

Den som först väckte idén till ett närmare samarbete med SNF var geografen Carl Julius Anrick, som satt i båda föreningarnas styrelser och för övrigt även som sekreterare i Svenska turistföreningens. Orsakerna till att SNF nu snabbt kom in

i bilden som en lämplig samarbetspartner är flera. En sorts grundläggande förklaring var att organisationerna hade en gemensam historia. De hade konstituerats ungefär samtidigt, delvis av samma personer och med likartade målsättningar på sina program. Genom olika personalunioner, inte minst SfH:s grundare Karl Starbäck, hade det också funnits starka personliga band dem emellan. Hembygdsfrågor bereddes utrymme i SNF:s årsskrift Sveriges Natur (SN) och det omvända gällde SfH:s organ TfH. Man hade under årens lopp dessutom arrangerat flera gemensamma utställningar och möten.

Dock hade relationerna gradvis försämrats från slutet av 1920-talet. Schismer inom SNF ledde till att Starbäck lämnade föreningens styrelse och från 1933 kvarstod inte SNF som korporativ medlem i Samfundet, officiellt därför att man befann sig i ekonomisk knipa, men i praktiken därför att de starka banden mellan organisationerna upplösts.⁹

Vad som istället troligtvis aktualiserade Anricks samarbetsförslag var att SNF vid samma tidpunkt lade sista handen vid ett krisprogram. Det var SNF:s vice ordförande Hugo Osvald och docenten Erik Granlund som under våren 1935 fått i uppdrag att utarbeta ett handlingsprogram, och även om inte Anrick var insatt i detaljerna i detta, visste han från tidigare möten att samarbete med andra organisationer var en särskild diskussionspunkt.

Första gången en sammanslagning med SNF dyker upp i SfH:s handlingar var vid det särskilda krisarbetsutskottets möte i början av december 1935, då det fördes en diskussion om att snabbt få igång förhandlingar med SNF. En utlösande faktor bakom förslaget var sannolikt att SfH i december 1935 flyttade över sitt kansli och sin redaktion från Lund till Stockholm, och därigenom kom fysiskt närmare SNF.

Frågan om underhandlingar med SNF hänvisades till styrelsemötet 11 december. Mötet blev stökigt. Anrick tog till orda redan i den inledande ekonomiska diskussionen och gjorde klart att även SNF stod inför »en viss inre omorganisation», och presenterade enligt Nihlén »ett utförligt förslag om sammanslagning».

Anricks tidiga inhopp i samorganisationsfrågan bör därför

tolkas som en vink till SfH:s styrelse att inte stirra sig blind på de ekonomiska svårigheterna utan även våga in en samorganisation i sina kalkyler. SNF skulle hålla sitt krisplanemöte bara en vecka senare och tiden var alltså synnerligen lämplig för en första trevare.

Enligt Nihléns tolkning — han förde protokollen — visade mötet att det fanns »starka sympatier» för samverkan med SNF bland de närvarande. Mötet var i själva verket långt i från så enigt som protokollen vill påskina. Intendenten vid Nordiska museet, Sigfrid Svensson, och landsantikvarien i Örebro län, Bertil Waldén ställde sig mycket kritiska till både förslaget och Nihléns arbete.¹⁰ Både Waldén och Svensson lämnade för övrigt senare styrelsen i protest mot Nihlén.

Även ordföranden Otto Lindeberg markerade under mötet en viss försiktighet. Det fick inte bli fråga om att uppge Samfundets mål eller »speciella karaktär». Detta kan tydas lite olika. Det kunde betyda att en sammanslagning inte var aktuell. Troligare är dock att det var en sorts första förhandlingsbud med adress till Anrick och det förestående mötet inom SNF. Att det också fanns en förhandlingsvilja bekräftas av diskussionen om John Nihléns sekreterarförordnande för 1936: Detta gavs förbehållet att kunna upphöra före årets utgång om de stundande förhandlingarna skulle leda till organisatoriska förändringar.

Som ett resultat av mötet utsågs en särskild förhandlingsdelegation, däribland Nihlén. De inledande samtalen skulle dock föras av Lindeberg själv. Anrick skulle således fungera som informellt sändebud, och när man genom honom fått någon form av positivt besked, skulle Lindeberg och delegationen kunna skrida in. Rent taktiskt undvek man på så sätt att verka alltför angelägen och därmed få en en sämre förhandlingsposition.

Denna försiktighet visade sig dock helt överflödigt eftersom SNF ställde sig helt kallsinnig till SfH:s inviter. Det osvaldgranlundiska handlingsprogrammet, som lagts fram på styrelsemötet 19 december, innebar ett brott med det beprövade SNF-receptet att försöka rekrytera sig ur motgångar. Utredarna menade att SNF istället borde prioritera samarbete med andra föreningar. Därigenom skulle man kunna uppnå det tredubbla syftet att stärka sin image som expertorgan samtidigt som nya

"Bristen på kulturella institutioner på landsbygden uppväges i rikt mått av landskapets skönhet. I naturvården har landsbygden en kulturuppgift, vars betydelse knappast kan överskattas. Högra bilden visar en lindallé vid Torsåker, omkr 3 mil norr om Stockholm. Där kronorna i en gammal lindallé sluta sig tätt samman, bilda de ett valv, som osökt för tanken till mittskeppet i en gotisk katedral."

Lorentz Bolin, Tidskrift för hembygdsvård 1936.

propagandakanaler öppnades, vilket i sin tur kunde förväntas ge utdelning i växande intresse och framförallt fler medlemmar.¹¹ SNF:s överväganden var således snarlika SfH:s. Men förslagställarna hade uppställt två alternativa samarbetsmodeller; en som innebar att man samarbetade med SfH och annan som i praktiken innebar att man konkurrerade. På grundval av att Osvald och Granlund ansåg att naturskyddet

inom SfH var »en skylt utan reell innebörd» förordade man det senare alternativet. Ett ur samarbetssynpunkt viktigare argument var dock SfH:s uppbyggnad som samfund. Man hävdade att denna speciella organisatoriska uppbyggnad skulle förorsaka ett invecklat och tidsödande utredningsarbete. Detta var kanske inte helt osant, men det var knappast där skon klämde. Det egentliga skälet framskymtar i påpekandena att Samfundet inte var någon naturlig ledande organisation för hembygdsrörelsen eftersom det inte uppkommit ur utan vid sidan om den. Med andra ord: Det krympande SfH med sina 3.000 medlemmar var ingen lämplig bundsförvant om man eftersträvade att nå ut till de breda befolkningslagren.

Kanske hyste SNF t.o.m. ännu större aspirationer. Synpunkterna på SfH andades att SNF var en lämpligare kandidat till posten som hembygdsrörelsens ledare. Detta var också en ståndpunkt som skulle kunna föras tillbaka och motiveras ideologiskt utifrån Karl Starbäck's gamla tes om »naturskyddet som grundval för hembygdsvården».¹²

Vid SNF:s styrelsemöte pläderade Anrick som väntat för samorganisation, men utan framgång. Inte heller hans kompromissförslag om att först utreda en samorganisation antogs och styrelsen valde det av Osvald och Granlund förordade konkurrensalternativet. Detta gick i korthet ut på att skapa vertikal organisering och horisontellt samarbete: SNF tänkte sig att bygga upp ett samarbete med lokala och regionala naturskydds- och hembygdsföreningar enligt traditionell hierarkisk modell där SNF i praktiken skulle komma att fungera som riksorganisation och expertorgan. Vidare tänkte man sig ett samarbete på central nivå med andra ideella riksorganisationer med potentiellt eller reellt naturskyddsintresse, exempelvis Arbetarnas bildningsförbund (ABF), Jordbrukarungdomens förbund (JUF) och Svenska Scoutförbundet (SSF). Bland dessa samlingsorganisationer skulle alltså även SfH hypotetiskt sett kunna ingå, men det vore å andra sidan osannolikt att man samarbetade på ett organisatoriskt plan, samtidigt som man på ett annat slogs om inflytandet över hembygdsrörelsens regionala och lokala sammanslutningar.

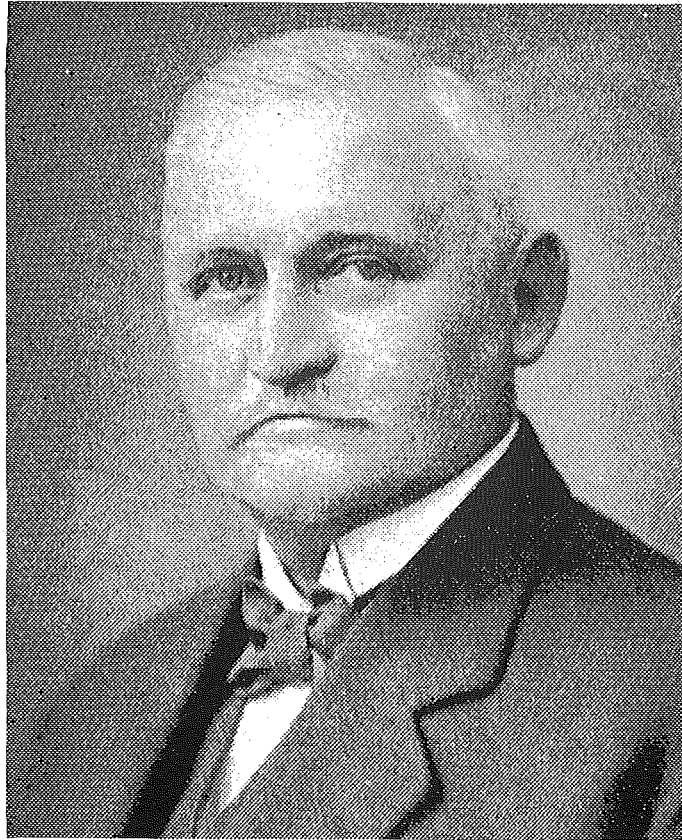
Under våren 1936 kom också flera markeringar från SNF:s

sida. En mycket tydlig var att SfH inte bjöds in till den samarbets- och naturskyddskongress som föreningen arrangerade i anslutning till årsmötet i maj 1936. En annan var det rundcirkulär SNF skickade ut till bl.a. hembygdsförbunden och i vilket man uppmanade dessa att ansluta sig till föreningen.¹³ I slutet av maj gjorde SfH en förnyad invit till SNF, men utan synbart gensvar förrän i slutet av året. Vid styrelsemötet 14 december 1936 upplästes en skrivelse från SNF, en sorts diplomatisk gest av välvilja, med vilken SNF betygade att man fortfarande var beredd att diskutera samarbete även om planerna på en samorganisering fått överges. Med en motsvarande diplomatisk gest lade SfH:s styrelse utan åtgärd skrivelserna till handlingarna — därmed hade också det första försöket till ett närmare samarbete strandat.

1937 — ett viktigt mellanår

SNF:s närmast demonstrativa ointresse för ett intimare samarbete och en eventuell sammanslagning med SfH var inte det enda skälet till att SfH utan större vända kunde lägga samlagsplanerna på is i slutet av 1936. Under året hade det kommit flera signaler på att man lyckats bemästra den värsta krisen. Åderlåtningen av medlemmar hade upphört och man kunde istället bokföra omkring 700 nya enskilda medlemmar och dessutom 7 korporativa. I denna optimistiska anda beslutades vid första styrelsemötet 1937 att öka TFH:s upplaga från 5.000 till 9.000 exemplar. Denna prognos visade sig inte heller överdriven: Vid årets slut kunde Nihlén inte utan stolthet konstatera att medlemsutvecklingen inneburit »den största ökningen Samfundet något år kunnat inregistrera». Utöver de drygt 2.100 nya enskilda medlemmarna hade ytterligare 7 korporativa anslutit sig. Det innebar att man var tillbaka vid förkrisläget i 1930-talets början. Därmed hade också de mest tvingande skälen för ett samarbete med SNF fallit bort.

Men Nihlén hade ingalunda släppt tanken på en samorganisation. Den var mer än ett medel för att lösa den akuta krisen, eller riktigare uttryckt, enbart en sammanslagning skulle

Under Otto Lindebergs tid som ordförande i Samfundet (1933–1937) väcktes de första planerna på sammanslagning med SNF.

Ur "Tidskrift för hembygdsvård" 1937.

göra det möjligt att angripa hembygdsvårdens betydligt allvarigare strukturella kris. Nihlén avvaktade därför lämpliga tillfällen. Ett av de tre tillfällen som yppade sig 1937 var ett närmare samarbete med SUB kring utgivningen av Ungdomsringens tidning Hembygden. Upplagan på 16.000 exemplar liksom det faktum att Nihlén utsågs till redaktör medförde att SfH kunde flytta fram sina positioner.

Läget inom SNF var nu snarast det omvända: Trots den organisatoriska nygigen fortsatte avtappningen av medlemmar. Läget försvårades ytterligare när SNF kastade sig in i en praktisk naturskyddsaktion – striden om Lina myr – och hotades av konkurs. Detta var emellertid inte enda skälet till att SNF blivit medgörligare i samarbetsfrågan. 1936 hade, som nämnts, det naturvetenskapliga maktmonopolet inom SNF brutits när Sten Selander blev ordförande. Selander blev den ledande ideologen bakom det nya naturskyddsprogram som växte fram under 1930-talets senare hälft. Utgångspunkten för detta formulerade Selander redan i sitt jungfrutal i maj 1936: »Vi måste med andra ord i vårt arbete framförallt ta sikte på att naturskyddet som följd av den tidigare antydda sociala utvecklingen övergått från att vara främst naturvetenskapsmännens angelägenhet till att bli hela folkets, hela samhällets.»¹⁴ Sten Selanders vapendragare i SNF blev den nyvalde sekreteraren Nils Dahlbeck.

På två områden skedde nu ett närmande mellan SfH och SNF. Den framväxande motorismen hade gjort vägfrågorna till ett brännande problem och inom både SNF och SfH var man kritisk mot vägförvaltningarnas sätt att utföra arbetet.¹⁵ (Se vidare Kjell Nilssons artikel.) Inom SfH hade man 1934 formulerat ett antal krav som borde beaktas vid väganläggningar. 1936 hade KAK anordnat ett möte kring vägfrågorna och mötet ledde till att ett samarbete kring vägvården etablerades. 1937 tog Nihlén chansen att knyta SNF närmare SfH genom att upprätta en provisorisk vägbyrå i samarbete med Väg- och Vattenbyggnadsstyrelsen, SNF och Föreningen för Dendrologi och parkvård. Byrån permanentades sedermera och från 1939 utgick statsbidrag för anställning av en vägvårdskonsulent. Det viktigaste ur samorganisationssynpunkt var dock att Nihlén och Selander satt i den kommitté som ledde byrån.

Nihléns tredje tillfälle var hotet mot den fågelrika Lina myr, »Gotlands Tåkern». Denna Gotlands sista stormyr hade under 1936 blivit föremål för nya utdikningsplaner och i maj 1937 pågick en diskussion inom Gotlands nation i Uppsala. Efter kontakter med SNF författades en gemensam skrivelse till regeringen. I slutet av juni konsulterade SNF en lantbruksingenjör

Vid mitten av 1930-talet hotades den fågelrika Lina myr på Gotland av utdikning. Genom en gemensam aktion lyckades SfH och SNF 1937 avstyra planerna, vilket också blev ett viktigt argument i den fortsatta sammanslagningsdebatten.

Ur "Tidskrift för hembygdsvård" 1936.

för att granska sänkningsföretagets båtnadsberäkningar. Samtidigt tog man kontakt med SfH, som vid ett styrelsemöte i början av juli accepterade erbjudandet att delta i en gemensam aktion. I slutet av samma månad överklagade man tillsammans med Gotlands fiskeförbund sänkningen och redan i september drog sig den mäktigaste sänkningsintressenten — Lina Myr AB — ur. Naturskyddsintresset vann således ett snabbt slag — men inte kriget: Tio år senare utdikades myren.¹⁶

Striden om Lina myr fick emellertid stor principiell betydelse eftersom den var ett genombrott i den viktiga frågan om SfH:s

och SNF:s rätt att föra allmänintressets talan i vattenmål. Lina myr blev därför inledningen på en auktorisationsprocess som skulle fullföljas med den nya naturskyddslagen 1952, då både SfH och SNF blev officiella remissinstanser i naturvårdsfrågor.¹⁷

Men också ur det mer näraliggande organisationsperspektivet innebar striden om Lina myr en vändpunkt: Den hade visat att föreningarna faktiskt kunde uppnå konkreta resultat genom att agera samfällt. Nihlén kunde knappast ha önskat sig ett bättre praktiskt åskådningsexempel på potentialen hos en ny storförening.

Bygd och Natur

Läget inom SNF var i början av 1938 ytterst bekymmersamt. Från 1930 räknat hade föreningen förlorat nästan var tredje medlem. Mot den bakgrunden bör också den desperata tonen i styrelsebeslutet 26 april 1938 ses: Att rikta en vädjan till SfH om ett intimare samarbete. Detta var det tillfälle Nihlén väntat på och han var snabbt med på noterna. Redan 21 maj höll ett gemensamt arbetsutskott sitt första sammanträde. Vid detta var huvudfrågan möjligheterna att slå ihop föreningarnas periodiska skrifter. Tre förslag hade redan hunnit upprättas och mycket tyder på — även om direkta belägg saknas — att informella överläggningar pågått en längre tid, troligen sedan sommaren 1937 och kanske ända sedan 1936, då Nihlén försökt få in Selander i Samfundets styrelse.¹⁸ Av förslagen antogs det som Nihlén och Dahlbeck upprättat. Detta skilde sig endast ifråga om distributionsformen från Lars Gunnar Romells förslag. Det är dock värt att notera Anricks mer storstilade förslag, i vilket han skisserade på ett mera omfattande samarbete kring publikationer och propaganda mellan SNF, SfH och STF.¹⁹

Den 19 december godkände SfH:s styrelse formellt överenskommelsen med SNF om tidskriften Bygd och Natur (BoN), som skulle utges gemensamt. Redaktörer blev Dahlbeck och Nihlén.

Från Nihléns synpunkt blev diskussionerna kring tidskrif-

ten en utmärkt förevändning för att återuppliva den vilande samorganisationsfrågan. Första numret av BoN innehöll ett gemensamt programuttalande som klart deklarerade vartåt det inledda tidsskriftsamarbetet borde syfta: »en stark riksorganisation — det är vad svensk hembygdsvård av idag behöver och måste få.» Nihlén kan också anas bakom Göteborgsöverläraren J. Alins förslag vid ombudsmötet i Halmstad 1938 att låta styrelsen »utreda den frivilliga hembygdsrörelsens organisation». Publikationskommittén kunde därigenom fortsätta som sammanslagningskommitté, som året därpå antog det passande namnet »Bygd och Natur».

Nu uppstod emellertid den absurda situationen att SfH:s ordförande Hilding Kjellman hamnade i ett motpartsförhållande till både SfH och kanske framförallt sin sekreterare, Nihlén. Sommaren 1938 konstituerades nämligen »Riksförbundet för Naturvård» (RfN), som något förenklat kan beskrivas som en propagandaorganisation för naturvård. Det hade tillkommit på initiativ av bl.a. Kjellman — som också blev ordförande — och bestod av en rad stora riksorganisationer med anknytning till idrott, jakt, friluftsliv, turism och hembygdsvård. Naturvärnet var en frukt av Kjellmans ordförandeuppdrag i den statliga Fritidsutredningen, som tillsatts 1937.

Från Nihléns och sammanslagningsivrarnas synpunkt var Naturvärnet givetvis ett streck i räkningen. Både SfH och SNF samordnade sina svarsskrivelser inför det konstituerande sammanträdet i ett fruktlöst försök att förhindra den nya organisationen. När gökungen väl var född inriktades arbetet efter hand istället på att få med även Naturvärnet i den nya organisationen. Men vid denna tidpunkt var det framförallt SUB som kom in i bilden. Den 28 februari 1939 lade de samsarbetskommittéerade fram sitt förslag till samorganisation för sina respektive styrelser samt även SUB:s styrelse. Tidigt hösten 1939 meddelade Ungdomsringen att man efter en rundfrågning bland lokalföreningarna, ställde sig i princip positiv till att bli ungdomsorganisation i den skisserade riksföreningen. Vid samma tid påbörjades även underhandlingar med Naturvärnet.

Oppositionen formeras

Det skulle föra för långt att här gå in på alla turerna kring sammanslagningen fram till det konstituerande mötet i maj 1940. Av det sparsmakade källmaterialet rörande SfH:s interna diskussion inför sammanslagningen 1939–40 är det svårt att avgöra hur den interna kritiken mobiliserades. Klart är emellertid att folkhögskolerektorn Karl Hedlund och läns(lands-)antikvarien Eric Festin i Jämtland hörde till motståndarna redan i början av 1939, när samorganisationskommitténs förslag lagts fram. Nihlén försökte först sin beprövade metod att skriva »några lugnande rader».²⁰ Detta gav inte önskad effekt och vid ombudsmötet i Härnösand senare samma år omvaldes varken Festin eller Hedlund – något som tolkades som ett försök från Nihléns sida att mönstra ut oppositionen från styrelsen, och som av allt att döma också var det.²¹ I Festins fall hänvisade Nihlén till åldersskäl. Med Hedlunds avlägsnande från styrelsen förhöll det sig däremot annorlunda, påpekade Nihlén i en polemisk artikel ett år senare: »Rektor Hedlund tillhörde också de passiva, som ytterst sällan hade tillfälle att delta i vare sig sammanträden eller praktisk verksamhet ute i landet.»²²

Men alldeles oavsett vad som låg bakom Hedlunds och Festins avlägsnande, var det ett tveeggat faktum att oppositionen därigenom blev orepresenterad i styrelsen. Det ökade förvisso styrelsens beslutsföret i arbetet med att få fram ett slutgiltigt stadgeförelslag, men å andra sidan spelade det kritikerna i händerna genom att förstärka intrycket av att styrelsen med Nihlén i spetsen drev igenom sammanslagningen över huvudet på Samfundets medlemmar.

Mot en sammanslagning

Sammanslagningen skulle fullbordas den 30 maj, en tidpunkt som låg ungefär mitt emellan organisationernas ordinarie årsmötestidpunkter.

Respektive årsstämma skulle få ta ställning till samma stadgeförelslag och omedelbart efter det att styrelserna fått mandat att fullfölja sammanslagningen skulle den nya riksföreningen hålla sitt konstituerande sammanträde.

Utöver de praktiska skälen med att stämmorna förlades till samma dag fanns även en taktisk fördel med detta. Genom att hänvisa till sammanslagningsbeslut som hade eller höll på att fattas i den andra församlingen fick man ett visst psykologiskt övertag över den egna oppositionen, som skulle känna sig pressad att stå fast vid tidigare överenskommelser och tvingas att löpa linan ut.

En komplicerande faktor i sammanhanget var SfH:s stadgar, vilka krävde beslut vid två skilda möten för att möjliggöra de stadgeändringar som fordrades för sammanslagningen. För att kringgå denna formella restriktion utlyste SfH:s styrelse två möten samma dag, ett extra allmänt och ordinarie årsmöte. Två möten i så tät följd stred inte direkt mot stadgarna, men var kanske att tänja deras andemening om rimlig betänketid mellan viktiga beslut väl långt.

Mötesordningen den 30 maj blev således att SfH skulle hålla extra allmänt möte kl. 14, följt av SNF:s årsmöte kl. 16 och slutligen SfH:s årsmöte kl. 18. Därefter skulle den digra mötesdagen avslutas med bildandet av »Svenska föreningen för naturskydd och hembygdsvård». Arbetet med att snickra ihop ett förslag som kunde godtas av alla parter fortsatte ända in i det sista. Naturvärnet var dock i praktiken inte längre med — formellt därför att man ansåg sig tvingad att först invänta förbundsstämmans godkännande, men reellt därför att det uppstått en tvist om huruvida SfH och SNF lovat att bekosta en heltidsanställd tjänsteman för RfN.²³

För Samfundets del sprack den eleganta mötesplanen tämligen omgående. De båda mötena — bland de stormigaste i Samfundets historia — blev i praktiken ett enda möte endast avbrutet av halvtimmes andningspaus. Ordföranden Kjellman valde taktfullt nog att utebli. Den formella frågan om två allmänna möten kunde utlysas samma dag hade naturligtvis bara haft ett akademiskt intresse om det rätt enighet kring sammanslagningen. Men som läget nu var blev den oppositionens första försvarslinje.

Det förefaller ha vägt tämligen jämnt mellan lägren. Efter en utdragen diskussion föll dock oppositionens formalistiska försvarslinje och diskussionen tvangs in mot huvudfrågan. Arkeo-

Under 1930-talet uppstod en fritidsdebatt i kölvattnet av diskussionerna om lagstadgad semester, vilken infördes 1938. Frågan om stads- och arbetarbefolkningens rekreativsmöjligheter aktualiserade på bred front en äldre diskussion om socialt naturskydd: Naturen borde inte skyddas enbart för sina skönhets- och vetenskapliga värden utan också med tanke på befolkningens behov av avkoppling och friluftsliv.

I synnerhet stränderna ansågs vara i behov av regler garanterade att de förblev tillgängliga för allmänheten.

Planerna på en strandskyddslag realiserades dock först i början av 1950-talet.

Ur "Tidskrift för hembygdsvård" 1938.

logen Hanna Rydh, som var befullmäktigad att föra Heimbygdas — »hembygdsvårdande förening för Jämtland och Härjedalen» — talan, var i praktiken Eric Festins ombud på mötet.²⁴ Hon blev också tillsammans med Hedlund oppositionens främsta språkrör. Rydh hade före mötet förhandlat med Nihlén i korridorerna och man var enligt Rydh överens om att oppositionen skulle uttala sig principiellt för en sammanslagning om förespråkarna i gengäld avstod från att driva stadgeantagning.²⁵ Detta blev också mötets resultat, men först efter diverse misslyckade taktiska manövrer att kringgå överenskommelsen. Resultatet av mötet blev en kompromiss. Det blev inget formellt beslut om sammanslagning. Istället utsågs genom slutet omröstning — vilket belyser den tillspetsade stämningen — en ny stadgekommitté med uppgift att leda en ny remissomgång, Nihlén lyckades emellertid — trots mycket hårt motstånd från Rydh och endast en knapp majoritet röster — få kommittén utsedd att tillika vara Samfundets representanter i riksföreningens interimstyrelse.²⁶

Senare under kvällen höll som planerat den nya riksföreningen sitt första sammanträde. Vilken status detta möte hade är svårt att avgöra, även bland de inblandade rådde det oklarhet huruvida den nya föreningen konstituerats. Även SNF:s årsmöte hade präglats av stridigheter, bl.a. hade vice ordföranden Hugo Osvald redan innan principbeslutet reserverat sig. Sammanslagningsbeslutet kringskars dessutom med ytterligare villkor som preciserades av årsmötet. Redan kravet att SfH måste anta det framlagda stadgeförslaget i sin helhet innebär att inte heller SNF kunde lämna ett formellt godkännande till sammanslagningen.

Men det betyder inte nödvändigtvis att stiftandet av »Svenska föreningen för naturskydd och hembygdsvård» enbart var en symbolisk handling. Samorganisationskommitténs tidsplan hade kalkylerat med en tvåårig övergångsperiod och inför den stundande remissomgången inom SfH var det onekligen också en taktisk tillgång för både Nihlén och sammanslagningsfalangen inom SNF att det åtminstone på papperet fanns något som liknade en riksförening.

Debatt sommaren och hösten 1940: »Landsortsopposition» mot »centralister».

Vad som yttrades och hur debatten löpte under årsmötet framkommer endast glimtvis i materialet. Av den omfattande pressdebatten är det dock möjligt att bilda sig en uppfattning om de argumentatoriska huvudlinjerna.

Till de som stödde sammanslagningen hörde bl.a. lektorn Lorentz Bolin, museiintendenten Albert Sandklef, ordföranden i SLU Karin Collin, Ungdomsringens ordförande Gustaf Karlsson och även Riksantikvarieämbetets representant, antikvarien Erik Lundberg.

Det kan alltså noteras att förespråkarna främst hade sitt fäste i olika centrala föreningar och institutioner. Motståndet bestod däremot huvudsakligen av länsintressen med landshövdingar, landsantikvarier och representanter för landskapsförbunden i spetsen. Det var i viss mån befattningar som ofta förenades i en och samma person. Det gäller landshövdingen och förre ordföranden i Samfundet Sven Lübeck, vilken också tillsammans med Hedlund satt i ledningen för Gestrike-Helsingehembygdsförbund.²⁷ Hanna Rydh hade, som antyttts, även hon starka kopplingar till länsintressen, inte minst genom sina förutvarande poster som landshövdingens i Jämtland och vice ordförande i den jämtländska hembygdsföreningen Heimbygda. Samma sak gällde för övrigt landsantikvarierna.²⁸

På det agitatoriska planet hade sammanslagningsfrågan splittrat hembygdsrörelsen i två tydligt avgränsade läger, här förslagsvis kallade »centralister» och »landsortsopposition». Det är ganska tydligt att det kritiska lägret utgick från landsorten — i synnerhet de landskap, där det sedan lång tid funnits en stark och väletablerad hembygdsrörelse: Dalarna, Gästrikland, Hälsingland, Jämtland, Närke, Småland, Värmland och Västergötland. I denna konflikt fanns även inslag av rent personliga motsättningar mellan Nihlén och landskapsförbunden, det gällde exempelvis Dalarnas Fornminnes- och Hembygdsförbund.²⁹

Den offentliga debatten inleddes redan innan årsmötet, när Karl Hedlund avlossade en bredsida mot planerna i en artikel

i Gefle Dagblad 28 maj. En viktig del av Hedlunds kritik gick ut på att Nihlén mer eller mindre kupppartat försökte driva igenom sammanslagningen utan att höra vare sig medlemmar eller anslutna föreningar. Men bortsett från det personligt färgade i denna kritik och missnöjet med Nihléns person, så kom kritiken under den följande debatten sakligt sett att koncentreras till tre punkter: 1) Maktanspråken över lokala och regionala föreningar, 2) ointresset för den lokala särarten och 3) överorganiseringen.

Denna kritik bottnade i ett mer allmänt lokalt och regionalt missnöje med SfH:s förmenta försök att styra och lägga sig i hembygdsrörelsens arbete från centralt håll. Särskilt stadgeförslagets § 12 om distriktsindelning vållade strid. De nya distrikten skulle konkurrera med de befintliga landskapsförbunden och leda till att det uppstod två konkurrerande hembygdsorganisationer på det regionala planet, menade oppositionen. Nihlén och Selander framhöll att detta var en missuppfattning och att nya distrikt bara skulle komma i fråga där det saknades en regional organisation.

Oppositionen hävdade att Samfundet endast i liten utsträckning brydde sig om och engagerade sig i vad som hände ute i landet. Den nya organisationen skulle bli alltför tungfotad och byråkratisk för att vara effektiv. Den skulle bli en »modernistisk hembygdscentral» som i praktiken fungerade som »ett ämbetsverk med makten koncentrerad uppe i toppen». Det var också den bild som oppositionen spred till pressen. Nihlén utpekades som blivande diktator i riksföreningen, eller som den också kallades av Hedlund: »En Führer-organisation». Det fanns en grundläggande och olöslig motsättning mellan hembygdsrörelsens centrum och periferi, något som befarades bli värre i en ny större organisation. Organisationsförslaget hade enligt Hedlund tydliggjort detta:

»Centraliseringen av den svenska hembygdsvården till Stockholm strider mot svenskt kynne. En centraliserad hembygdsvård är förresten någonting som strider mot själva begreppet hembygdsvård. Hembygdsvård måste innebära, att bygdens folk samlas till värn av hembygdens

värden, inte att ett ämbetsverk i Stockholm tar hand om dem. Som ett ämbetsverk måste man karakterisera den av Samfundet för hembygdsvård föreslagna nya ordningen.»

Denna del av kritiken bemöttes i olika sammanhang. Nihlén själv skrev ett flertal artiklar. Den kanske mest välformulerade kritiken stod emellertid Sten Selander för, när han i en artikel bl.a. angrep den provinsiella självgodhet och inskränkthet, som enligt honom var orsaken till att aldrig så goda avsikter och välmenade förslag ständigt vantolkades:

”Från en del håll har försports yttranden av ungefärlig innebörd, att vad en förening i Stockholm tar sig till sagnar allt intresse för den eller den landsdelen: där sköter man sitt och struntar i stockholmarna. En dylik inställning förefaller inte särskilt vidsynt. Lokalpatriotism är en ovärderlig tillgång för hembygdsrörelsen. Men den bör inte urarta till omotiverad misstro mot allt utsocknes. Och framförallt bör den inte få göra det till en prestigesak — med andra ord en sak bortom allt förnuft och all objektivitet — för varje landsändas invånare att ingen annan skall få befatta sig med traktens kultur- och naturminnen och deras öde. ’Den här fågelsjön — eller jättegranen eller lövängen — ligger här i Mjöldryga socken. Ska den räddas, så ska den räddas av oss, Mjöldrygabor. Och förr än några stockholmsherrar ska få lägga sin näsa i blöt, får hela saken gå åt skogen!’³⁰

Utöver de gängse argumenten om samordning, effektivitetsvinster, uppbyggnad av nödvändig expertkompetens och ökade möjligheter att medverka i den offentliga diskussionen, var centralisternas viktigaste motivering långsiktigheten. En verkligt funktionsduglig hembygdsvård kunde bara åstadkommas med långsiktiga insatser som utbildning och folkupplysning. Men det fanns också en långsiktighet på ett annat plan, en form av nödvändig organisatorisk uthållighet. Många av landskapsvårdens aktuella problem, exempelvis vattenkraftutbyggnaden, visade att frågorna ur handläggningssynpunkt

vida översteg vad de lokala föreningarna kunde mobilisera i form av arbetsinsatser och konsulterad expertis. Inte heller kunde det få bli så att riksklenoder blev beroende av hembygdsintressets tillfälliga växlingar på en ort. Man menade också att landskapsvården i grunden förändrat hembygdsarbetets karaktär. En landskapstyp försvinner inte »med dunder och brak» som ett fornminne, utan förändras långsamt under en utdragen process. Det skulle därför fordras fackkunskap och experthjälp för att synliggöra problemen och rätt prioritera hembygdsarbetet.

Slagväxlingen i pressen pågick hela sommaren och fortsatte under hösten. Flera hembygdsförbund, däribland Värmlands hembygdsförbund, Norra Smålands fornminnesförbund och Jönköpings läns hembygdsförbund svarade med att hota bilda ett eget riksförbund. En sorts kulmen nådde debatten i början av oktober när landsantikvarierna författade en gemensam petition och uppvaktade regeringen. Det är oklart vilka som låg bakom denna aktion. Uppvaktningen hade beslutats redan 26 september vid ett hemligt möte i vilket 7 personer deltog, bl.a. SfH-avhopparna Bertil Waldén och Sigfrid Svensson.³¹ Men aktionen kan knappast ha kommit till stånd utan Curmans tysta medgivande, trots att denne utåt ville upprätthålla en kompromissvillig linje.³² Centralisterna menade att skrivelsen var ett gement försök att misskreditera den tänkta föreningen, innan man hunnit utarbeta ett nytt stadgeförslag, men man kunde inte göra just mycket mer än att publicera ett uttalande undertecknat av Nihlén, Selander, Dahlbeck och SUB-ordföranden Gustaf Karlsson. Därefter avklingade debatten.

Sammanläggningen rann ut i sanden. I en skriftlig reservation till interimstyrelsens protokoll 20 mars 1941 var Nihléns huvudbudskap »att en fullständig sammanslagning tills vidare bör skjutas på framtiden.» Han anför att den oväntat hårda kritiken skadat föreningarna och gjort frågan för infekterad. Något uppgivet föreslår han en återgång till läget 1 januari 1939, dvs endast ett formaliserat samarbete kring utgivningen av BoN.

Slutet på de storstilade sammanslägningsplanerna blev en

utdragen process av småaktiga anklagelser och pinsamma motanklagelser, som inte förtjänar att refereras här. Allt formellt samarbete upphörde 8 augusti 1942, då SNF sade upp avtalet om gemensam utgivning av BoN.

Ekonomi och hembygdsvård

Det saknas utrymme att här analysera de närmare orsakerna bakom Nihléns reträtt, kanske föll han undan för den massiva och inte sällan personligt färgade kritiken. Mer sannolikt är att han insåg det orealistiska att driva sammanslagningen vidare när motståndet var så kompakt: Flera av landskapsförbunden fronderade öppet och hotade att bilda egen riksförening och landsantikvarierna hade drivit saken ända upp på regeringsnivå. Kanske var det som det påpekades i reservationen, att frågan blivit för känslig och måste skjutas på framtiden, eller kanske hade Nihlén t.o.m. börjat tvivla på sin stora idé?³³ Vi vet inte heller varför SNF småningom drog sig ur planerna. Det har spekulerats i personliga motsättningar men det saknas mer handfasta belägg. En troligare, eller åtminstone påtagligare förklaring är att SNF:s krisartade utveckling vände. Efter bottenåret 1940 — då man var nere i 1910-talets medlemsiffror för åren närmast efter grundläggningen — vände utvecklingen. Både 1941 och 1942, det år då man definitivt sade upp samarbetet, fick SNF en mycket markant medlems-tillströmning och kunde vid slutet av 1942 räkna in bortemot 450 nya medlemmar.

Sammanslagningsfrågan framställdes i debatten som en strid mellan centrum och periferi om hembygdsvårdens grundläggande principer. Frågan är om den i första hand var det. Konfliktmönstren var betydligt mer invecklade än så. Motsättningarna löpte också längs andra linjer, som skar tvärs igenom denna konfliktaxel. Det fanns spänningar mellan proffsen och amatörerna liksom mellan myndigheten och den frivilliga organisationen. Och landsantikvarierna, som i debatten gärna framställde sig som den lokala och regionala hembygdsvårdens beskyddare, var själva föremål för en kritik från många hembygdsföreningar för att — som Selander uttryckte saken — »lägga näsan i blöt».

Bakom diskussionerna om ideologier, strategier och övergripande organisationsstrukturer skymtar som så ofta annars ekonomiska realiteter och praktiska problem. På riksantikvarien Sigurd Curmans initiativ hade de statliga s.k. lotterimedlen i slutet av 1920-talet börjat fördelas enligt nya riktlinjer i syfte att skapa en regional professionaliserad kulturminnesvård inom ramen för ett antal provinsmuseer. Lotterimedlen utgjorde statens andel i överskottet från bl.a Penninglotteriet och var i stort sett den enda tillgängliga statliga finansieringskällan för kulturändamål.

Jämtlands läns museum, som stod färdigt 1930, blev något av föregångare för den nya typen av delvis statligt understödda regionala museer. Uppförandet av läns museet i Jämtland kostade mer än en halv miljon och finansierades med lotterimedel och statsanslag. Mellan 1929—1940 utgick totalt 1,8 miljoner i lotterimedel och statsbidrag för ny- eller tillbyggnation av sammanlagt 7 läns museer. Färdigutbyggd skulle landsantikvarieorganisationen omfatta 22 distrikt och i flera av dessa planerades ny- och tillbyggnader, bl.a. i Jönköping och Örebro. Till detta kom de medel som fordrades för uppbyggande av lönefonder för landsantikvarierna. Dessa hade 1927 beräknats behöva uppgå till 200.000:- per antikvarie för att ge en avkastning som motsvarade den eftersträlvade årslönen 8.000:-. För de 18 antikvarier som var utnämnda före 1940 skulle det inalles göra 3,6 miljoner.

Länsmuseiorganisationen befann sig under 1930-talet i ett uppbyggnadsskede och målsättningarna var långt ifrån uppfyllda. När det gällde lönefonderna hade Curman satt som etappmål att samtliga museer skulle uppnå 150.000:- innan man fortsatte mot slutmålet 200.000:-. Ännu 1936 saknades 800.000:- innan detta etappmål var nått. Situationen förvärrades av de fallande räntorna. Redan året därpå stod det klart att den tänkta avkastningen sjunkit så kraftigt att slutmålet för lönefonderna måste sättas till 300.000 kr för att de önskade lönenivåerna skulle kunna bibehållas. Men, parallellt de sjunkande räntorna började även de statliga bidragen krympa. Under slutet av 1930-talet blev landsantikvariernas ekonomiska situation akut och Curman och Svenska museimannaföre-

ningen uppvaktade 1939 utan framgång ecklesiastikministern Arthur Engberg för att försöka få till stånd en temporär löneutfyllnad med statliga medel.³⁴

Här förelåg en grundläggande ekonomisk motsättning beroende på att en inte oväsentlig andel av även Samfundets liksom flera av de övriga riksorganisationernas verksamhet finansierades med lotterimedel. 1935 utgjorde de 25% av SfH:s inkomster och räknas även övriga statsanslag in var Samfundets verksamhet detta år till en tredjedel finansierad med statliga medel. Ett viktigt argument för sammanslagningen var just att de berörda organisationerna därigenom skulle undvika att konkurrera om denna finansieringskälla. Denna insikt praktiserades för övrigt första gången 1939, då SfH, SNF och SUB gemensamt ansökte om drygt 80.000:- för upplysnings- och propagandaverksamhet i fritidsfrågorna — d.v.s. vid samma tidpunkt som Curman uppvaktade regeringen om antikvariernas trängda ekonomiska situation.

För landsantikvarierna och inte minst provinsmuseireformens upphovsman, Curman, fick sammanslagningsplanerna därför en högst påtaglig ekonomisk innebörd: Läns museerna hotades av ekonomisk kollaps. Antikvarierna sneglade därför avundsjukt på SfH:s budget, som mellan 1935 och 1939 fyrdubblades. Nihlén fick också personligen klä skott för sitt goda ekonomiska handlag, inte minst när det gällde att dra in annonsmedel och privata donationer; Samfundet hade blivit »Nihléns privatgeschäft». Kritiken var naturligtvis djupt orättvis men förståelig.

Att konflikten kring sammanslagningen bottnade i de ekonomiska frågorna illustreras av ett temperamentsfullt debattinlägg som Bertil Waldén gjorde i anslutning till landsantikvariernas kampanj hösten 1940:

»Den provinsiella kulturminnesvårdens ekonomiska konsolidering är ännu långt ifrån genomförd. Länsförbund, lokalföreningar, muséer och forngårdar ha i regel även under högkonjunkturen icke förmått vidmakthålla sin verksamhet utan statliga och kommunala stödåtgärder och anlitande av enskild offervilja. När nu dessa hjälpkäl-

lor alltmera sina, måste verksamheten undan för undan inknappas, ja måhända på sina håll nedläggas i väntan på bättre tider. I detta kritiska läge framträder en ny organisation med betydande anspråk på just de resurser — i främsta rummet lotterimedel o.a. statsanslag — av vilka de provinsiella sammanslutningarna och institutionerna hittills haft sin nödortfoga bärgning.»³⁵

Men de stora ekonomiska frågorna bör inte helt få överskugga de många små. Den ekonomiska dragkampen mellan läns museer och riksföreningar var inte den enda aspekten av hembygdsvårdens organisering.

»I Södermanland finnas för närvarande 19 hembygdsvöreningar med ett medlemstal växlande mellan 50 och 100 samt en avgift av kronor 1:- per medlem. Dessa föreningar kunna ej bli medlemmar i Samfundet för hembygdsvård, då det kostar 50 kronor och detta är minst 50% av deras medlemsavgifter.»³⁶

Visionerna om ett nytt slags hembygdsvård — en samhällsengagerad folkrörelse med ett socialt program och med en stark riksorganisation i spetsen — förverkligades aldrig. Vi kan naturligtvis spekulera i vad den skulle ha betytt, men det viktiga är kanske ändå att konstatera, att många av de frågor som fördes till torgs i 1930-talets debatt fortfarande är aktuella.

Referenser

Otryckta:

Antikvarisk-topografiska arkivet (ATA)

Ämbetsarkivet 1923—1975. FIIg, vol. 1.

Protokoll... 29/7 1940

Jämtlands läns museum (JLM)

— Eric Festins korrespondens, ser. E 1, vol 20—22

Landsarkivet i Östersund. (ÖLA)

— Eric Festins arkiv, vol. 2 och 5

Riksarkivet:**Samfundet för Hembygdsvård (SfH):**

- Styrelseprotokoll
- Vol. F I:2 »Sammanslagningar»

Övrigt:

Cnattingius, Bengt. Personlig kommunikation.

Dahlbeck, Nils. Personlig kommunikation.

Tryckta:**Berthelson, B.**

Kulturminnesvården, provinsmuseerna och landsantikvarierna. — I: A. Schüek & B. Thordeman (utg.) *Ad Patriam Illustrandam*. Festskrift till Sigurd Curman 30 april 1946. — Stockholm, s. 393–441. 1946.

Bygd och Natur

utgiven av Svenska naturskyddsföreningen och Samfundet för hembygdsvård, 1943- av Samfundet för Hembygdsvård. 1939–1942.

Haraldsson, D.

Skydda vår natur! Svenska naturskyddsföreningens framväxt och tidiga utveckling. — Lund. 1987.

Hedlund, K.

Svensk hembygd rörelse vid en skiljeväg. Samfundet för hembygdsvård framlägger förslag om centralisering av hembygdsvården. — Gefle Dagblad 28 maj. 1940.

Hillmo, T. och Lohm, U.

Naturens ombudsmän. — I: Beckman, S. (red.), *Miljö-Media-Makt*, Stockholm, Carlssons förlag, s. 86–122. 1990.

Kylhammar, M.

Den okände Sten Selander. En borgerlig intellektuell. — Stockholm. 1990.

Lindberg, G.

John Nihlén — en framsynt hembygdsvårdare. — I: Synvinklar. Idéer och infall till hembygdsarbetet nu och i framtiden, Bygd och Natur, årsbok, s. 121—127. 1983.

Nilsson, K.

Industri möter landskap. Visuella aspekter på utformning och inplacering av industriella ingrepp i landskapet. — Alnarp. 1988.

Ohlsson, A.

Lina myr. — Tidskrift för hembygdsvård, nr 2, s. 54—55. 1936.

Ohlsson, A.

Lina myr. — Stockholm. 1961.

Starbäck, K.

Naturskyddet som grundval för hembygdsvården. — Stockholm, Svenska naturskyddsföreningens småskrifter nr 1. 1923.

Sundin, B.

Hembygdsrörelsen blir regionalpolitik. — Jämten 1986, årg. 79, s. 103—122. 1986.

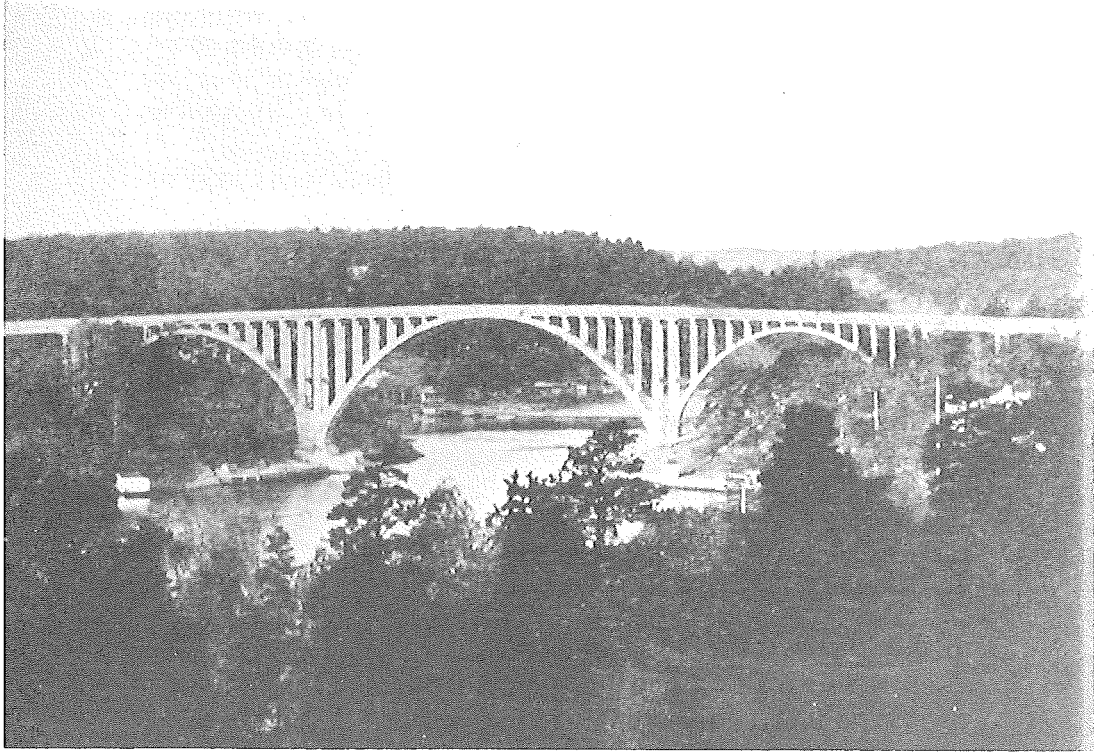
Svenska män och kvinnor. Bd. 1—8. — Stockholm. 1942—1955.

Sveriges natur. Svenska naturskyddsföreningens årsskrift. 1910—1938.

Tidskrift för Hembygdsvård. Samfundet för hembygdsvård. 1920—1938.

Noter:

- 1 SfH:s resp. SNF:s årsberättelser.
- 2 Hillmo & Lohm
- 3 Ibid.
- 4 Kylhammar
- 5 Se SfH:s protokoll 28/2 1939, bil. 2.
- 6 SfH Vol. F I:2, brev från Nihlén t. Kjellman 22/6 1940.
- 7 Ibid. Se även brev t. Curman 27/6 1940.
- 8 De tidskrifts- och tidningsartiklar som citerats i avsnittet är bl.a.: En ny årgång. — Tfh, nr 1/ 1936, En nyorientering. Hembygdsvården är en vädjan till handling. — Tfh nr. 2./1936, Samfundet för Hembygdsvård 20 år. — Tfh, nr. 3/1936, Hembygden (om Tidskrift för hembygdsvård och ideell ungdomsrörelse) — Tfh, nr. 6/1937, Hembygdsvård och folkbildning — Tfh, nr 5–6/1938; — Tidskrift för Hembygdsvård i ny form. — Tfh, nr 5–6, 1938, Hembygds-kunskap. — SfH Handbok nr. 1, Stockholm 1939, Hembygds-rörelsen vid skiljevägen. — Östersunds Posten 22 juli 1940, Hembygdsvården i Dalarna. — Dala Demokraten 22 augusti 1940, Samling kring hembygden! — Stockholms Tidningen 25 augusti 1940.
- 9 Haraldsson
- 10 Se not 6.
- 11 Haraldsson.
- 12 Starbäck 1923. Se även S:s tal vid Baltiska ingenjörskon-gressen 1914, tryckt i »Naturskydd och industri», Stock-holm 1915.
- 13 Kampanjen pågick åtminstone fram till slutet av 1937. Se JLM brev från Dahlbeck till Festin 21/12 1937.
- 14 Publicerat i Sveriges Natur 1936.
- 15 En studie av innehållet i Tidskrift för Hembygdsvård, Sve-riges Natur samt Bygd och Natur 1930–49 visar att väg-vården var den fråga som utrymmesmässigt dominerande diskussionerna om naturskydd och landskapsvård i tid-skrifterna. Se Nilsson 1988.

1924 anordnade Samfundet för hembygdsvård en fotoutställning i Stockholm med temat industriella och tekniska anläggningar.

Ur "Tidskrift för Hembygdsvård".

KJELL NILSSON

Vägvårdens pionjärer

Hembygdsrörelsen förknippas idag vanligtvis med en strävan att bevara det gamla. Men under en 30-årsperiod, från mitten av 30-talet till mitten av 60-talet, spelade dåvarande Samfundet för hembygdsvård en mycket aktiv roll i utvecklingen av det moderna industrilandskapet. I samband med stora tekniska ingrepp, som vägbyggen och kraftstationer, medverkade experter från Samfundets landskapsvårdsbyrå som landskapsarkitekter.

Redan vid grundandet 1916 uttalade Samfundet för hembygdsvård tydliga ambitioner att, vid sidan av bevarande av det kulturhistoriska arvet, också vara med och bygga det nya samhället. Föreningens förste ordförande, riksdagsman Karl Starbäck, förklarade i det första numret av Tidskrift för hembygdsvård vad det handlade om.

”Den andra sidan av Samfundets för hembygdsvård verksamhet har till mål att söka inverka på karaktären av nyanläggningar och omdaningar. Häri ligger inneslutet ett arbetsfält av mycket stora proportioner. Det gäller härvidlag de största företag, såväl kommunikationsleders framdragande som anläggningar för industriell stordrift, det gäller uppbyggande av nya samhällen och enstaka gårdar, det gäller stadsplanerna och städernas interiörer av parker, torg och gator.”

Samfundets ingripande verksamhet började redan 1916 med ett uppdrag i Södertälje, vars byggnadsnämnd tillhörde medlemsföreningarna. Uppgiften gällde södra stambanans dragning över halvön Näset och en utvidgning av Södertälje kanal. (Se Ola Wetterbergs uppsats!)

Tekniken och skönheten

Samtidigt som den tekniska utvecklingen gick snabbt framåt under 10- och 20-talen gick det konstnärliga byggnadsskicket

På 30- och 40-talen diskuterades nya vägdragnings inverkan på natur och miljö. I Samfundets årsbok 1940 skrev Erik Lundberg om den gamla vägen och den nya.

Ur "Bygd och Natur".

tillbaka. Redaktören för Tidskrift för hembygdsvård, Fritjof Hazelius, reagerade mot att så många tekniska anläggningar verkade fula och disharmoniska. Tekniska anläggningar måste emellertid inte, som en nödvändig följd av deras uppgift och ändamål, vara fula. Det berodde i stället, enligt Hazelius, på "att man ej förstått att ge dem den riktiga formen och inpassa dem i omgivningen".

Som bevis för att detta var möjligt anordnade Samfundet hösten 1924 en fotoutställning i Stockholm av industriella och tekniska anläggningar. Utställningen omfattade broar, vägar, kraftstationer, kraftledningar, vattentorn, fabriker m m. Framför allt visades utländska exempel, främst från Tyskland och Schweiz, men även svenska exempel lyftes fram. Bland annat vitsordades några av dåtidens svenska vattenkraftanläggningar för sin anpassning till landskapet.

Utställningen utgjorde samtidigt en markering mot den del av naturskyddsrörelsen som enbart syftade till bevarande och motstånd mot alla former av exploatering. John Åkerlund, som var föreståndare för Samfundets byggnadsbyrå, menade att man inte fick kasta yxan i sjön så snart ett stycke natur måste offras:

”Det kan synas vara av föga intresse för det rena naturskyddet hur dessa stora anläggningar behandlas, då de ju alltid på sätt och vis göra intrång i vår natur. Men överallt där vi måste finna oss i att för vårt lands innebyggare nya samhällen, nya industrier och med detta nya eller vidgade kommunikationsleder uppstå, få vi ej, när naturen härför släppes till, kasta yxan i sjön och anse, att intet är vidare att åtgöra. Då inträder det skede, då vi skola se till att nyanläggningar icke onödigtvis våldföra sig på naturen och att de utformas så vackert och hänsynsfullt som möjligt för den plats som offrats.”

Vägvårdens pionjärer

Det var emellertid först när John Nihlén tillträdde tjänsten som sekreterare i Samfundet 1936 som denna aktivt ingri-

pande verksamhet på allvar tog fart. Redan i sitt första nummer som redaktör för Samfundets tidskrift deklarerade Nihlén att de rent museala frågorna skulle få träda tillbaka för frågor ”av praktisk art, vilka gälla byggnadskulturens hävdande och nyanläggningarnas harmoniska inpassande i bygden och samhället”.

Den stora naturvårdsfrågan under 30- och 40-talen gällde vägarna. Då förvandlades det svenska vägnätet från landsväg till bilväg. Märten Sjöbäck kallade ombyggnaden ”det jätteverk, som för närvarande pågår överallt i Sverige”. Skillnaden mellan den gamla vägen och den nya skildras på ett levande sätt av Erik Lundberg i 1940 års årsbok av Bygd och natur:

”Gammal väg knogar från by till by, uppför backe och nedför. Den ringlar sig fram med kort sikt, från punkt till punkt och är därför så fullständigt anpassad efter naturen och bygden. Man kan i nästan varje blick uppfatta varför den ligger där och varför den fått just denna dragning. Landskapets egen rytm överförs utan vidare på vägen. Den tar sig fram i terrängen, viker undan för hinder, så som man gör under vandring i obanad mark. När sig göra låter, söker den sig fram uppe på höjdryggarna, där god orientering erbjuder sig och där marken är torr.

Ny väg siktar mot fjärran mål. Den är lagd för att låta snabba fordon tillryggalägga långa sträckor mellan större orter. Den tar inte hänsyn till bygdens små enheter, utan dessa få anpassa sig efter den stora ledens krav. Därför skär den nya vägen landskapet som en blixlinje. Detta är dess natur, som ej går att trola bort eller pressa in i gamla former.”

Bland natur- och hembygdsvänner fälldes det många kritiska kommentarer om vägförvaltningarnas sätt att utföra arbetet. ”Det fulaste i hela landskapet”, kallade Naturskyddsföreningens ordförande Sten Selander vägarna och deras omgivningar. Samfundet för hembygdsvård presenterade 1934 i åtta punkter sina krav i samband med vägomläggningar. Kraven omfattade bl a vägens linjeföring, utsikten från vägen samt skyddet av natur- och kulturminnesmärken. 1937 bildade man en vägkommitté bestående av Sten Selander, Sven Hermelin och John Nihlén. 1939 avsatte staten 15.000 kr för anställning av en vägvårdskonsulent inom Samfundet. Den 1 november

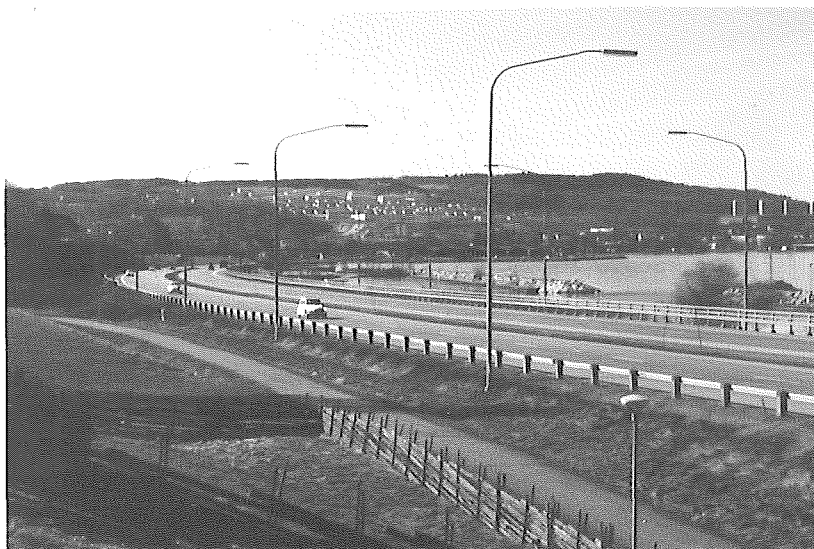
Vägvården omfattade en rad detaljfrågor t ex störande landskapsreklam och alléernas bevarande. De gamla landsvägsbroarna blev ett problem. Hur skulle de behandlas? Man beslöt att låta den gamla bron stå orörd ett stycke ifrån men väl synlig från den nya bron.

Osbyholm i Skåne. Foto: Kjell Nilsson.

samma år tillträdde tjänsten av Sven Hermelin som innehade den fram till 1949 då han efterträddes av Henning Segerros.

Förutom själva vägsträckningen och vägens anpassning till landskapet omfattade vägvården en rad detaljfrågor. Redan tidigt uppmärksammades problemen med störande landsvägsreklam och frågan om alléernas bevarande. Man gjorde typritningar på mjölkbord och garage och diskuterade bevarandet av de gamla landsvägsbroarna. Man fann att den bästa lösningen i regel var att bevara den gamla bron orörd ett stycke ifrån men väl synlig från den nya bron.

En av vägvårdskonsulentens viktigaste uppgifter var att sörja för iordningställandet av sidotag och vägslänter. Sven Hermelin arbetade gärna enligt principen att ta hjälp av naturens egna medel för att hela såren. Hermelins ekologiska prin-

Arne Segerros och Carl-Olov Orback svarade för landskapsvårdsåtgärder när sträckningen av nuvarande E4 förbi Huskvarna planerades. Vägslänter formades, växter planterades och längs Vätterstranden anlades en strandpromenad och småbåtshamn. "Landets vackraste motorväg" presenterades vid en konferens i Jönköping 1960, arrangerad av samfundet och Motorvägsmännens riksförbund. Foto: Kjell Nilsson.

ciper framgår av följande beskrivning av markbehandlingen vid Stockholms utfart mot Uppsala—Enköping.

"Vägbyråns förslag går ut på att i möjligaste mån arbeta samman åskullens egna rundade linjer genom att fasa av släntkrönet och sänka skogsbrynet genom att fälla de högsta frötallarna närmast slänten. Även om släntens avfasning sker aldrig så väl, är det ej nog att beså den med gräs. Gräsmattan skulle stå i olycklig kontrast mot den angränsande tallbacken med dess mogna markvegetation. I avsikt att hindra matjorden från att slammas ner för slänten och att förebygga jordens och plantornas uttorkning täckes marken glest med granris."

Mot slutet av 50-talet och början av 60-talet koncentrerades

arbetsuppgifterna till olika motorvägsavsnitt. Liksom tidigare hämtade vägbyrån inspiration från de tyska Autobahnprojekten. En av konsulenterna, landskapsarkitekt Arne Segerros, skaffade sig egna erfarenheter genom att tidvis arbeta i Tyskland. Sträckan Frankfurt—Würzburg—Nürnberg innebar ett stort steg i utvecklingen av vägprojekteringstekniken. Noggranna förundersökningar, klotoidens mjukare linjeföring och perspektografens möjligheter att visa hur vägen skulle komma att te sig i verkligheten var några av nymodigheterna.

När E4:an byggdes från Stockholm till Helsingborg var Samfundets vägbyrå inkopplad på sträckorna Stockholm—Södertälje och Mjölby—Gräna—Huskvarna—Jönköping. Det är ingen tillfällighet att en bit av den senare har kallats "Sveriges vackraste motorvägsavsnitt", där vägen rytmiskt följer Vätterstranden och den bergiga terrängen.

Särskilt omdiskuterad var sträckningen förbi Huskvarna. Arne Segerros svarade tillsammans med Carl-Olov Orback för omfattande landskapsvårdsåtgärder. Vägslänter formades, växter planterades och längs Vätterstranden anlades strand-

promenad och en småbåtshamn. Den ännu inte invigda motorvägen presenterades vid en konferens i Jönköping den 4 december 1960, arrangerad av Samfundet för hembygdsvård och Motormännens riksförbund. Samarbetet med vägmyndigheterna var gott. "Idag existerar inga principiella motsättningar mellan vägtekniker och landskapsvårdare", konstaterade John Nihlén i en artikel i Bygd och Natur 1961.

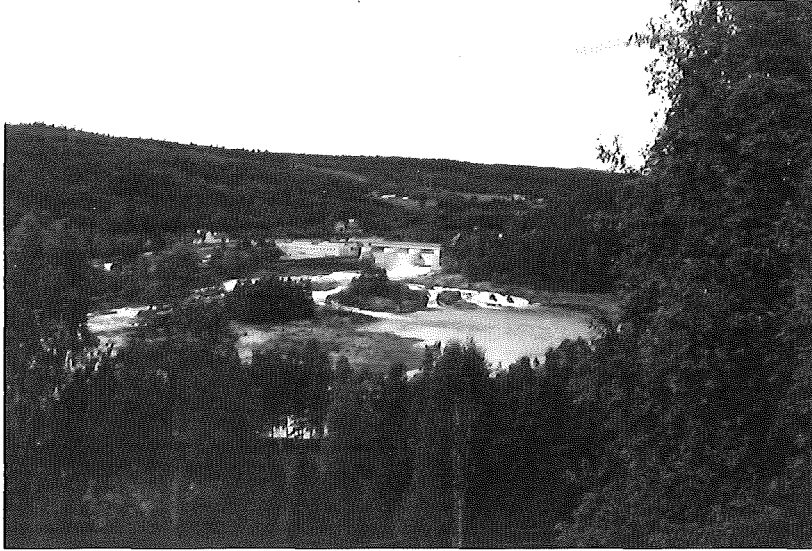
Vattenkraftens landskap

Under 40-talet tog den storskaliga utbyggnaden av de norrländska älvarna fart med en av de väldigaste exploateringar av svenska naturtillgångar som någonsin ägt rum. Under krigsårens avspärrning kom landets energiförsörjning för såväl myndigheter som allmänhet att framstå som en av de viktigaste frågorna. 1939 antogs en tillfällig krislag, som medgav en snabb utbyggnad av vattenkraften, men som tog föga hänsyn till miljön. Från denna tid härstammar de mest avskräckande exemplen på regleringsmagasin.

Den förste experten på landskapsgestaltning av vattenkraftanläggningar var riksantikvarie Sigurd Curman som 1944, efter sin pensionering från riksantikvarieämbetet, övertalades att ställa sig till Vattenfalls förfogande. Curmans första uppdrag gällde Nämforsens kraftstation i Ångermanälven. Hans insatser ledde till att dammen och kraftverket flyttades ett stycke uppströms så att ett område med hållristningar lämnades orört. Curmans huvudprincip var att ingreppen i möjligaste mån skulle utformas så att de smälte in i omgivande landskap.

"Vid Nämforsen gällde det t ex att placera ut sprängstensmassor från en avloppstunnel. De placerades utefter en älvnipa strax nedanför kraftverket, övertäcktes av uppmuddrat grus och utformades med en naturlig lutning, täcktes med jord, besåddes och planterades slutligen med buskar och träd. Denna människoskapade nipa kommer att växa helt in i omgivningen."

Curman ledde vid ungefär samma tid landskapsgestaltningen vid Kilsforsen i Ångermanälven, Hölleforsen i Indalsälven samt vid den fortsatta utbyggnaden av Harsprånget i Stora Lule älv. Hans insatser möttes i regel av uppskattning

De norrländska älvarna hotades av väldiga exploateringar under 40-talet. Socialdemokraten Anna Lindhagen, knuten till samfundet, lade 1939 fram ett principprogram för naturförsvaret i samband med kraftverksbyggen.

Nämforsens kraftstation i Ångermanälven. Tack vare Sigurd Curman, tidigare riksantikvarie, flyttades kraftverket ett stycke uppströms så att ett område med hållristningar lämnades orört. Foto: Kjell Nilsson.

men inte minst Curman själv insåg att uppgiften ibland var omöjlig.

”Konflikten mellan de stora skönhets- och rekreationsvärdena och det växande kraftbehovet är i sanning tragisk. Det är nämligen orealistiskt att tro att man skulle kunna tillgodogöra sig en älvs vattenkraft och samtidigt få behålla strömmarnas brus.”

Från naturvårdens håll började man under 40-talet att se sjöregleringarna och utbyggnaden av forsar och vattenfall som ett allvarligt hot mot i första hand det norrländska landskapet. En

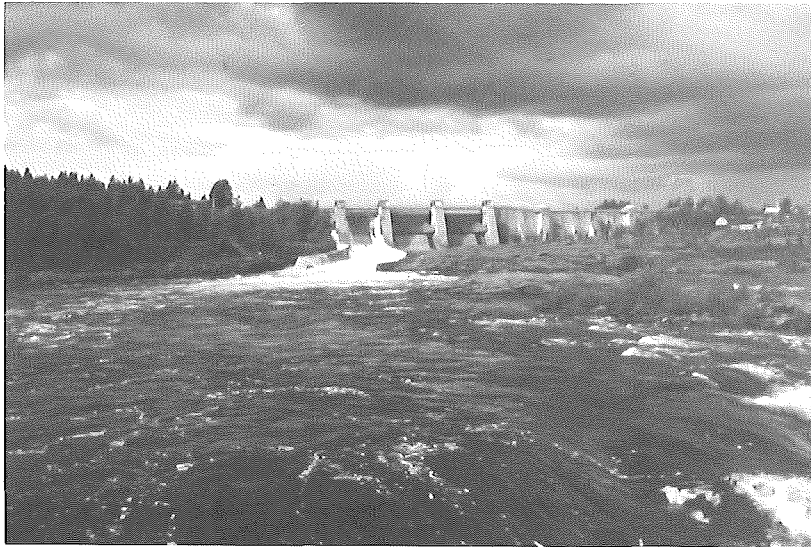
politiker som på ett tidigt stadium reagerade mot vad som höll på att ske var socialdemokraten Anna Lindhagen. Vid en sammankomst inom Samfundet för hembygdsvård den 7 augusti 1939 lade hon fram det första principprogrammet för ett naturförsvar i samband med kraftverksbyggen. Hon föreslog att man skulle göra en förteckning dels över vad som skulle få exploateras, dels över skyddsvärda objekt samt skapa garantier för deras bevarande. Det skulle dröja drygt 20 år innan en sådan inventering kom till stånd.

Genom 1952 års naturskyddslag fick Samfundet rollen som sakkunnigt organ i olika vattenmål. Med samarbetet på vägvårdens område som förebild tog man itu med vattenkraftutbyggnaden. En särskild avdelning för vattenfrågor inrättades som snart fick omfattande arbetsuppgifter. Som experter fungerade bl a landskapsarkitekterna Arne och Henning Segerros, Carl-Olov Orback m fl. Som exempel på projekt där Samfundets experter medverkade kan nämnas Höljes i Klarälven, Messaure i Stora Lule älv och Sollefteå kraftverk i Ångermanälven.

Till de initiativ som togs hörde att dokumentera bygder som var dömda att utplånas under vattenmassorna. Ett exempel på detta var Norra Finnskoga socken i Värmland. Citatet nedan visar att man var väl medveten om konflikten mellan det ökade kraftbehovet å ena sidan och värdefulla natur- och kulturvärden å den andra.

”I många avseenden är vårt uppdrag inte särskilt stimulerande. Det kan inte undgås att vi känner beklämning inför det till synes oundvikliga skeendet. Starkt förnimmer vi känslan av att ökad bekvämlighet och höjd levnadsstandard i tätbefolkade delar av landet många gånger medför att avlägset liggande bygder går sin undergång till mötes”, skrev Henning Segerros och Sven-Rune Svensson under rubriken Farväl till en Värmlandsbygd ur *Bygd och Natur* 1957.

Anna Lindhagens förslag från 1939 om en förteckning över skyddsvärda vattendrag togs på allvar åter upp 1951 då Samfundet för hembygdsvård, Svenska Turistföreningen och Svenska Fjällklubben hos regeringen begärde en utredning i frågan. 1954 bildades den s k naturvårdsdelegationen med landshöv-

En av de landskapsarkitekter som Samfundet samarbetade med när det gällde kraftverksutbyggnader var Vattenfalls professor Erik Lundberg. Denne ansåg att man skulle framhäva kraftverkens egna skönhetsvärden.

Vid Stornorrfors kraftverk i Umeälven lades jordmassorna upp i stramt geometriska terrasser. Foto: Kjell Nilsson.

ding Bo Hammarskiöld som ordförande. Delegationen tog initiativ till en omfattande inventering av de norrländska vattendragen med Gunnar Beskow och Gunnar Rasmusson som utredare. Deras utredning låg till grund för den överenskommelse som slöts den 5 oktober 1961 mellan Vattenfall och naturvårdens representanter, den så kallade "Freden i Sarek". Överenskommelsen mottogs genomgående positivt men innebar ingen slutgiltig lösning på frågan om vilka älvar som skulle exploateras vilket exempelvis striden om Vindelälven skulle visa. (Vindelälven var en av de älvar som enligt "Freden i Sarek" skulle få byggas ut, men en lokal opinion med stöd av bl a riksdagsledamoten Nancy Eriksson fick riksdagen att ändra uppfattning och bevara älven outbyggd.)

Som regel samarbetade Samfundets experter intimt med kraftbolagens egna landskapsarkitekter. Ett sådant exempel var Messaure kraftstation i Stora Luleälven som byggdes 1957–62. Som Vattenfalls landskapsexpert fungerade professor Erik Lundberg. Lundberg ansåg, till skillnad från sin företrädare Sigurd Curman, att de ingrepp som de stora kraftverken medförde inte kunde döljas eller smyggas in i landskapet. Han menade därför att man borde framhäva kraftverkens egna skönhetsvärden som ”bär vittne om människans förmåga att utnyttja naturens krafter, ett stycke humaniserad natur”. Andra exempel där Lundbergs idéer kom tydligt till uttryck var Forsmo i Ångermanälven och Stornorrfor kraftverk i Umeälven där jordmassorna lades upp i stramt geometriska terrasser.

Bevarande eller gestaltande naturvård

Att som på Lundbergs vis framhäva anläggningarna i landskapet uppfattades som en provokation av den växande skara som ifrågasatte en fortsatt älvutbyggnad. I anslutning till Samfundets 50-årsjubileum 1966 gavs boken ”Landskapsvård” av John Nihlén ut. Den byggde huvudsakligen på material hämtat från Samfundets landskapsvårdsbyrå. Svenska naturskyddsföreningen gick genom sin ordförande Gösta Walin till hårt angrepp mot de tankar som framfördes i boken. Han vände sig mot dess positiva hållning till den industriella utvecklingen i allmänhet och mot Erik Lundbergs insatser i samband med vattenkraftens utbyggnad i synnerhet.

”Överhuvud är Nihléns kända paroll att vi skall acceptera industrilandskapet utomordentligt farlig. Innessemotsättningarna gäller ju, hur långt exploateringen skall få gå, hur man trots den nödvändiga industrialiseringen skall kunna bevara naturens rikedom, hur valet skall ske mellan olika tänkbara produktionsformer och industrier, hur bebyggelse och vägar m m lokaliseras. Det förefaller överhuvud som om landskapsarkitekternas förslag borde granskas mera kritiskt. Enligt min mening gäller detta även professor Lundbergs verksamhet vid kraftverken, vilken synes på ett beklagligt sätt avvika från Sigurd Cur-

mans principer. Massor har lagts upp som bullar i ett landskap med stora lugna linjer i stället för att utplanas så långt som möjligt. Den form av praktisk landskapsvård som Samfundet utövat bör drivas på affärsmässig basis. Den stora planeringen bör ligga hos länsstyrelser och andra naturvårdsorgan, inte minst länsarkitekter och naturvetare som naturvårdsintendenter.”

Detta innebar att en djup spricka hade blottats mellan de båda organisationer som tidigare arbetat sida vid sida för svensk naturvård. Samtidigt pågick organisatoriska förändringar inom Samfundet. 1964 överfördes den konsulterande verksamheten till en särskild förening, ”Natur och miljö”. Fem år senare, 1969, ombildades föreningen till en självständig stiftelse, samtidigt som John Nihlén avgick som verkställande ledamot i Samfundet. Två år senare avvecklades verksamheten. Därmed upphörde definitivt den framträdande roll som Samfundet för hembygdsvård spelat i svensk natur- och landskapsvård sedan 30-talet.

Förutom konflikten med den bevarande naturvården inom SNF och det faktum att ingen övertog rollen som språkrör för den gestaltande naturvården efter John Nihléns fanns ytterligare ett par faktorer som bidrog till dess snabba avveckling. I och med att man inrättade en statlig myndighet på naturvårdens område gjordes en tydlig boskillnad mellan den bevarande och den aktivt ingripande, gestaltande naturvården. Samfundets roll som sakkunnigt organ upphörde och dess praktiska arbete fick status som renodlad konsultverksamhet.

En annan förändring var att det ökade miljömedvetandet gjorde att många människor började ifrågasätta hela den industriella utvecklingen. Vid sidan av globala frågor som försurningen, världshavens nedsmutsning och radioaktiv strålning framstod närmiljön kring våra vägar och kraftverksbyggen och deras anpassning till landskapet som mer eller mindre betydelslösa. Landskapsvårdande åtgärder kunde i detta perspektiv till och med uppfattas såsom legitimerande en destruktiv och oönskad verksamhet.

För mig framstår emellertid den gestaltande naturvården som minst lika viktig som den bevarande. Det är i vardags- och produktionslandskapet de flesta människor vistas och får sina

upplevelser. Det är vår uppgift att se till att all mänsklig påverkan på landskapet, inte minst den industriella påverkan, utförs på ett sådant sätt att nya, positiva natur- och kulturvärden skapas. "Landskapsvårdens främsta uppgift är inte att städa utan att skapa", som John Nihlén uttryckte det.

Lästips!

Nihlén, John,

Landskapsvård — vår tid formar landskapet. LTs förlag, Stockholm. 1966.

Nilsson, Kjell,

Industri möter landskap. Visuella aspekter på utformning och inplacering av industriella ingrepp i landskapet. Stad & Land 69, Sveriges lantbruksuniversitet, Alnarp. 1988.

MATS ROLÉN

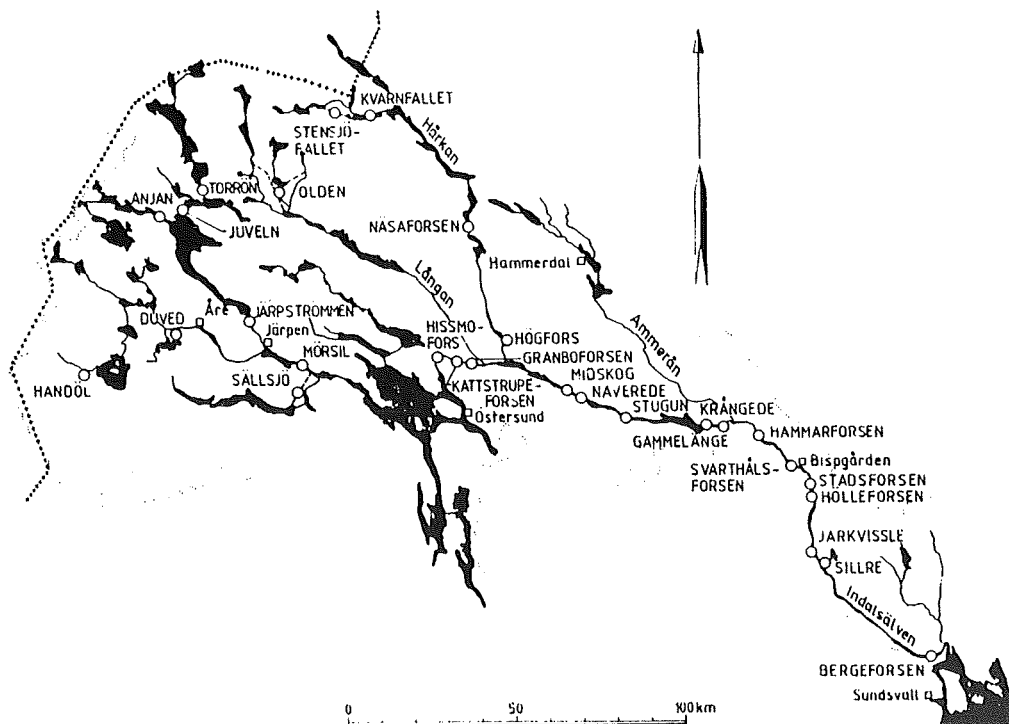
Vattenkraft och naturskydd

Samfundet för Hembygdsvård blev från slutet av 1940-talet mer och mer involverat i landskapsvårdsärenden i anslutning till kraftverksbyggen. Landskapsbyrån och dess medarbetare engagerades av vattendomstolarna för att bedöma projektens inverkan på landskapsbilden och upprätta planer för landskapsvårdande åtgärder (se Maria Björkroths och Kjell Nilssons artiklar!) Hur klarade Samfundet balansgången mellan att vara ett expertorgan och en ideell organisation som förväntades stå på barriaderna och försvara bygd och natur?

I denna artikel får vi först följa vattenkraftsutbyggnaden i Indalsälven, som var den av norrlandsälvarna som tidigast exploaterades i stor skala. Indalsälven är ett bra exempel på hur man såg på utnyttjandet av vattenkraften från samhällets, kraftföretagens och den lokala natur- och hembygdsvårdens sida. Utbyggnaden av Indalsälven ger även relief åt Samfundets handläggning av vattenkraftsfrågor.

Bakgrund

Vattenproducerad elkraft spelade en nyckelroll i Sveriges industrialisering. Fram till 1920-talet var vattenkraftstationerna i allmänhet små. Dammar och regleringsmagasin skilde sig obetydligt från äldre vattenbyggnader som kvarnar och sågverk och vållade sällan stora ingrepp i natur- eller kulturmiljön; det fanns fanns ett och annat undantag såsom Trollhättan, Älvkarleby och Porjus. Dessa verk fick emellertid en anmärkningsvärt påkostad utformning och utsmyckning, som t o m väckte många naturvårdares gillande.

Större delen av Indalsälven och dess biflöden har utnyttjats för produktion av elkraft. Karta: Arne Segerros, 1991.

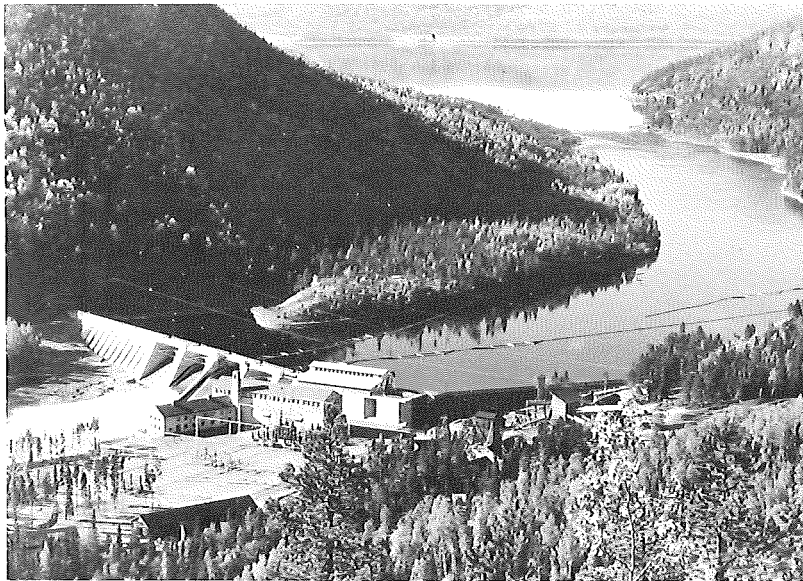
Före 1940-talet förekom sällan någon debatt kring de naturvärden som offrades genom utbyggnaden av vattenkraften. Det tekniska framåtskridandet och den ekonomiska samhällsnyt-tan vägde mycket tungt – vårt land befann sig i ett dynamiskt omvandlingsskede. Visserligen uppstod vissa diskussioner kring regleringen av Stora Sjöfallet under 1910-talet – som blivit nationalpark 1909 – liksom senare rörande regleringar av Siljan och Bolmen, men naturskyddet vägde i allmänhet lätt i vattendomstolarnas bedömningar; vattendomstolarna inrättades i och med 1918 års vattenlag.

Inom Samfundet för Hembygdsvård framlade styrelseleda-moten Anna Lindhagen i augusti 1939 ett principprogram för ett naturförsvar i samband med kraftverksbyggena. Hon ville

ha en förteckning dels över vad som skulle få byggas, dels över sådant som skulle skyddas till varje pris (Nihlén 1966). Bakgrunden var att den ökade efterfrågan på elkraft drivit fram en mycket snabb utbyggnad av älvarna i södra och mellersta Norrland. I samband därmed skapades stora regleringsmagasin i älvarnas källsjöar uppe i fjällvärlden. Indalsälven blev föremål för en snabb utbyggnad under 1930- och 1940-talen. Debatten om vattenkraftsutbyggnadernas inverkan på naturen kom därför i flera fall att hämta sina exempel från de jämtländska bygder, som avvattnas av Indalsälven med biflöden.

Exploateringen av Indalsälven

Indalsälven rinner upp vid fjällkedjan, flyter genom Jämtland och Medelpad och mynnar i Bottenhavet. Med avseende på flod-

Första etappen av Krångede kraftverk var klar 1936. Därmed inleddes kraftexporten söderut från Indalsälven och Jämtland. Kraftverket torrlade forsarna, men innebär inte några stora nivåförändringar av sjön Gesundens yta. Foto: Selim Sundin, Jämtlands läns museum.

området är den Sveriges femte vattendrag. I fråga om utbyggnadsbar vattenkraft överträffas den endast av Lule älv. I källområdet består den av två grenar: Järpströmmen och Enaälven-Åreälven (Blomqvist 1970).

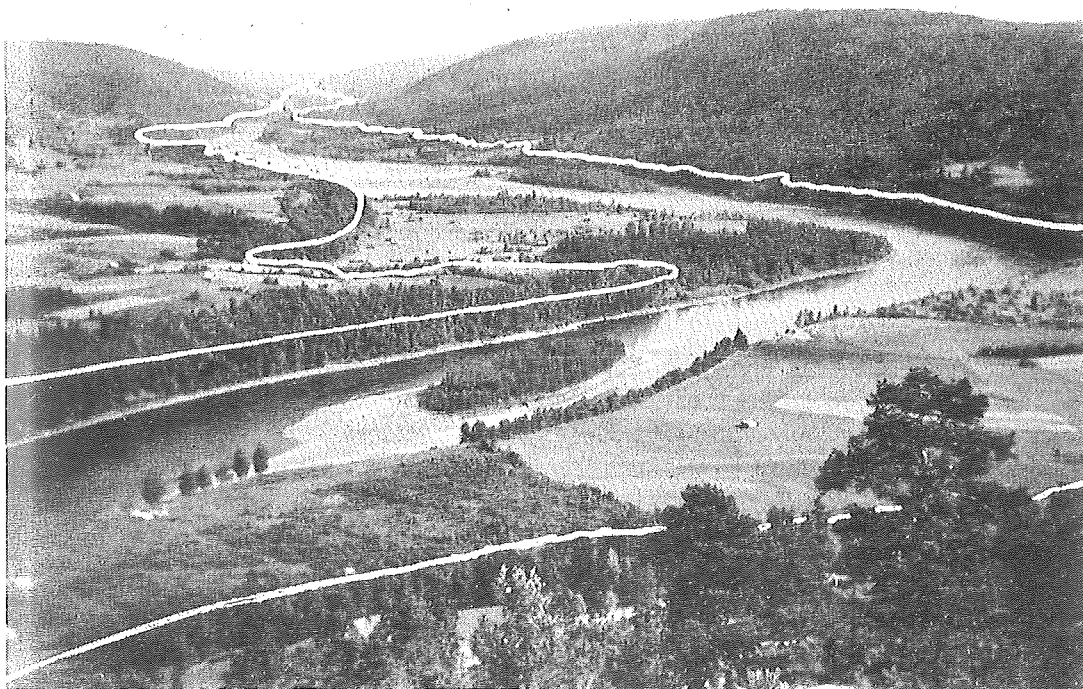
Den första vattenkraftstationen i Indalsälven nedströms Storsjön byggdes vid Hissmofors 1894. Det första kraftverket inriktat på att överföra el utanför Jämtland byggdes 1925–28 vid Hammarforsen i Ragunda socken, den fors som bildades genom Ragundasjöns utgrävning 1796 och därför brukar kallas 'världens yngsta vattenfall'. Krångedeforsarna 2 mil uppströms Hammarforsen var med sin fallhöjd på sammanlagt 58 meter Indalsälvens mäktigaste. 1931 påbörjade Krångede AB landets dittills största och mest tekniskt avancerade kraftverk. Vid sjön Gesundens utlopp byggdes en stor betongdamm varvid forsarna torrlades. Kraftstationen byggdes underjordisk, nedsprängd i urberget. Den första etappen av Krångede avslutades först 1936. Parallellt med detta arbete hade bolaget anlagt en 220 kV-ledning från Krångede till Horndal. Därmed överfördes för första gången elkraft från en norrländsk älv till mellansverige. Utbyggnaden av Krångede forsatte sedan ända till slutet av 1940-talet.

Vattenfalls första av flera storkraftverk i älven var Stadsforsen, som byggdes 1935–40. Stadsforsen blev samtidigt en länk i Vattenfalls stamlinje Porjus-Norrfors-Västerås, som togs i bruk ned till Västerås 1940.

I slutet av 1930-talet utbyggdes Hissmofors kraftverk vid Storsjöns utlopp. I samband därmed beslutade vattendomstolen att tillåta reglering av Storsjön — Sveriges femte insjö — med en dämningshöjd på 3 meter.

Ingen naturskyddsdebatt — till en början

Det tycks inte ha uppstått någon opinion bland naturvännerna mot utbyggnaderna nedströms Storsjön. I Tidskrift för Hembygdsvård/Bygd och Natur, STF:s tidskrift och Sveriges Natur lyste kritiken med sin frånvaro. I STF:s årsskrift 1934 framskymtade snarast en beundran för de skickliga tekniker som var i färd med att nyttiggöra Krångedefallens alla brusande

Genom kraftverksdammen vid Bergforsens kraftverk skapades en ny 6 mil lång sjö. På denna bild från Vettaberget i Liden mot Indal i sydost har Samfundets arkitekt Henning Segerros ritat in den blivande dämmningslinjen. En stor del av det närmaste strandplanet skulle överdämmas. Foto: Henning Segerros, Bygd och Natur 1952.

hästkrafter. Och i de bygder som berördes av anläggningsarbetena tog man tacksamt emot de arbetstillfällen och allmänna ekonomiska uppsving som projekten förde med sig. Man kan också tillägga att kraftverken mellan Storsjön och gränsen till Medelpad visserligen torrlade forsar, däremot förde de inte med sig några iögonenfallande vattenmagasin som förändrade landskapet.

En tydlig ändring i Samfundets inställning till regleringen

av Indalsälven märktes dock i slutet av 1940-talet då Vattenfall m fl ville bygga kraftverk vid Bergeforsen, nära älvens utlopp i havet. Kraftbolagen avsåg bygga en stor damm för att därigenom kunna utnyttja en fallsträcka på 6 mil. SfH avstyrkte projektet med hänsyn till dess stora negativa inverkan på landskapsbilden i älvens dalgång. Frågan om Bergeforsen skulle anses tillåtligt enligt vattenlagens krav på "samhällsnytta" blev en svårlöst fråga för vattendomstolarna, framför allt för de stora skador på Indalsälvens vandringsfiskstam — och därmed östersjöfisket — som förutsågs. När bygget i slutet av 1951 till sist tilläts av regeringen var förberedande byggnadsarbeten långt framskridna! (Blomqvist 1970) Landskapsarkitekt Henning Segerros, föreståndare för SfH:s landskapsbyrå skrev: "Indalsälvens rörliga silverfåra kommer att bli en långsträckt sjö, som sträcker sig från Bergeforsen till Sillre. Något jämförande företag har vi inte tidigare i vårt land". Han pekar vidare på hur laxfisket kommer att totalskadas, riskerna för försumpning och erosion etc. Segerros konstaterar: "Men i nuvarande el-kraftsläge har kraftverksintressenterna stora möjligheter att få igenom sina projekt, trots att fiske, skog, jord och andra naturvärden skadas för miljontals kronor" (H. Segerros, BoN 1952). Landskapsbyrån och Segerros konsulterades sedermera när det gällde landskapsvärden kring kraftstationen och vattenmagasinet.

Sjöregleringarna

Säsongsvariationerna i vattenföringen var ett problem för såväl stora som små vattenkraftverk. När storkraftverkens era närmade sig började Indalsälvens regleringsförening (IRF), dvs kraftföretagens samarbetsorgan, förbereda reglering av Indalsälvens stora källsjöar i Kall. Åren 1935—36 reglerades Torrön, den nordligaste av Kallsjöarna, som fick en regleringshöjd på hela 12 meter. Denna typ av vattenregleringar i fjällvärlden innebar stora ingrepp i landskapsbild och på stränder. Tillrinningen av vatten är mycket stor under vår och försommar, men obetydlig under vintern. Under denna årstid sänks vattnet ytterligare genom urtappning och man får ett extremt lågvatten.

Inför planerade sjöregleringar gjorde regleringsföreningen syn. Här står Indalsälvens regleringsförening på sjön Torröns strand i Kalls socken i västra Jämtland. Torröns yta kom tidvis att höjas till stångens topp. Foto: Jämtlands läns museum.

Mellan hög- och lågvatten får man väldiga sterila nakna ytor och svåra erosionsskador på stränderna (Nihlén 1966).

I oktober 1939 införde riksdagen med anledning av kriget lagen om tillfällig vattenreglering, som innebar ett förenklat förfarande vid vattendomstolarna av ansökningar i vattenregleringsmål. Naturskyddet sköts i bakgrunden. Kraftföretagen hade redan preliminära undersökningar klara för de viktigaste sjöarna och kunde snabbt ansöka om tillfällig reglering av Juveln, Storrensjön, Anjan och Kallsjön samt några av sjöarna i biflödet Långan. Vidare begärdes ökad dämning i Torrön. Dessa projekt tilläts enligt 1939 års lag och genomfördes under kriget.

För fjällsjöarna innebar de stora dämningshöjderna och variationerna i vattenståndet utomordentligt stora ingrepp i naturmiljön. Regleringarna fick störst inverkan på kulturland-

skapet i byarna kring Kallsjön. Vattendomstolen medgav år 1942 att Kallsjöns högvattenstånd höjdes med 1,5 meter och tilläts variera med 3,25 meter. Genom uppdämningen tvingades IRF flytta inte mindre än 23 fastigheter i byn Bonäshamn. Motståndet i bygden var mycket starkt mot regleringen som med rätta befarades bli definitiv. Regleringen av Kallsjön ledde snart till oförutsedda skador: stränderna trasades sönder genom erosion, strandvegetationen skadades, isläggningsen rubbades, fisket försämrades och sjöbotten blottades vid lågvatten. I regleringens spår följde processer i vattendomstolen under hela 1950-talet. Samfundet utförde på vattendomstolens uppdrag omfattande utredningar rörande skadorna och föreslog landskapsvårdande insatser. Markägarna tilldömdes ekonomisk ersättning för skador på stränder, mark, fiske m.m. I samband med att sjöns reglering fastställdes slutgiltigt (1963) enades markägarna och regleringsföreningen om ett engångsbidrag till Kalls kommun om 500 000 kronor samt om gottgörelse i form av frikraft till hushållen i stora delar av Kalls socken (Blomqvist 1970; Landskapsbyrån, SfH:s arkiv).

Tännforsen räddas

Åreälven var ännu vid tillkomsten av 1939 års lag outbyggd. I detta område fanns de fjäll, sjöar, forsar och vattenfall som sedan 1880-talet var något av kärnan i det turistiska Jämtland. Strax norr om Duved ligger Tännforsen, ett mäktigt vattenfall, som redan under senare delen av 1800-talet blivit ett riksbekant turistmål. Tännforsen hade år 1896 kommit i händerna på grosshandlaren Lars E Lithander i Östersund, som bedrev handel med skogar, hemman och sågverk.

Tännforsen räddades från en tidig utbyggnad genom sitt avstånd från industrier och tätorter. Vid seklets början kunde inte elektricitet överföras mer än några mil. Forsen blev kvar i familjen Lithanders ägo ända till 1940. Änkefru Ellen Lithander hade vid flera tillfällen försökt sälja fallet, i första hand till STF, som hade en turistanläggning där. För att komma till anläggningen var besökarna tvungna att passera över Lithanders mark. STF hade dock tackat nej till erbjudandet (Rolén 1990).

Regleringen av Kallsjön i början av 1940-talet ledde snart till omfattande erosionsskador längs sjöns stränder. "De nakna strandbrinkarna kantas av fula erosionsskydd", har Samfundets landskapsarkitekt Henning Segerros, skrivit som kommentar till denna bild, som togs 1954. Foto: Henning Segerros, Samfundet för hembygdsvårds arkiv, RA.

Sommaren 1940 erbjöd Ellen Lithander Vattenfall sina rättigheter i Tännforsen för 100 000 kronor och rätt för henne att under 30 års tid uppbära biljettintäkter från passagen över hennes mark. Under denna tid skulle Vattenfall inte få bygga ut forsen så att dess skönhetsvärde gick förlorat. Vattenfall accepterade och begärde att regeringen skulle underställa frågan

riksdagens prövning. När planerna blev kända vållade dessa stort uppseende i vida kretsar i Jämtland men också bland naturvänner i övriga Sverige. Länsantikvarie Eric Festin, ordförande i Föreningen Heimbygdas naturvårdsnämnd och f.d. ledamot av SfH:s styrelse, skrev till Kungl. Maj:t och begärde att staten skulle avvisa Vattenfalls förslag och istället utreda förutsättningarna att inköpa området och göra det till nationalpark. Festin anförde bl.a. att Jämtland varit ett på materiella värden rikt land men ofta exploaterats över hövan. Det nu aktuella erbjudande var ett lägligt tillfälle för staten "...att skänka värn åt ett av landets dyrbaraste och märkligaste naturminnen." (Rentzhog 1985, Kungl. Maj:ts prop. Nr 46/1940).

Departementchefen anförde i propositionen, att Vattenfall i nuläget inte behövde Tännforsen för kraftändamål, utan enbart ville förhindra att forsen inköptes av enskilda spekulanter. Avtalet förhindrade även utbyggnad i 30 år. Han framhöll vidare att staten var en garant för att man vid en eventuell framtida utbyggnad av Tännforsen skulle ta hänsyn till dess naturvärden.

När propositionen om Vattenfalls förvärv av Tännforsen behandlades i riksdagen hösten 1940 uttalade sig bl.a. riksdagsmännen på jämtlandsbänken för statens förvärv, även om man ogillade att forsen skulle läggas i händerna på Vattenfall. Flera talare framhöll att Tännforsen måste räddas undan utbyggnad för evärdelig tid, och man kritiserade den i mångas ögon märkliga uppgörelsen som gav fru Lithander rätt att ta upp entré av besökare vid forsen. Erbjudandet till Vattenfall från säljaren hade emellertid formen av en option, som måste utnyttjas senast 1 november 1940. Riksdagen hamnade i tidsnöd, och kunde inte ge sig in på ytterligare förhandlingar. Propositionen bifölls av riksdagen den 30 oktober 1940.

Vattenfalls försäkringar om att det inte förelåg några utbyggnadsplaner som hotade forsens skönhetsvärden lugnade inte opinionen. Ett slag övervägdes starta en nationalinsamling för att köpa Tännforsen. Sommaren 1941 nåddes naturvännerna av rykten om att kraftintressenterna planerade en reglering av Ånnsjön och överledning av vatten från Gevsjön till Duved.

Härigenom skulle inte bara Ånnsjön skadas – vattenföringen i Tännforsen skulle hotas.

Jämtlands Turistförening hade vid denna tid övertagit STF:s anläggning vid Tännforsen och bl a försökt stoppa Vattenfalls avtal med fru Lithander. I augusti 1941 väckte JTF:s vice ordförande, Östersunds-Postens chefredaktör Edwin Magnusson frågan om sjöregleringarnas negativa effekter på naturmiljön i västra Jämtland. Föreningen beslutade avfatta en skrivelse till länsstyrelsen. Man befarade dessutom att såväl Tännforsen som Ristafallet i Undersåker (som sedan 1938 ägdes av Vattenfall) skulle komma att byggas ut. Geologen och SNF-aren Anton Sörlin planerade en debattartikel i en rikstidning, och bad om synpunkter från bokhandlare Ragnar Ohlson, sekrete-

*Tännforsen blev med den framväxande turismen och den natursyn som var förhärskande årtiondena kring sekelskiftet 1900 inte bara Jämtlands utan ett av Sveriges mest kända vattenfall. I början av 1940-talet blev fallet en samlande symbol för dem som kämpade mot den alltför snabba utbyggnaden av våra älvar.
Foto: Nils Thomasson, Jämtlands läns museum.*

rare i JTF och känd kulturpersonlighet i Jämtland. Ohlson skrev den 29/8 1941:

”Ristafallet bör omnämnas i samband med Tännforsen, då även detta vackra fall med säkerhet går åt pipan. Jag bifogar de bilder jag tog över Anjan och Kallström”. Anjan var korttidsreglerad och i Kallströmmen pågick regleringsarbeten (Rolén 1990).

Sörlins artikel återopades även i Bygd och Natur nr 4/1941, där den jämtlandsfödde biologen Lars Faxén tog upp hotet mot Ånnsjön och dess märkliga flora och fauna. Motståndet mot exploateringarna växte och kulminerade våren 1942. Den 19/1 1942 skrev länsstyrelsen i Jämtlands län till Kungl Maj:t och begärde en utredning av den gällande vattenlagen — närmast 1939 års krislag — och krävde en skäligare regleringsersättning för skador och som kompensation. Vidare begärdes billigare bygdekraft. Länets riksdagsmän i Andra kammaren stödde denna skrivelse i en gemensam motion. Kungl Vetenskapsakademien, SNF och STF vädjade i skrivelser till Konungen att Kungl Maj:t skulle förbehålla sig prövningsrätt av varje tilltänt utbyggnad eller reglering i Åreälvens vattensystem. Vidare krävde socialdemokraten Fredrik Ström i en motion till samma riksdag åtgärder för att skydda våra naturvärden och hänvisade bl a till älvarna: ”Självklart måste dessa tagas i anspråk för näringslivet. Men alla vattenfall få icke förstöras, allt älvvatten får icke förorenas. Här måste en avvägning, en balans nås mellan ekonomiska och ideella värden”. Frågan togs upp i Bygd och Naturs årsbok 1942 av SNF:s sekreterare Nils Dahlbeck; SNF framhöll i en skrivelse till riksdagen nödvändigheten att omedelbart inventera och registrera landets naturvärden (Dahlbeck, BoN 1942).

På lokalplanet uppbådades styrkorna. Den 1 mars 1942 hölls sålunda ett opinionsmöte i Östersund med 500 deltagare. Bland tillskyndarna bakom detta möte märktes ovan nämnde chefredaktör Magnusson och Eric Festin. Vid opinionsmötet antogs följande resolution:

1. att 1939 års lag inte längre skulle tillämpas i en sådan omfattning som den fått i Indalsävlen.

Länsantikvarie Eric Festin — Sveriges förste länsantikvarie — gick i bräschen för att rädda Tännforsen från utbyggnad. Festin satt en tid i Samfundets styrelse och ses här t v i samspråk med en av deltagarna i SfH:s årsmöte i Östersund sommaren 1936. Foto: Jämtlands läns museum.

2. att vattenlagen skulle ändras som föreslagits av länsstyrelsen och de jämtländska riksdagsmännen.
3. att Åreälven skulle lämnas orörd.
4. att länsstyrelsen, riksantikvarien och vetenskapsakademien skulle delgivas regleringsplaner innan de beviljades av vattendomstolen.
5. att högre regleringsavgifter skulle utgå.

Riksdagen stödde förslaget om utredning av vattenlagen och godkände 1943 en proposition som bl a innebar ändring av lagen så att det allmännas intressen bättre tillgodosågs, samt att det öppnades möjligheter att snabbare utdöma skadestånd i vattenmål. Om en bygd utsattes för väsentliga skadeverkningar skulle dessutom utbetalas regleringsavgift. Även kraven på underrättelse om planerade regleringar tillgodosågs i viss mån. Kungl Maj:t förbehöll sig prövningsrätten till utbyggnader av Åreälven. Några nya garantier för Tännforsen erhöles dock ej. I övrigt sköts jämtarnas krav på framtiden (Rentzhog 1985).

Någon utbyggnad av Åreälven kom inte till stånd. Troligen hade den starka opinionen mot regleringar och andra ingrepp stor betydelse i sammanhanget. Det ska tilläggas att Rista-fallen även omfattades av samma uppgörelse.

Striden om Ottsjön

Kring 1950 var hela älvsträckan från Storsjön ned till gränsen mot Medelpad utbyggd eller under utbyggnad, med undantag för Granboforsen mellan Kattstrudeforsen och Litssellet. Uppströms Storsjön återstod flera outbyggda forsar och åar. Dit hörde Storån i Mörsil med den mäktiga Storboforsen, ett mycket populärt turistmål. Där planerade AB Storboforsen, ett dotterbolag till AB Avesta Jernverk, bygga ett kraftverk. Man avsåg reglera sjöarna uppströms Sällsjön, och skapa ett stort sammanhängande vattenmagasin. En av de sjöar som skulle beröras var Ottsjön, vid fjällbyn Ottsjö, mellan Undersåker och Vålådalen. Ottsjön planerades få en regleringshöjd på 9 meter.

Dessa planer väckte motstånd i bygden. Vattendomstolen gav

emellertid 1951 tillstånd för en något mindre reglering än bolaget begärt: + 3 meter över normalt högvattenstånd, och — 2 meter under normalt lågvattenstånd. Markägarna överklagade och nu följde en väldig miljödebatt om Ottsjön. I bräschen för det lokala motståndet stod hotelldirektörerna Sigfrid Eckerhorn, Högåsens pensionat och Torsten Boberg, Trillevalens fjällgård. Eckerhorn tog kontakt med länsstyrelsen, STF, SNF och Samfundet som engagerade sig mot regleringen. Torsten Boberg, riksbekant författare och entusiastisk vän av fjällvärlden, uppådade befolkningen i bygden. Samfundet avstyrkte i en skrivelse till vattendomstolen den planerade regleringen.

Vattenöverdomstolen förklarade i mars 1953 domen formellt oriktig, och återvisade ärendet. Samtidigt växte den lokala opinionen för att rädda Ottsjön och kulturbygden vid dess strand. John Nihlén gjorde hösten 1953 ett besök i Ottsjö för att studera frågan på ort och ställe (ÖP 3/10 1953). Sommaren 1954 gjorde centrala och lokala hembygdsvärdare med Samfundet och STF i spetsen en exkursion till Ottsjön och framlade sina synpunkter för ledamöterna i Vattendomstolen. Domstolen tycks ha tagit intryck härav och avtog regleringsföretagets ansökan 1954. Den motiverade sitt beslut med att regleringen skulle medföra väsentligt minskad trevnad för de närboende, att ortsbefolkningens utkomstmöjligheter skulle komma att minskas samt att det allmänna intresset ”skulle förnärmas”. Detta var ett principiellt viktigt utslag, eftersom dessa domsskäl dittills sällan utnyttjats i vattendomstolarnas tillämpning av vattenlagen (Balgård, BoN 1954). Indalsälvens regleringsförening överklagade då till Vattenöverdomstolen. I januari 1955 begärde länets riksdagsmän i en gemensam motion att Ottsjön genom fridlysning eller på annat sätt skulle undantas från vattenreglering eller annat byggande i vatten. Tredje lagutskottet gjorde samma vår en resa till ottsjöbygden. Utskottet tog starkt intryck av områdets stora naturvärden, men beslutade att motionen inte skulle föranleda någon riksdagens åtgärd med hänvisning till att frågan var föremål för rättslig prövning. Vattenöverdomstolen fastställde sedan år 1956 Vattendomstolens beslut från 1954.

Storboforsen i Storån, Mörsils socken, blev i och med järnvägens öppnande i början av 1880-talet ett lättillgängligt och populärt turistmål. Fallet torrlades i början av 1960-talet genom Sällsjö kraftverk och Håckrenmagasinet. Foto: Paulus Tannlund, Bydalen, Nordiska museet.

Kraftföretaget tvingades ändra sina planer. Istället projekterades — fö i linje med Samfundets förslag — ett stort vattenmagasin nedströms Ottsjön. 1961 erhöll intressenterna Vattendomstolens tillstånd. Vid dämningen försvann fem sjöar. Istället bildades en ny sjö, Håckrenmagasinet med en sammanhängande yta av 45 km² och en längd av 25 km.

Samfundets dubbla roller

Från slutet av 1940-talet kom Samfundet att i hög grad engageras i frågor rörande vattenkraftsutbyggnaderna. Samfundet engagerades allt oftare av advokatfiskalsämbetet vid kammar-

kollegiet för utredningar i samband med vattenmål. Vanligen gällde det att bedöma planerade kraftverks inverkan på landskapsbilden i det aktuella området. Samfundet tog också initiativ till egna yttranden när så påkallades. De beställda utredningarna eller konsultverksamheten blev en viktig inkomstkälla för en sammanslutning, som mer eller mindre permanent varit tyngd av brist på pengar. Samfundets åtaganden innebar samtidigt att man ibland "satt på två stolar": dels vara en mer eller mindre officiell utredningsinstans, dels företräda den ideella hembygdsvärden och värna om natur- och kulturarvet (Segerros 1991). I och med den nya naturskyddslagen 1952 blev SfH tillsammans med SNF sakkunnigt organ i frågor om naturskydd och landskapsvård. Den förutvarande vägbyrå som funnits sedan 1939, ersattes av en landskapsbyrå med avdelningar för vägfrågor, vattenfrågor och allmän rådgivning. John Nihlén fastslog i Samfundets årsbok 1953: "Aldrig har väl uppgiften att vaka över nyanläggningar och omdaningar varit mer brännande aktuell än idag".

Innebar Samfundets mer eller mindre officiella ställning att man sällan tog strid för älvarna, dvs "sade nej"? Till bilden hör att SfH inte var teknikfientligt, utan angeläget att få vara med och forma det nya samhället på det gamlas grund. Denna inställning gällde i hög grad John Nihlén, vilket tydligt framgår av följande citat från boken Landskapsvård (1966): "Landskapsvårdens främsta uppgift är inte att 'städa' utan att 'skapa'; inte att läka 'sår' utan att förhindra att sår uppstår. Lappa och laga är endast detaljer i landskapsvärden, som har en annan och vidare syftning: att forma morgondagens miljö, att forma de olika, av den moderna tekniken formade landskapen: industrilandskapet, stadslandskapet, väglandskapet, fritidslandskapet osv. och göra detta på ett sådant sätt, att man skapar nya värden utan att ekonomisk exploatering hindras" (Nihlén 1966). Thomas Hillmo menar att Samfundet snarast pläderar för en "teknikreformism", och uppträder i en förmedlande och modererande roll mellan de ekonomiska och de mer extrema (SNF) naturvårdsintressena (Hillmo 1991).

Det tycks emellertid som Samfundet med viss framgång förmått gå balansgång mellan sina dubbla roller. I Bygd och

Natur publicerades från 1948 en och annan starkt kritisk artikel mot vissa vattenkraftprojekt. Exempel på detta är t ex "Nämforsens dödssång" (BoN 1948) av Bertil Bodén. Författaren skriver indignerat om "Ådalslidens stolthet" som blivit "...öde öken". Han blir beklämd över att bygdens invånare — bl a hembygdsföreningen — inte velat rädda forsen. Hembygdsföreningens ordförande förklarade att 95% av befolkningen stödde projektet. De ekonomiska skälen vägde tyngst; arbete och skattekronor. Hembygdsföreningens ordförande menade t o m att det nya kraftverket blev en väl så fin turistattraktion, som den tystade forsen! John Nihlén började också åren kring 1950 att ta upp vattenkraftsutbyggnaderna i de debattartiklar han skrev för dagspressen. Vintern 1950 skrev han sålunda artikeln "Norrlandsälvarnas dödsdom", som publicerades i ett stort antal norrlandsavisor. Artikelns slutkläm är väl värd att citera:

"Man kan fråga sig om ett fåtal personer eller företag verkligen har rätt att på kort tid utnyttja dessa stora naturtillgångar på sådant sätt, att allvarliga skador åsamkas bygden och oreparerbara ingrepp sker i landets gemensamma estetiska och sociala värden. Det är tid att säga till kraftverksbyggarna: Stopp ett ögonblick och tänk noga över vad ni gör innan Ni går vidare."

En annan mycket kritisk artikel mot utbyggnaden av Ångermanälven publicerades i BoN 1950 och gällde Sollefteforsen, den nedersta forsen i älven. Författare var språkvetaren Karl-Hampus Dahlstedt som krävde "paus i forsdöden". Han riktade en maning till Samfundet, Riksantikvarieämbetet, SNF och STF att starta en generalinventering av våra älvar och sjöar ur kultur- och naturskyddssynpunkt och i samråd med ansvariga vattenkraftsplanerare välja ut ett begränsat antal forsar och vatten, som till varje pris måste skonas.

SfH hade inte ambitionen att vara nej-sägare i alla lägen. Man föredrog *ett* stort vattenmagasin, om man därigenom kunde rädda ett antal andra forsar och sjöar. Och när Samfundets experter bedömde att ett projekt skulle komma att tillåtas trots protester, föredrog Nihlén och landskapsbyrån att inrikta krafterna på att söka lösningar som minskade skadorna på landskapet vid en utbyggnad. Detta gällde bl a vid planeringen

Ottsjön mellan Undersåker och Vålådalen blev plats för en av det tidiga 1950-talets mera uppmärksammade utbyggnadsdebatter. Sjön räddades från reglering genom ett aktivt motstånd från lokalbefolkningen och centrala organisationer som Samfundet för hembygdsvård. Foto: Björn Allard, Riksantikvarieämbetet.

av Bollnäs kraftverk liksom vid den tidigare nämnda regleringen av Bergforsen. Ett annat projekt av denna typ gällde Lossen-magasinet i Ljusnan i västra Härjedalen. Där stod valet mellan ett jättemagasin, som bl a översvämmade ett par byar, eller att ödelägga en rad vattendrag i gammal kulturbygd. Enligt landskapsarkitekt Arne Segerros vållade denna kompromissvilja ibland diskussion i SfH:s styrelse där en del ville slåss hårdare för bevarandeintresset. SfH fick också ibland utstå kritik för sin förmenta "anpasslighet" från bygder som hotade förlora sin fors eller älv, menar Segerros. Man anar även en

växande klyfta gentemot den f d nära samarbetsparten SNF på denna punkt. Det tidiga 1950-talets "älvräddare" hade dock att slåss mot stora delar av samhällsetablissemang understödda av det mäktiga Vattenfall. "Dagens människor kan inte föreställa sig hur svårt det var att vinna gehör för naturvårdsintresset i 1950-talets energidebatt", framhåller Arne Segerros.

Inventeringar av värdefulla vattendrag

Vilken var då Samfundets väg att tillgodose naturskyddet i det alltmer energislukande samhället? Samfundets inställning var att man skulle indela vattendragen efter deras miljökvaliteter. Vissa älvsträckor måste i samhällets intresse få byggas ut, medan andra bedömdes omistliga. Sedan ställde man stora förhoppningar på "atomkraften". När det gäller valet av vilka älvar som skulle "offras" är det intressant att se, att Anna Lindhagens krav från 1939 på en inventering levde kvar. Året efter Nihléns debattartikel "dags att tänka efter" och Dahlstedts inlägg om Sollefteforsen, gjorde först STF och sedan Samfundet och Svenska Fjällklubben hänvändelser till regeringen och begärde en utredning över skyddsvärda vattendrag. Då ingen utredning kom till stånd, samlades 1952 på Samfundets initiativ företrädare för de nämnda organisationerna och ytterligare naturvårdsintressenter som SNF. Dessa utsåg en samarbetskommitté för att utarbeta en preliminär förteckning av skyddsvärda vattenobjekt. En första förteckning var färdig våren 1953. Denna skickades "på remiss" till de institutioner, som tidigare samverkat på området och överlämnades även till regeringen. Vattenfall ställde sig mycket avvisande och menade att naturvårdens krav innebar att 15 miljarder kWh måste produceras på annat sätt. Naturvården protesterade å sin sida, och menade att atomkraften inom 20–30 år skulle ha löst alla energiproblem. Därför var det förkastligt att fortsätta den snabba utbyggnaden av vattenkraften (Nilsson 1988).

Våren 1954 inrättade regeringen naturvårdsdelegationen, som fick mer officiell status än samarbetskommittén. I delegationen ingick bl a John Nihlén och SNF:s ordförande Gösta Walin samt representanter för olika myndigheter. Naturvårds-

delegationen fick också motta samarbetskommitténs tryckta ”förteckning över vissa sjöar och vattendrag vilka böra skyddas mot exploatering för kraftverksändamål” i december 1954 (se Maria Björkroths artikel).

Naturvårdsdelegationen tog initiativ till en omfattande inventering av de norrländska vattendragen, som sedermera låg till grunden för den överenskommelse, som den 5 oktober 1961 ingicks mellan naturvårdens representanter och Vattenfall — freden i Sarek. Överenskommelsen innebar, att Vattenfall förklarade sig berett att avstå från utbyggnad av vissa objekt, såsom Tännforsen, sjön Laitajaure och Rapadalen samt Vuojätno med de stora sjöarna Virihaure och Vastenjaure i Lappland. Vissa andra objekt skulle inte aktualiseras före 1966, andra skulle stå på väntelista till 1971. Naturskyddet å sin sida lovade att inte motsätta sig utbyggnad av Lilla Lule älv och Vindelälven (!). I fråga om den sistnämnda älven blev verkligheten som bekant en annan.

STF:s dåvarande kanslichef, sedermera generalsekreterare, Halvar Sehlin var ledamot av naturvårdsdelegationen. Han konstaterar att utfallet av freden i Sarek blev tämligen magert, särskilt i ljuset av den senare utvecklingen. ”Men det förtjänar understrykas, att det var första gången som vattenbyggarna frivilligt i förväg avstod från vissa utbyggnadsvärda objekt. Naturskyddssidan var ännu i hög grad i underläge och hade ingalunda den förankring i den allmänna opinionen, som sedermera erhållits” (Sehlin 1970).

Sehlins konstaterande understryks även av Arne Segerros (1991). Samfundet och andra naturvårdsintressenter hade mycket svårt att rå på den mäktiga kraftindustrin — såväl Vattenfall som de privata bolagen — med naturvårdsargument under 1950-talet. Den opinionsbildning som organisationerna utförde var säkerligen mycket betydelsefull på sikt. Även om Samfundet kanske spelade en något mer tillbakadragen roll på ”bevarandesidan” än SNF blir artiklar på temat ”älvräddning” allt vanligare i Bygd och Natur under 1950-talet. Och Nihlén fortsatte att begå en och annan debattartikel. 1954 gick han ut med en brandfackla i flera norrlandstidningar: ”Varför så svag ’motståndsrörelse’ mot vattenexploateringen i Norrland?” (VK

Sista höbärgningen på en gård i Valmåsen intill sjön Lossen sommaren innan området dränktes genom vattenregleringen. Foto: Carl Eklund, Jämtlands läns museum.

24/3 1954) Samfundets och John Nihléns stora engagemang för den "gestaltande naturvården" ägnas dock hela tiden stort utrymme. Detta ledde med tiden till en växande klyfta i förhållande till SNF, som mer renodlat slogs på bevarandesidan (Nilsson 1988).

För oss som upplevt 1970- och 1980-talens kärnkraftsdebatt är det intressant att se i vilken hög grad Samfundet hoppades att kärnkraften skulle rädda älvarna från utbyggnad. Samfundet ingav sålunda i maj 1956 en längre skrivelse till regeringen där man pläderade för kärnkraft och hänvisade till lovande forskningsrön från England och Amerika. Man förordade därför att regeringen skulle uppdra åt Vattenfall att pröva kärnkraft och andra alternativ för den framtida energiförsörjningen. Samfundet hade för sin del hypotesen, att atomkraften kunde avlösa vattenkraften "...tidigare än 1976". Därför borde

man redan nu skyndsamt utreda vilka vatten, som kunde undandras exploatering. Vidare borde man utreda vilka ingrepp i naturen som atomkraftverk och uranbrytning förväntades medföra. ”Här måste landskapsvården i tid kopplas in”, skrev Nihlén med en tidstypisk formulering. Detta uttalande sammanfattar på många sätt Samfundets roll i samband med de stora vattenkraftsutbyggnaderna (Skrivelse till Kungl Maj:t 15 maj 1956, SfH:s arkiv, RA.)

Referenser

Otryckta källor:

Samfundet för Hembygdsvårds arkiv, RA:

Styrelseprotokoll

Pressklipp

Landskapsbyrån: Utredningar om olika vattenkraftsprojekt

Handlingar rörande naturvårdsdelegationen

Muntlig information:

Fil. kand. Thomas Hillmo, Linköping

Landskapsarkitekt Arne Segerros, Danderyd

Fil. mag Halvar Sehlin, Bromma

Litteratur:

Blomqvist, Erik: *Indalsälven* — en kraftkälla. Östersund 1970

Haraldsson, Desirée: *Skydda vår natur!* Svenska Naturskyddsföreningens framväxt och tidiga utveckling. Lund 1987

Nihlén, John: *Landskapsvård — vår tid formar landskapet*. Borås 1966

Nilsson, Kjell: *Industri möter landskap*. Stad & Land, Nr 69, Sveriges Lantbruksuniversitet 1988

Rentzhog, Torgård: *Tännforsens räddning*. B-uppsats, Historiska institutionen, Uppsala universitet 1985

Riksdagstryck 1940—43

Rolén, Mats: *Jämtlands och Härjedalens historia 1880—1980*. Uddevalla 1990

Sehlin, Halvar: *Vattenkraftutbyggnad och naturvårdsopinion*. Ymer 1970

Tidskrift för hembygdsvård/Bygd och Natur 1930—1965

John Nihlén var hembygdsrörelsens förgrundsgestalt under åren 1935–1969; verkställande ledamot i styrelsen, sekreterare och redaktör för samfundets tidskrift.

Här uppvaktas han på kansliet. Bilden tagen 1961. Fotograf okänd.

GUNILLA LINDBERG

John Nihlén hembygdens ambassadör

Det låg ett skimmer över Samfundets tid och det var mycket John Nihléns förtjänst. Åren 1935–1969 blev han vägröjare och ideolog för en växande hembygdsrörelse. Han var verkställande ledamot i styrelsen och dess sekreterare, samt redaktör för samfundets tidskrift.

På kansliet fanns en liten skara trogna medarbetare, bl a brodern Nils Nihlén och lektor Lorentz Bolin. John Nihlén umgicks flitigt med den vittra världen och knöt till Samfundet den tidens kända kulturprofiler, vetenskapsmän och forskare. Det ansågs som en stor ära att få delta i Samfundets verksamhet och det var inte svårt att finna artikelförfattare till Tidskrift för hembygdsvård/Bygd och natur. Honorar var det sällan tal om.

I Samfundets regi skapades intressanta debatter om naturskydd, byggnadsvård, kulturlandskap och hembygdsundervisning. Tack vare John Nihléns goda kontakter i samhället kunde Samfundet sprida sina idéer även utanför den trängre hembygds-kretsen. Samfundet tilläts bli vägröjare i många frågor som rörde hembygdens natur och kultur; det var långt till 1990-talets expertsamhälle. De brett upplagda temakonferenserna gav genomslag i pressen, även om idéerna inte alltid följdes upp inom de egna leden.

Men strålglassen fanns där! Välregisserade sommarmöten utvecklades till hembygdsrörelsens "eriksgator", där landskap efter landskap genomkorsades. De målinriktade konferenserna balanserades sålunda med fester och traditionella hög-

tider. Landshövdingar och andra prominenta personer ur svenska hembygder var självskrivna gäster. Och den som spred den största glansen var kung Gustav VI Adolf. Han var hedersledamot i Samfundet och dess högste beskyddare.

Allt detta var en värld som John Nihlén älskade att arbeta i. Han såg sig själv som ambassadör för landets alla hembygder. Men i sin framfart lyckades han få en mängd ovänner både ute i samhället och bland sina närmaste medarbetare. Nihléns obändiga vilja att till varje pris genomföra sina projekt gav inte tillfälle till några kompromisser. Men samtidigt som han tycktes sakna känslspröt i sin arbetsroll kunde han upplevas som en mycket varm medmänniska i andra sammanhang.

Många fascinerades också av hans inspirerande föreläsningar och djupa engagemang. Man skulle kunna kalla honom för en sann folkbildare, även om hans teorier ibland låg på ett alldeles för högt plan. Idéerna och uppslagen var nu inte alltid hans egna. Mycket låg så att säga i tiden. Kunskapen och engagemanget i naturvårdsfrågorna växte med all sannolikhet fram i samarbetet med Lorentz Bolin, en mångårig medarbetare inom Samfundet. Nihlén har kallat honom för "en av hörnpelarna i den moderna naturvården". Han var långt före sin tid med det som vi idag kallar social naturvård.

John Nihlén hade från början tänkt sig en framtid som arkeolog och forskare. Av någon anledning lämnade han den akademiska karriären och lät sig uppslukas av hembygdsarbetet. All den energi som var tänkt för den vetenskapliga forskningen kom istället hembygdsrörelsen till del. Det är så med eldsjälur att de behöver en plattform att föra ut sina idéer ifrån. För John Nihlén råkade den plattformen bli Samfundet för hembygdsvård. Men Samfundet behövde också en dynamisk ledare i en tid då hembygdsarbetet visade tendenser till förstelning. Den konstellationen blev lyckosam för båda parter.

Folkbildning

1935 genomfördes en hembygds- och idrottsmässa i fornbyn Jamtli utanför Östersund. Många längtade efter en nyorientering inom hembygdsrörelsen och man ville överbygga de

1964 anordnade Samfundet en studieledarkurs i ämnet Natur och miljö på Hampnäs folkhögskola i Ångermanland.

Foto: RfH:s bildarkiv.

kärva motsättningar som fanns mellan hembygdsrörelsen och den unga generationen. Det var ju ungdomarna som en gång hade satt fart på hembygdsintresset. Nihlén insåg nödvändigheten av att föra in de slumrande hembygdskänslorna inom skolans väggar. På Gotland hade man i Stenkyrka socken börjat dokumentera bygden genom fotografiet; de mest typiska gårdarna och bygdens märkesmän. En lysande idé ansåg Nihlén. "En byggnad som står avbildad i skolan river man inte i onödan!" Han ville inte uppmana till någon bygdehögfärd men ansåg att vid sidan av de "gamla gubbarna" Linné, Swedenborg och Karl XII skulle foton på bygdens egna profiler hängas upp ovan skolbänkarna. Han ville också rensa bort bilder från främmande kulturer. Afrikanska negerhyddor bidrog ju knappast till att skapa den rätta förankringen i hembygden. 1939 kom boken Hembygdskunskap. Den var tänkt som en handledning för det folkliga studiet av hembygden. Här kunde skolans lärare hämta näring för sin undervisning och

vuxna hämta inspiration i studiecirkelarbetet. Nihlén ansåg att den svenska folkbildningen hade varit överdrivet intellektuell. Med den nya boken skulle den levande miljön bli centrum för studierna. Hembygden skulle uppfattas som en livsform, där man klart skulle se sammanhanget mellan förr och nu, mellan naturtillgångar och kultur, natur och människa, släkt och individ. Därmed skulle bygdestudiet inte bara omfatta det förgångna utan också nutidslivet.

Varje generation skapar sina egna mönster i kulturbygden. ”Därför”, menade Nihlén, ”skulle man betrakta bygden som en levande organism i ständig utveckling”. Först då kunde man lättare förstå traditionen och därmed lära sig att vårda den och ”nyskapa” i rätt anda. Just ordet ”nyskapande” blev ett honnörsord för Nihlén och för den framväxande hembygdsrörelsen.

De praktiska, pedagogiska och folkbildande uppgifterna fick bli Samfundets viktigaste uppgifter genom åren. Ivern att fostra och lära ut kan avläsas i alla de kurser som genomfördes i samarbete med medlemsorganisationer, folkhögskolor och studieförbund. Man kämpade för att hembygdsundervisningen skulle förankras i skolan och gav ut ett flertal böcker och studieplaner för att underlätta detta. Ett av målen var förstås att försöka få med ungdomarna i rörelsen. Nihlén återkom ständigt till detta i debatter och tidskriftsartiklar. Många föreningar inspirerades till att starta verksamheter som man trodde skulle locka ungdomarna. De fick vara med och bygga hembygdsgårdar, genomföra marknader och hembygdsdagar. Men trots alla ansträngningar svek ungdomarna föreningsarbetet. Kanske fick de ändå med sig en grund för fortsatt hembygdsintresse senare i livet. Men visst är det vemodigt att läsa om alla förhoppningar och goda tankar som formulerades i ungdomsdebatten. Sanningen är ju den att hembygdsrörelsen aldrig har lyckats finna de rätta greppen för att knyta ungdomarna närmare till rörelsen.

Hemmet som förebild

Bygden var den stora enhet som alla var delaktiga i. Själva hjärtpunkten fanns dock i hemmet. Det var genom att studera

de dagliga sysslorna, arbetets funktion, mål och mening som barnen skulle få en helhetssyn på familjen, byn och samhället. På så sätt skulle kopplingen mellan bygd och natur lättare förklaras. Hemmet kunde också bli utgångspunkt för andra slags studier. Mot bakgrund av gångna tiders hem och hemliv skulle det nya livet formas. "Huset är ingen maskin att bo i, det är en levande miljö". Här kunde hembygdsgården tjäna som förebild. Rumsinteriörer från olika tidsepoker gav inblick i äldre miljöer och på liknande sätt skulle man kunna skapa moderna interiörer. Gammalt och nytt i förening!

Tekniken fick ej motarbetas

Nihlén satte alltid människan i centrum i en naiv tilltro till framtiden. Han kämpade mot konservatism på alla plan. Visst var det viktigt att hålla traditionen vid liv. Det kunde dock vara farligt att gräva ner sig för mycket i det förflutna, "att skapa ett museum mitt i en nybyggarby". För hembygdsrörelsen gällde det att inrätta organ som skulle kunna påverka det nya samhället, att finna en samklang mellan människa och natur.

De förändringar som var på väg omfattade bebyggelsen, landskapet, väganläggningarna och fritidsverksamheten. Nihlén insåg att rörelsen här hade en unik chans att delta i samhällsbyggandet, att vara med och nyskapa.

I en tid då traditionsnedbrytningen accelererade i en våldsam takt gällde det att reagera mot de svåraste ingreppen, de som var ett direkt hot mot bestående värden. Istället för att motarbeta den nya tid som var på väg skulle man medverka i den. De två motpolerna tradition och förnyelse skulle förenas inom hembygdsvårdens ram. Tekniken fick inte betraktas som ett hot, utan snarare som en bundsförvant. Rätt använd kunde tekniken bli ett viktigt hjälpmedel. Atomkraftverkens utbyggnad kunde t ex hjälpa miljövården att lösa många av de problem som man länge kämpat med — renare landskap, renare luft och renare vatten.

Under Nihléns tid kom Samfundet att utveckla många konstruktiva idéer i syfte att skapa en balans mellan gamla och nya livsformer. Men det fanns ekonomiska ramar att ta hänsyn

till och därmed måste man också vara beredd att göra vissa offer — att avstå från en del av den förvärvade standarden för att skydda andra värden i samhället. Till detta avkrävde Nihlén en ny inställning av rörelsen, ja, han t o m efterlyste en ny sorts människa — den framsynte hembygdsvårdaren.

John Nihlén avled i mars 1983 i en ålder av 82 år. För den stora allmänheten blev han mest känd som miljökampe, författare och landskapsvårdare. Efter sin pensionering hade han flyttat till Lund och fortsatt att verka för landskapsvården genom föreningen Natur och Miljö. Han skrev flera böcker om svenskt folkliv, natur- och landskapsvård. I radio, TV och tidningar medverkade han flitigt. Spökerier var ett favoritämne och hans sista verk kom att bli en veckotidningsserie om Skånes spökslott.

Men en bok saknas. Det är den samlade historiken över Samfundet för Hembygdsvård som Nihlén erbjöd sig att skriva i början av 70-talet. Dock kunde man inte komma överens om arvode och arbetsformer, något som hembygdsrörelsen bör begråta idag. Utan John Nihléns egna kommentarer kan Samfundets historia aldrig bli fullständig.

RUNE ENGSTRÖM

En riksorganisation föds

Man säger att en annons betyder så mycket. För mig visade det sig att en radannons i Dagens Nyheter skulle betyda väldigt mycket. Jag tror det var på våren 1969 som jag kom att lägga märke till den lilla annonsen: Riksorganisation söker chefs-tjänsteman. Svar till sign . . . DN huvudkontor.

Jag hade då i tio år arbetat inom folkbildningen, de flesta som chef för ett studieförbunds Stockholms-avdelning. Det började rycka i förtöjningarna, kanske hade jag gjort vad jag kunde göra på den platsen.

Före dessa tio år fanns 19 som en mindre lyckad (eller i varje fall mindre lycklig) statstjänsteman. Jag hade alltså börjat titta på tidningarnas annonssidor med lediga jobb.

Jag skrev en ansökan till denna riksorganisation om vilken jag inte kunde veta något. Jag väntade med intresse på svar. Det kom: Efter någon tid blev jag uppringd av en doktor John Nihlén som berättade att han var chef för Samfundet för hembygdsvård. Han sökte en efterträdare inför sin pensionering.

Han besökte mig på mitt arbete och föreföll nöjd med vad jag kunde visa och berätta. Jag fick träffa riksdagsman Ivan Svanström som då var ordförande i arbetsutskottet. Jag fick jobbet och skulle tillträda det den 1 augusti 1969, på halvtid till årets slut och därefter på heltid. Detta för att jag inte skulle belasta den skrala kassan för hårt.

Samfundet som ideell organisation

Samfundets högsta ledning kom från två håll: Regionala förbund och lokala föreningar inom hembygdsrörelsen utsåg vid

det årliga förbundsrådet 4 ordinarie ledamöter och en suppleant till samfundets styrelse.

De direktanslutna medlemmarna samlades årligen till riksstämman med samma valuppgifter. Ordföranden valdes också av riksstämman.

Förtroenderådet samlades först och valde sina representanter. Detta val rapporterades sedan till riksstämman.

De två delarna jämkades samman till en styrelse med ansvar för Samfundets verksamhet mellan årsmötena.

Den nya inriktningen var nu att omskapa organisationen så att samfundet kunde leva upp till uppgiften som riksorganisation för den samlade hembygdsrörelsen, de regionalt och lokalt verkamma.

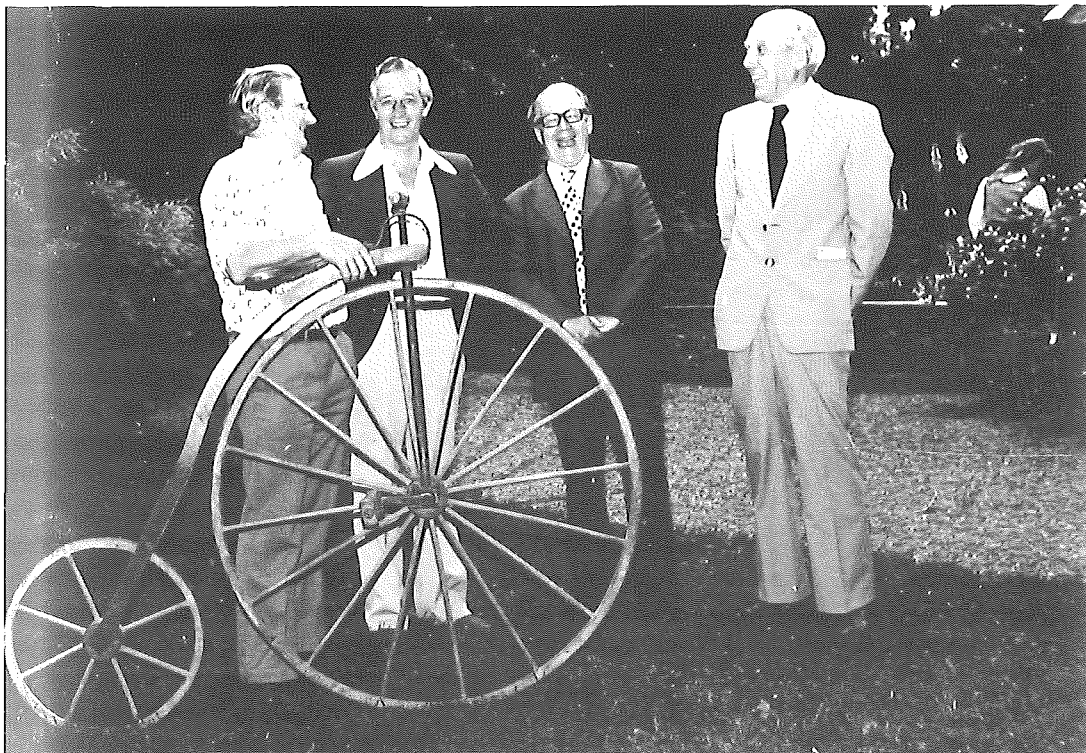
De gamla protokollen berättar om kontakter åt olika håll för att förbereda en övergång till "folkrörelsemodellen" med lokala organisationer samlade i regionala förbund och dessa samlade i en riksorganisation. De två landsantikvarierna Sten Rentzhog och Erik Hofrén medverkade flitigt. Båda var i olika omgångar ledamöter av Samfundets styrelse.

Riksantikvarieämbetet hade våren 1971 kommit med en organisationstablå för kulturminnesvården i landet och i denna placerat Samfundet som riksorganisation för landets hembygdsförbund. Vid förtroenderådets sammanträde den 12 maj 1973 tog Ivan Svanström upp frågan om Samfundets arbetsuppgifter som riksorganisation. I mötet deltog den nye riksantikvarien Roland Pålsson.

Vid förtroenderådets sammanträde den 4 maj 1974 påtalade Ivan Svanström det behov som finns inom SfH att kunna företräda en samlad hembygdsrörelse. "Det finns däremot inget behov av en exakt lika organisation över hela landet."

I oktober 1974 rapporteras att Ivan Svanström, Kurt Nilsson och jag hade blivit utsedda att ingå i en samarbetskommitté för diskussion av hembygdsrörelsens framtida regionala organisation. Från landsantikvariesidan ingick Erik Hofrén och Sten Rentzhog.

Vid landsantikvariemötet i Växjö den 9 sept hade konstaterats att "tiden ännu ej är helt mogen på sina håll för anslutning till SfH." Det uppdrogs åt Sten Rentzhog och Rune Engström

Glada pojkar på utflykt till Björnlunda hembygdsgård 1978. I mitten syns riksförbundets dåvarande ordföranden Ivan Svanström och kanslichefen Rune Engström. Foto: Alf Ödlund.

att utarbeta förslag till stadgar och organisationsplan för samarbetsformer.

För att få tillgång till större kunskaper än dem som styrelse och kansli kunde stå till tjänst med hade man till styrelsen adjungerat personer med hembygdsintresse och vilja att hjälpa till. Verksamhetsberättelsen för 1974 redovisar följande: arkitekt SAR Gösta Carlestam; marknadschef Lars Lindau; informationschef Sven Lundström (Naturvårdsverket); professor John Sjöström (Konsthögskolans arkitektskola); antikvarie Erik Wegraeus och direktör Gunnar Westin (Riksutställningar).

I mars 1975 hade stadgekommittén ett förslag färdigt att behandlas av styrelsen. Förslaget godkändes efter smärre ändringar. Kommittén föreslog namnändring till Riksförbundet för hembygdsvård. Stadgeförslag och förslag till namnändring skulle redovisas för ev beslut vid riksstämma och förtroenderådssammanträde.

Dessa hölls i Karlstad den 24 maj 1975. Där beslöts att Samfundets namn skulle vara Riksförbundet för hembygdsvård. "Beslutet är föranlett av att Samfundet i allt större utsträckning nu verkar som riksorganisation för den samlade hembygdsrörelsen samt att det stadgeändringsförslag som föreläggs riksstämman ytterligare accentuerar namnändringsbehovet."

Därefter framlades förslag till ändring av Samfundets stadgar. "Ändringen innebär i huvudsak att förtroenderådet avskaffas och att det är representanter för de anslutna hembygdsförbunden som samlas till riksstämma för att välja styrelse och besluta i andra årsmötesfrågor. De till Samfundet direktanslutna medlemmarna skall få sina intressen beaktade genom hembygdsföreningarna och förbunden, vilka enligt den föreslagna stadgelydelsen bör tillse att minst en av varje förbundsombud representerar riksförbundets enskilda medlemmar. Vid riksstämma närvarande enskilda medlemmar har full yttrande- och förslagsrätt."

Ulf Ribers från Östergötland hade inlämnat motion med redovisade farhågor över att Samfundets direktanslutna medlemmar inte ges möjlighet att delta i riksstämma och extrastämmor för att därigenom påverka styrelse och verksamhet. Sedan man konstaterat att enskilda medlemmar har yttrande- och förslagsrätt enligt paragraf 6 i stadgeförslaget beslöt stämman att motionen ej skulle föranleda någon åtgärd.

Stadgeförslaget godkändes enhälligt. För att de fattade besluten skall gälla erfordras en extra stämma. Denna hölls i Hemse på Gotland den 8 aug 1975. Det beslöts enhälligt att den ordinarie riksstämmans beslut skulle fastställas.

Därmed var målet nått, ett delmål som ständigt måste följas av nya.

Att ta över . . .

När Ivan Svanström och jag träffades i början av min anställning sade han ungefär så här: "Här har du början, nu beror det på dig hur fortsättningen skall bli".

Det stod snart klart att Samfundet led av stor brist på kontanter. Den stora inkomsten kom från Statens Naturvårdsverk som ett bidrag till Samfundets arbete med miljövärdsinformation. Direktanslutna medlemmar betalade en del. Man samlade in gåvor från trogna medlemmar och andra intresserade.

På utgiftssidan fanns årsbok, tidskriften Bygd och Natur och löner till oss anställda. Hyran var ganska rimlig, beroende på att det under lång tid rått höjningsförbud även för kontorslokaler. Men andra tider skulle komma.

Kvar i lokalerna fanns resterna av den landskapsbyrå som en gång i tiden förmodligen haft stor betydelse för Samfundets ekonomi. Där fanns nu landskapsarkitekt Olle Orback och hans medarbetare, trädgårdsmästaren Folke Mattsson. Orback fick överta verksamheten och drev en tid byrån i eget namn.

Kvar fanns också Skåne-byrån som inrättats i samband med att John Nihlén flyttat till Lund. Han hade under några år pendlat mellan Stockholm och Lund. Skåne-byrån avvecklades.

För Samfundets egentliga verksamhet fanns John Nihléns bror, Nils Nihlén. Övriga hade slutat när jag tillträdde. Jag började med att annonsera efter ny arbetskraft till expeditionen. Först kom Gun Martin. Något senare anställdes Marianne Thorssell.

Och så fanns förstås min företrädare, vil dr med hederstiteln professor.

Jag förstår mycket väl att han ville vara kvar och bevaka någon del av det han skapat. Det var nog i fråga om skriftutgivningen som han ansåg sig kunna fortsätta att göra en insats. Han var dessutom i behov av pensionsutfyllnad utöver vad som fanns överenskommet. En för Samfundet dålig överenskommelse gjorde att både han och Nils Nihlén belastade Samfun-

dets budget även sedan de pensionerats. John Nihlén fick senare en statspension.

Man skall väl inte heller förundras över att jag så snabbt som möjligt ville greppa om det hela.

John ansåg att tidskriften Bygd och Natur skulle läggas ner och att årsboken skulle utvidgas och redigeras av honom. Jag ansåg att Bygd och Natur måste finnas kvar och utges tätare. Ett försök av mig att ta över redaktörskapet för tidningen avfärdades som "en omöjlighet".

Så småningom blev det dock aktuellt att överlämna utgivarskapet till mig (jag hotade att hoppa av). Av utgivningsbeviset framgick att Svenska Naturskyddsföreningen ägde halva tidningen, efter ett försök till samverkan åren kring 1940. Naturskyddsföreningen skänkte sin del till Samfundet.

1971 avgick John som styrelseledamot. Jag hade tagit över helt. I samband med avgången uttryckte han en önskan för framtiden i organisationen, "att man trots förbättrad teknik inte skulle glömma det som är väsentligt, nämligen det väckelsebetonade, det rörelsebetonade — det som gjorde att SfH:s verksamhet skulle vara både upplysande och ingripande".

Det jag här redogjort för är naturligtvis bara några av de "bekymmer" som jag fick uppleva. Det här var övergående besvär. Andra följde mig och medarbetarna hela tiden.

Att göra något för rörelsen

En förutsättning för Samfundet att kunna leva vidare måste vara att förbättra kontakten med de lokala organisationerna. Att vara en årsboks- och tidskriftsutgivare med få medlemskontakter kunde på sikt inte fungera. Det finns exempel på att större organisationer än Samfundet tvingats till omtänkande — gå ut bland medlemmarna för att hämta kraft till fortlevnad.

I varje socken i vårt land finns minst en förening med en hembygdsgård och en för bygden betydelsefull verksamhet. Men känner någonsin huvuddelen av dessa ett behov av att vara samlade i en riksorganisation? Räcker det inte med att man håller sig innanför sin gärdesgård? Där finns arbete nog.

Under det Europeiska byggnadsvårdsåret 1974 deltog riksförbundet flitigt genom att skapa intresse för äldre hus och byggnader. Mottot var Låt husen leva. Här är det dåvarande riksantikvarien Roland Pålsson som inspekterar riksförbundets PR-tröjor. Foto: Allan Myrman.

Och länsorganisationerna med landsantikvarien i spetsen. Visst kände de ett ansvar för lokala organisationer och arbetade för dessa. Men för att samlas i Samfundet var nog i allmänhet känslan dålig. Vad vi då inte visste var att resultatet av den statliga utredningen MUS 65 med ombildande av länsmuseum till stiftelser skulle underlätta för oss att få den erforderliga regionala knytningen.

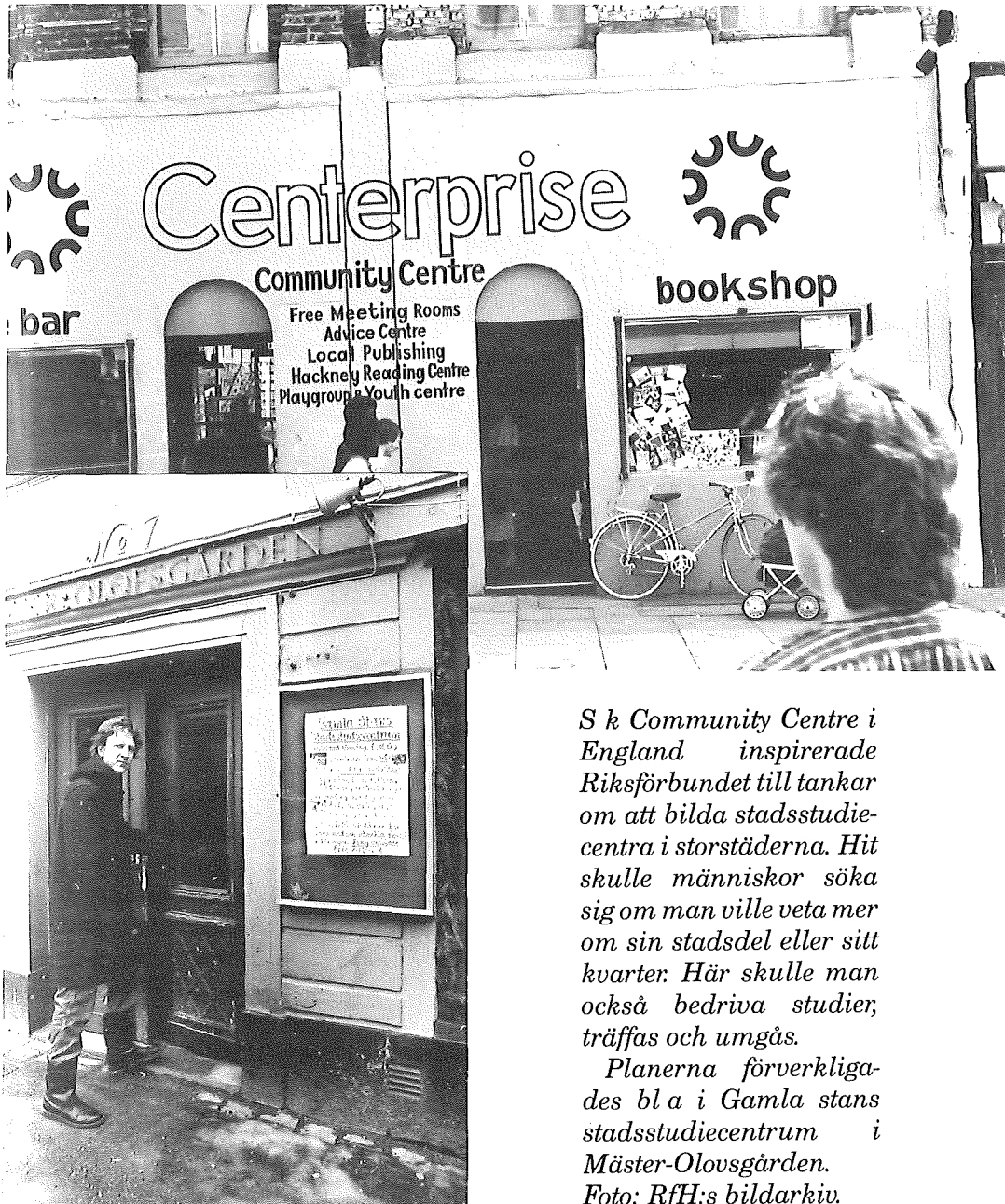
Här gällde det verkligen att finna medel till information om hur vi skulle kunna arbeta i de tre stegen.

Vi hade årsboken. Varje bok fick behandla ett visst tema och till detta gjorde vi en studieplan. En del årgångar blev väldigt lyckosamma, andra inte så bra. Boken "Minnesvård" fick en sådan åtgång att det behövdes nytryck.

Utgivningen av Bygd och Natur ökades till sex nummer per år.

Vi ordnade några kurser varje sommar med ämnen som borde intressera medlemmar i hembygdsföreningarna.

S k Community Centre i England inspirerade Riksförbundet till tankar om att bilda stadsstudiecentra i storstäderna. Hit skulle människor söka sig om man ville veta mer om sin stadsdel eller sitt kvarter. Här skulle man också bedriva studier, träffas och umgås.

*Planerna förverkligades bl a i Gamla stans stadsstudiecentrum i Mäster-Olovsgården.
Foto: RfH:s bildarkiv.*

Kontakterna med myndigheterna innebar att vi kunde få vara med som en liten bit i centrala arrangemang. 1970 var det Europeiska naturvårdsåret. Vi förmådde inte göra så mycket men marknadsförde vår medverkan genom att önska "Livsmiljö åt envar".

Till Europeiska byggnadsvårdsåret 1975 var vi bättre rustade. Årsboken för 1974 behandlade byggnadsvård med titeln "Bevara — Förnya".

Den av myndigheterna beslutade fastighetsbeteckningsreformen stoppades och direktiven omarbetades. Där fanns hembygdsrörelsen med på "barrikaderna".

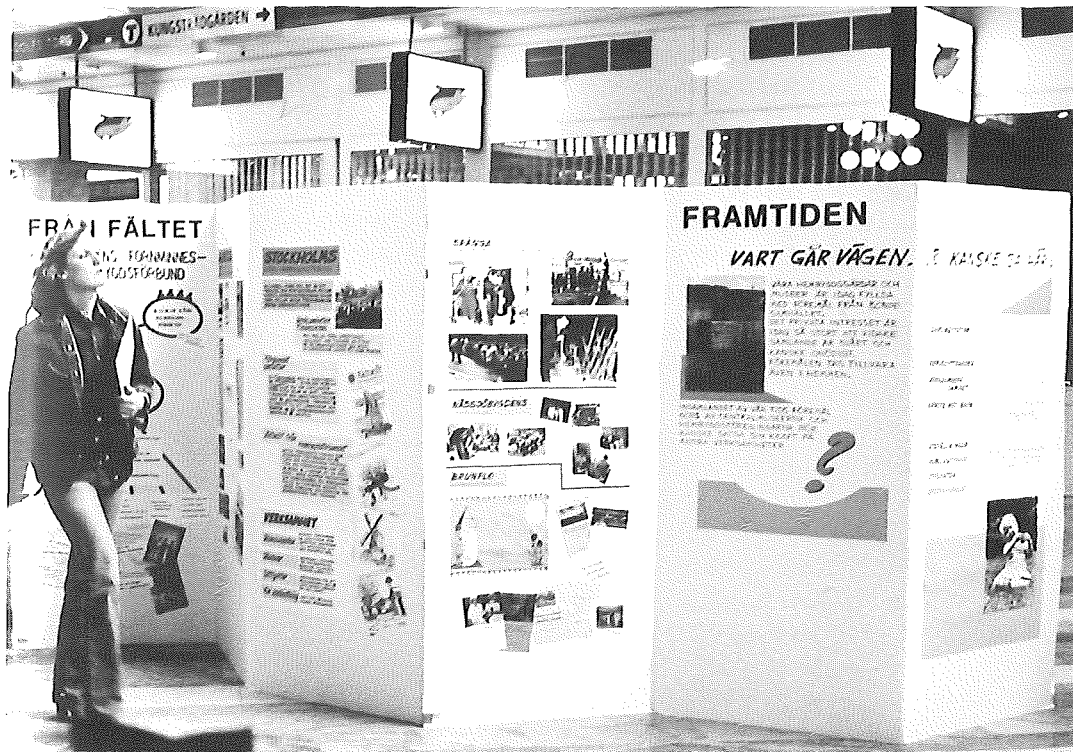
Tillsammans med ICA-kuriren och Nordiska museet startade vi projektet "Mitt årskomihåg". Under ett år skulle vi alla med penna, kamera och bandspelare dokumentera livet vi levde. Mycket få genomförde projektet enligt planerna.

För att få med skolungdomar startade vi "Dokumentation av nuet". Eleverna skulle en gång om året gå ut i samhället och dokumentera dagsaktuella företeelser. Meningen var att man efter att under fem år ha arbetat med olika dokumentationsobjekt skulle börja om från början — alltså det som dokumenterades under första året. Utöver de nya dokumenten fick man också möjlighet att göra jämförelser: Vad hade hänt under de fem åren? Vad hade förändrats? I Vasa-skolan i Södertälje drev man projektet under några år, dock inte under fem. Dokumenten finns i stadens museum. Även andra platser prövade: Det kom bl a en rapport från en skola i Köpenhamn.

I England idkar man stadsstudier och driver stadsstudiecentra. Även vi i hembygdsrörelsen ville pröva idén. Hembygd behöver inte nödvändigtvis vara björkbackar med röda stugor. De som bor i staden måste även de uppleva en hembygdskänsla. Det inrättades ett antal stadsstudiecentrum i Göteborg och Stockholm. "Gamla stans stadsstudiecentrum i Mäster-Olovs-gården" grundades efter förslag från Riksförbundet för hembygdsvård.

Det startades under en tid många nya hembygdsföreningar i städerna. En årsbok med temat "Stadsborna" (1980) gavs också ut.

Sedan Riksförbundet ersatt sitt medlemskap i Vuxenskolan

Vart går vägen? Det nybildade Riksförbundet drog 1977 in i köpcentrat Gallerian i centrala Stockholm. Här informerade man om hembygdsrörelsens alla grenar, skapade opinion kring sockennamn och levande kulturlandskap. På utställnings-skärmarna hade man satt ett stort frågetecken för framtiden. Foto: Allan Myrman.

med samarbetsavtal blev det möjligt att intressera ABF till att påverka sina medlemmar att studera och dokumentera arbetsmiljöer. I denna samverkan utgavs en studiebok. Man ersatte senare denna med boken "Gräv där du står" av Sven Lindqvist. Vi gav ut boken "Arbetsliv" (1977).

Kontakterna med hembygdsföreningar och hembygdsförbund försökte vi stärka genom att ge ut informationsbladet "Aktuellt från Sfh". Där gavs speciell information om föreningslivet.

Till kommuner och andra sålde vi abonnemang på "Hembygdspärmen".

Med den här beskrivningen har jag velat ge några exempel på hur vi med knappa medel försökte nå ut till de hembygdsintresserade och hitta nya sådana.

Jag har försökt hålla mig främst till sådant som hände fram till 1975 och som kan ha påverkat beslutsfattare till en positiv syn på vad som skulle kunna åstadkommas med Samfundet som Riksförbund — i en enad hembygdsrörelse.

1980 kunde Ivan Svanström lämna över RfH:s plakett "för rikgärning i hembygdsvårdens tjänst" till Birgit Nilsson. Det var inte bara ett spel för gallerierna. Housångerskan stöttade ekonomiskt Bjäre härads hembygdsförening genom att gratis medverka vid konserter i Västra Karups kyrka. Foto: RfH:s bildarkiv.

IVAN SVANSTRÖM

Ivan Svanström var min chef och Samfundet för hembygdsvårds ordförande under de 13 år jag var kanslichef. Jag arbetade från 1969 till 1982.

Vi stakade tillsammans ut vägen mot det vi kallade "enad hembygdsrörelse". Vi fick ytterligare några fina år att arbeta tillsammans efter det att målet 1975 var nått.

Ivan var torpargrabben som blev godsägare och miljonär. Sin torpbakgrund var han stolt över och hans känsla för hembygden var stark. Han beskrev sin närmiljö i böcker; först kom "Socknen i mitt hjärta". Torparna skrev han när vi konstaterat ett nyvaknat intresse hos hembygdsfolket för studium av torparnas liv. Vi blåste liv i en torpkommitté och fick fram en studieplan till "Torparna".

I filmen "De små stugornas folk" berättade han om torparliv och hur man skulle fånga upp minnena från den tiden.

Så kom "Byborna" och "Sockenborna" båda med studieplaner som gav cirkeldeltagarna hjälp att omplantera bokens kapitel till händelser i den egna bygden.

Konsten att berätta med skrivna ord var kanske medfödd, men han övade upp den under ungdomsåren som radskrivare i lokalpressen hemma i Småland.

Ivan var riksdagsman för centern. Innebar detta för- och nackdelar i det opolitiska arbetet för hembygdsrörelsen? Nackdelarna måste ha varit väldigt få. Jag tror aldrig att jag märkte några. Däremot fanns det fördelar: Han motionerade flitigt i frågor som var betydelsefulla för oss. Kontakterna med riksdagsledamöter (från alla partier) var värdefulla.

Det hände att Ivans politiska engagemang för illa av den opolitiska verksamheten inom vår organisation. Vid ett tillfälle gällde det för oss att rädda ett stycke värdefull kulturmark från att bebyggas med en internatskola. Hans partikamrater i kommunen var positiva till bygg-

nadsprojektet. Vi gick tillsammans med en del andra organisationer emot och vann.

Ivan talade gärna vid sammankomster av olika slag. Den mest fantastiska var hans berättelse om torparna och deras liv. Han fängslade alla som fick förmånen att lyssna. Hans sista framträdande blev just torparföredraget.

Hembygdens år 1984 blev en stor manifestation för vår rörelse. Leden slöts uppe på Skansen. Hembygdsvårdare från hela landet samlades, var och en för att visa upp något från sin bygd men samtidigt visa att tunet där hemma med de gamla husen och föremålen var en bit i en gemenskap för oss alla.

Den samvaron fick Ivan inte uppleva. Dagen före den stora festdagen lämnade ordföranden sitt uppdrag. Men vi minns honom väl för vad han gjorde.

RUNE RUHNBRO

Nordiskt Hembygdsarbete

”I DAG ÄR VI NORDISTER FÖR ATT DET ÄR TREVLIGT. I MORGON KAN DET BLI NÖDVÄNDIGT.”

Påståendet tillskrives teaterchefen Vivica Bandler uppfångat av Mats Jönsson i Nordens Tidning, varur med livligt instämmande citeras. Trevnaden är ingenting nytt bland nordbor, nödvändigheten har funnits förr, bl a under två världskrig. När Samfundet för hembygdsvård bildades 1916 var Sverige i hög grad beroende av livsmedelshjälp från Danmark. Under andra världskriget kom nordisk solidaritet härtagna grannar till stöd och hjälp.

Det gamla Samfundets nordiska orientering framgår bäst vid jämförelse med verksamheten i stort; bredden på vårdfrågorna och samhällsengagemanget var imponerande. Här hemma anlätades t ex Samfundet och dess experter regelmässigt som sakkunnigt organ av såväl Kammarkollegium som vattendomstolarna ”i alla vattenmål av någon betydelse”. Detta kunnande kom även nordiska grannar till del, en praktiskt inriktad nordism utan de verbala övertoner, som länge kännetecknat de ivrigare trumpetstötarna i det nordiska samarbetet. Med sin erfarenhet av landskapsvård fick Samfundet viktiga uppdrag i samband med väg- och vattenbyggnadsplanering på många håll i Norge, i Hallingdalen och den natursköna Setesdal, i Rauland i Telemark etc. Att hembygdsrörelsen i Samfundets form tidigt ägnade kraft och intresse åt en nordisk samverkan, som ännu hade lång väg till dagens omfattande och väl organiserade samarbete, kan förklaras på flera sätt. Första världskriget rasade, vilket kan ha haft betydelse för att Samfundet, som bildades 1916, från början kände sig som en del av Norden.

Solidaritet mellan de skandinaviska länderna låg i tiden. De

nationella Föreningarna Norden, den mera storvulna skandinavismens arvtagare, förbereddes samtidigt och konstituerades 1919. Andra former av ömsesidiga nordiska, huvudsakligen skandinaviska, kontakter utvecklades på många sätt.

Gränsen mellan naturlig hembygdskärlek och ohöljd patriotism kan vara svår att dra, i orostider påverkas båda. Det kan finnas skäl att erinra om att Karl-Erik Forsslunds hembygdskatekes, Hembygdsvärd, också utkom under kriget. Den byggde på ett nationalromantiskt arv, (mera uttrycksfullt i hans roman från 1900, Storgården) som hade sin motsvarighet i de andra nordiska länderna. Norge hade 1905 avslutat sin månghundraåriga vandring mot friheten och Finland var på väg mot befrielse från tsarväldet. Danmark, väst-Nordens härskare genom sekler, hade annat att tänka på än en svunnen stormaktstid. Nationalkänslan är starkast i unga nationer, men i oroliga tider lutar man sig mot varandra och mycket i det förgångna är glömt, i varje fall för tillfället.

Det geniala i Forsslunds förkunnelse, liksom i all synnerhet i Artur Hazelius stora uppfinning Skansen, är att de blev gränslösa, användbara överallt där hembygd finns. Typiskt är att det gamla Samfundet höll uppsikt över hembygdsarbetet även ute i världen, ofta i litteraturens form. Årsboken 1952 recenserar t ex ett tyskt häfte om alla fula reklamskyltar och affischer i den offentliga miljön. Samtidigt återges vad den schweiziska tidskriften Heimatschutz har att säga i samma ämne.

Ofta förekommer reseberättelser från kontinenten, Frankrike, Tyskland, Österrike, Schweiz. Då och då deltar föreläsare även från utomnordiska länder i Samfundets arrangemang. 1953 konstaterar årsboken att den västtyska hembygdsrörelsens centrala organ, Der Deutsche Heimatbund, återuppstått med ansvar för landskapets kulturvård. Notervärt är att dess styrelse innefattade en representant för dåvarande Östtyskland.

Självfallet gällde de främsta utblickarna de nordiska grannländerna. Bygd och Natur publicerade gärna bidrag från Norge, Danmark och, i all synnerhet, Finland. Den finlandssvenska journalisten, fil mag Irina Matvejev, känd hembygds-

vårdare och ivrig nordist, förekom ofta i spalterna. I årsboken 1950 gör hennes landsman, fil dr Paul Nyberg, en grundlig genomgång av den svenska hembygdsrörelsens organisation, mål och medel som underlag för ett förslag om en motsvarande organisation i Finland.

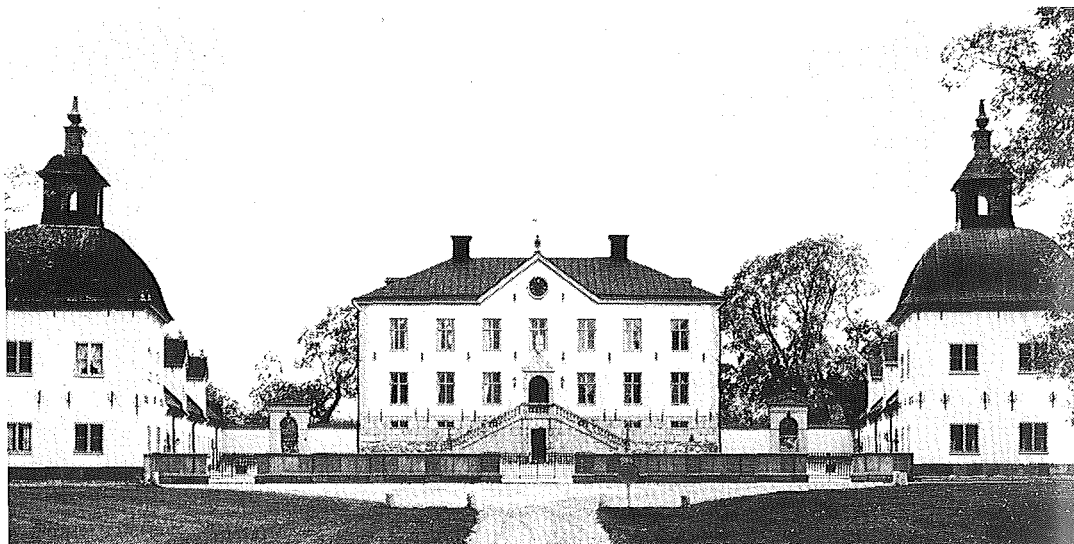
Ett mera formellt nordiskt samarbete inom hembygdsarbetet inleddes sommaren 1955 då Samfundet och Föreningen Norden anordnade den första samnordiska hembygdkursen, förlagd till Bohuslän. I en resolution förutsågs ett gemensamt organ för landskaps- och hembygdsvård. Ett nordiskt "hembygdsråd" hade fö diskuterats tidigare. Rådet skulle förmedla erfarenheter och åtgärder i frågor som rör landskapsvård och bebyggelse samt upplysning på bred bas i allt som gäller folkligt hembygdsarbete. Samarbete med Föreningen Norden skulle inledas. Med den målsättningen bildades Nordisk samverkan för bygd och natur 1956, (NSBN).

"Vi ville ha en syntes av traditionellt hembygdsarbete och vetenskapligt naturskydd", har Irina Matvejev förklarat. Som sekreterare i NSBN bidrog hon i hög grad till den samlade finländska hembygdsrörelsens första nordiska konferens för "hembygds- och landskapsvård samt naturskydd" 1956. John Nihlén som naturligtvis medverkade, kallade den kommuniké som avslutade konferensen "hembygdsrörelsens Magna Charta".

Ytterligare en internordisk hembygdsorganisation, Nordisk Hjemstavnsförbund eller Nordiska hembygdsförbundet bildades. Den finns fortfarande, men sysslar huvudsakligen med inflyttarföreningar och hembygdsgillen i de nordiska storstäderna.

NSBN tillkom på svenskt initiativ, men fick aldrig den folkrörelseburna betydelse, som tänkt var. Förbundet har egentligen aldrig upplösts, "det bara flöt bort med tiden", säger Irina Matvejev.

Fortfarande fanns emellertid tanken på ett nordiskt samarbetsorgan för hembygdsvård i vid mening. Riksdagsmannen och styrelseledamoten av SfH och sedermera RfH:s förbundsordförande, Ivan Svanström, tog upp frågan i början av 80-talet och en förberedande konferens hölls i Stockholm den 26 oktober

Vid en nordisk sammankomst i Hässelby Slott i slutet av januari 1982 bildades Nordiska förbundet för hembygdsarbete. Målet var enkelt och klart. I det väldiga nordiska samarbete som omfattade praktiskt taget alla samhällsområden saknades hembygdsvården. Foto: Bygd och Natur.

1980. Anslutningen var lovande: Finlands båda hembygdsförbund deltog, från Danmark Sammenslutningen af lokalhistoriske arkiver, Dansk historisk Fællesforening och De samvirkende hjemstavnsforeninger, från Norge By- og bygdelagsförbundet, Norsk lokalhistorisk Institutt och Agder Bygdelag. Från Sverige deltog representanter för Svenska ungdomsringen, Nordiska museet och inbjudaren RfH.

Den 29–30 januari 1982 konstituerades Nordiska förbundet för hembygdsarbete (NfH) vid en sammankomst på de nordiska huvudstädernas Hässelby slott i Stockholm. Stiftare var Riksförbundet för Hembygdsvård, Suomen Kotiseutuliitto, Finlands svenska hembygdsförbund, Ålands folkminnesförbund och företrädare för norskt hembygdsarbete, sedermera Landslaget för lokalkultur. Däremot saknades dansk representation och fortfarande, trots åtskilligt arbete, även danskt medlemskap i NfH.

Förbundet har genom åren arrangerat en rad konferenser med aktuella ämnen, t ex kultur och turism, den lokala kulturen och migration i Norden. Varje sommar genomförs arkeologiska utgrävningssläger. 1991 kunde arkeologerna välja på fyra olika undersökningsområden i Sverige och Norge.

Här gräver ett gäng vid Alsnö hus på Adelsö i Mälaren, grävningar som kommer att pågå under ett par säsonger.

Foto: RfH:s bildarkiv.

Vid förbundskonferensen i Halden 1988 fick deltagarna uppleva lokalhistoria ur många aspekter: konst, musik, historiska miljöer. Alltsammans slutade med ett festarrangemang på Fredrikstens fästning. Här talar en av värdarna vid fredsmonumentet. Foto: Josef Rydén.

Detta samarbetsorgan för nordiskt hembygdsarbete och lokalkultur motiverades på samma sätt som NSBN på sin tid, och fö allt annat nordiskt samarbete; gemensam kulturidentitet, historia, likartade mål och verksamheter etc. Ideellt beskrevs det kommande samarbetet som vilja att bevara den nordiska särprägel, både i vad som skiljer och förenar länderna, samt en avsikt att ge det folkliga hembygdsarbetet röst och inflytande i Nordensamarbetet.

Förbundets mål i praktisk handling angavs i termer som "kunskap och utbyte av idéer och erfarenheter, kulturvård i vid bemärkelse och ömsesidig service". Man ville hävda gemensam nordisk identitet och verka för en aktiv nordisk hembygdsvärd. Konferensen fastställde formerna för medlemskap, intern organisation och arbetsätt, bl a en årlig nordisk kulturkonferens. Startkapitalet fastställdes till 5.000 skr per medlemsförbund, i realiteten 10.000—15.000 skr då flera av stiftarna ansåg sig sakna mandat för ekonomiska åtaganden. Den likaledes blygsamma årsavgiften blev 2.000 skr per medlem, vilket kraftigt hämmat verksamheten.

Enligt de preliminära stadgarna skulle förbundets ledning alternera mellan länderna, men av olika skäl blev Stockholm "hemort" fram till årsmötet 1990. Ordförandeskapet övergick då från Sverige till Finland och hembygdsrådet Väinö Ryyppö. Dittills hade förbundets presidium utgjorts av Rune Ruhnbro (S), ordf, Markku Tanner (SF) vice ordf och Rune Engström (S), sekreterare och kassör.

Trots den ytterst blygsamma ekonomin har NfH under sina första tio år kunnat föra en relativt omfattande verksamhet. Nordiska kulturkonferenser har hållits alternerande i länderna i ämnen som Kommunerna och hembygdsvärderna (Tammerfors), Amatörforskare contra fackutbildade (Bö i Norge), Kulturturism (Järvsö), Lokalkultur (Halden), Nordisk migration (Växjö), Staden som hembygd (Åbo) osv.

Projekt Nordisk migration är det hittills mest omfattande, mycket tack vare en betydande insats av förbundets nuvarande vice ordf Karl-Eric Axenström. Arbetet, som ännu inte avslutats har dokumenterats i bokform.

Förbundet har också arrangerat resor, seminarier i olika

frågor och amatörarkeologiska utgrävningar i Sverige, Finland och Norge under mycket stort deltagande. Det stora intresset har skapat en fast institution inom förbundet, NAU, som fortsätter årligen. Alla dessa projekt har kunnat genomföras tack vare stöd från bl a Nordiska kulturfonden och bilaterala nordiska fonder. Däremot återstår åtskilligt i målsättningen att genomföra. Olikartade organisationsformer i det nordiska hembygdsarbetet har — liksom i NSBN — påverkat förbundets utveckling. Danmark och Island är t ex ännu inte formellt med.

En betydande stadgerevision, som pågått under 1991 förväntas ge möjlighet till ökat medlemskap i form av enskilda och andra stödjande medlemmar.

INGRIPANDE OCH UPPLYSNING var begrepp som i hög grad styrde Samfundets för hembygdsvård verksamhet. Att vara före sin tid var ett annat ofta citerat uttryck för inriktning på framtiden, mycket i Karl-Erik Forsslunds anda; acceptera ofrånkomlig utveckling, men verka för minsta möjliga påverkan eller förstörelse av oersättliga värden.

Ytterligare ett för Samfundet utmärkande drag var det starka nordiska intresset, som särskilt utvecklades av framstående nordister som Ragnar Lassinanti och den outtröttlige och mångfrestande John Nihlén. Intresset för Norden kunde också ta form av praktiskt expertarbete så länge Samfundet var mer av en rent konsultativ institution än riksorganisationen för en ideell folkrörelse. Förändringen kom med omorganisationen 1960, ytterligare understruken av det efterföljande Riksförbundets styrelsereform 1975. I båda fallen var detta helt logiskt med tanke på de officiella instrument för politiskt-praktiskt samarbete, som tillkommit efter 50-talet.

INGRIPANDE OCH UPPLYSNING är mer än honnörsord även i dagens hembygdsarbete. Fortfarande är dagens hembygdsvård i sina stycken avgörande för morgondagens verklighet. Mer än någonsin är hembygdsarbetet, integrerat i nordisk samverkan, av vikt som en del i det nordiska exemplet för omvärlden, mer än någonsin också för Norden själv som en del i det nya Europa. Trevligt har det alltid varit, nu är det nödvändigt!

JOSEF RYDÉN

Hela Sveriges Hembygdsförbund

När Riksförbundet för Hembygdsvård vid 1991 års riksstämma i Sunne bytte namn till Sveriges Hembygdsförbund så föll en sista pusselbit på plats i den organisationsförändring som inleddes 1975. Namnet Sveriges Hembygdsförbund bekräftar vad som under åren alltfler människor lärt sig: att detta är hembygdsrörelsens riksorganisation, samlande begrepp för en stor folkrörelse med förgreningar i nästan varenda socken i Sveriges rike.

Det har tagit 16 år för organisationen att stiga fram ur anonymiteten. Riksförbundet för Hembygdsvård kunde visserligen tillgodogöra sig det tidigare Samfundets etablerade anseende, men det var svårt att få namnet att slå igenom som beteckning på en samlad folkrörelse. Namnbytet blev därför en bekräftelse på en insikt som bara långsamt vuxit fram.

Dagboksdagen den 14 maj 1991 gav dock en anvisning om hur ett initiativ från hembygdsrörelsens riksorganisation kunde vinna gensvar landet över. Med 10.000 dagböcker som sänts in till Riksförbundet för Hembygdsvård kommer Nordiska museet att få ett material av oerhört värde att erbjuda kommande forskare. Och för hembygdsrörelsen blev dagboksdagen en nationell manifestation av en viljeinriktning som vuxit sig allt starkare under 70- och 80-talen: att inte enbart syssla med det förgångna utan vara med och bevara även nuet för framtiden.

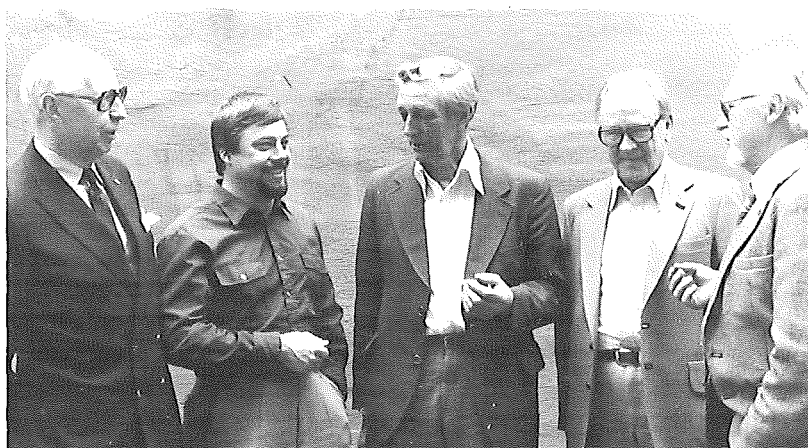
Just ett ökat engagemang i aktuella samhällsfrågor har kännetecknat riksförbundets arbete under 80-talet. Det markerades klart redan under en förbundskonferens våren 1980, då ett av diskussionsämnena hade fått namnet "Hembygdsrörelsen i

80-talet". Debatten kring rörelsens roll och uppgifter i ett modernt samhälle fick näring genom två böcker utgivna 1983: Rune Ruhnbro och min brevbok Alla våra hembygder samt RfH:s årsbok Synvinklar, med undertiteln Idéer och infall till hembygdsarbetet nu och i framtiden.

Någon större debatt ledde ingendera boken till — hembygdsvårdare är praktiker med kärleken till hembygden som drivkraft, idé- och måldiskussioner ligger inte för dem. Men tankarna kring hembygdsrörelsens ideologi och arbetsuppgifter formulerades iallafall till slut i ett handlingsprogram som antogs i stor enighet vid förbundets riksstämma i Östersund 1986.

Hembygdens år 1984

Vid det laget hade vi redan genomfört "Hembygdens år 1984" — en manifestation som blev av stort värde för att göra den moderna hembygdsrörelsen känd bland allmänheten. Med stor entusiasm ställde hembygdsfolket runtom i landet upp för att

Inför Hembygdens år 1984 tillsattes en arbetsgrupp som bestod av fr v George Geeber, Mats Fack, Ivan Svanström, Rune Engström och Rune Ruhnbro. Foto: Kjell Nilsson.

Hembygdens dag på Skansen den 24 augusti 1984 drog upp till 40.000 människor. Det blev nästan Skansenrekord! På Sollidenscenen pågick en riktig hembygdsauktion under ledning av Karl-Erik Eriksson. Foto: Hilding Mickelsson.

visa vad rörelsen står för, och sammanhållningen stärktes. Hembygdens år kom även att spela en viktig roll för att föra ut budskapet om nutidsengagemanget.

Det skedde inte minst med hjälp av de budkavlar som transporterades genom varje landskap och län. Idén med budkavlar drevs framför allt av dåvarande förbundsordföranden Ivan Svanström; hans vision var att man därmed skulle samla hembygdrörelsen till ett slags uppror mot nedbrytande krafter i tiden. Budkavlen skulle bära ett budskap genom landet för att väcka till insikt om nödvändigheten av att gå ut till försvar för det som hotades i våra hembygder: miljön, naturresurserna, livskvaliteten.

Svanströms ursprungliga förslag till budkavletext var myc-

ket storvulet och patetiskt, med allusioner på Vilhelm Mobergs Rid i natt. Det blev föremål för kritik inom styrelsen och rätt grundlig bearbetning, innan texten fick sin slutliga utformning. Då hade de känslosamma anropen tonats ner och fått en mera saklig form, dock utan att överge det allvar som saken krävde. Den centrala delen av budkavletexten kom att lyda:

Så lyder budkavlens ärende:

*I en orolig värld med en hotfull framtid
skall vi gå samman för att i frihet värna de värden
som formar mänskliga samhällen.*

Låt oss känna vårt ansvar genom att

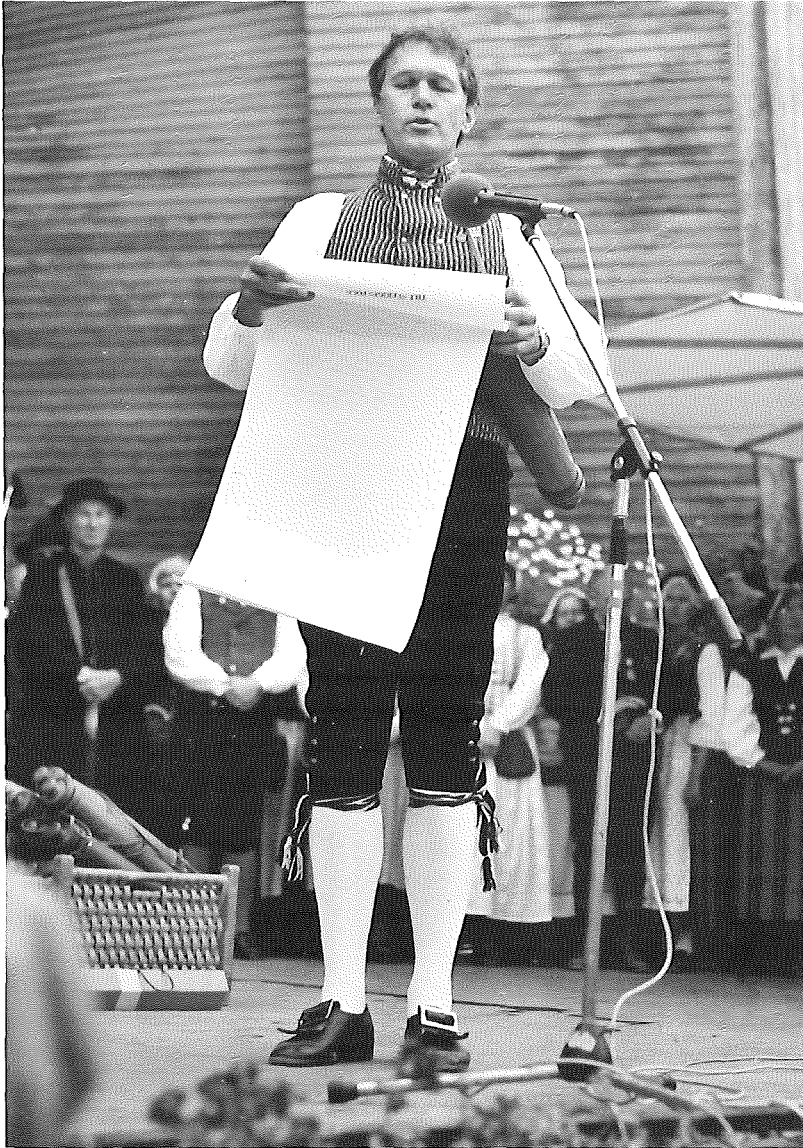
- slå vakt om det folkliga kulturarvet*
- motverka naturförstöring och miljöförfall*
- ge hembygdens ungdom tro på framtiden*
- bevara och förnya de traditioner som ger glädje och trygghet.*

Slut upp bakom hembygdsrörelsens strävan att nå dessa mål!

Tillsammans skall vi kämpa för våra gemensamma hembygder.

Budkavlarna fördes med de mest skilda transportmedel genom landet, till häst eller med gammaldags hästfordon, veteranbilar, flygplan och kyrkbåtar. De väckte naturligtvis uppmärksamhet och det skrevs mycket om dem, särskilt i lokalpressen. Det fanns en risk i sammanhanget: att det hela skulle uppfattas mest som ett PR-jippo och därmed befästa en utbredd fördom om hembygdsrörelsen som en lite töntig samling knätöfsmänniskor, sysselsatta med att återuppliva gamla, smått löjliga traditioner.

Men i huvudsak tycks manifestationen ha tagits på allvar, dels för att traditionsbevarandet uppfattades positivt och dels för att budskapets aktuella innehåll gick hem. När budkavlarna sedan togs emot av kungen under Hembygdens dag på Skansen — dit mer än 40.000 besökare kommit denna dag — då hade somliga av dem försetts med tilläggstexter, som pekade ut lokala problem och önskningsar av skilda slag. Därmed kom deras innehåll att förebåda vad som skulle följa ett par år se-

Alla de budkavlar som under Hembygdens år vandrade runt i landet fick sitt budskap uppläst från Sollidenscenen. Budkavlarna lämnades sedan symboliskt till Hans Maj:t Konungen. Hembygdens dag på Skansen 1984. Foto: Hilding Michelsson.

Förbundsordförande Ingemar Mundebo kom att engagera sig starkt i kampanjen Hela Sverige ska leva. Det gällde att jämka samman 100 folkrörelser. Kampanjen utmynnade sedan i en permanent organisation, i dag kallad Folkrörelserådet.

Foto: Jan Andersson.

nare: den stora folkrörelsekampanjen för "en levande bygd och natur" med mottot "Hela Sverige ska leva!".

Landsbygdkampanjen

Det var på senhösten 1984 som idén om en kampanj för den hotade svenska landsbygden första gången dök upp. Den statliga livsmedelskommittén hade konstaterat att det svenska jordbruket producerade mer än vad som efterfrågades (SOU 1984: 86) och för att komma tillrätta med problemen föreslogs bland annat nedläggning av åkermark. Lantbruket och därmed det öppna kulturlandskapet, särskilt i småbrukarbygder, kunde se hotet närma sig. RfH:s styrelse fick påstötningar från olika håll att agera. Själv fick jag en uppmaning av småländska hembygdsvårdare att hembygdsrörelsen borde gå ut med kraftfulla protester mot vad som var på färde. Jag talade med vår dåvarande kanslichef Mats Fack, och vi enades om att det låg i linje med förbundets målsättning att ta ett krafttag för landsbygdsnäringarna och det hotade kulturlandskapet i Sverige.

Riksförbundets styrelse gjorde under vintern 1985 ett uttalande mot livsmedelskommitténs förslag. Men sedan dröjde det ett år innan idén om en kampanj hade mognat. Vid styrelsemöte i februari 1986 presenterade Mats Fack i en utförlig föredragning riktlinjer för hur en sådan borde läggas upp. Den skulle kunna knytas till Europarådets aviserade kampanj för hela Europas landsbygd 1987–88, men det ansågs viktigt att vi tog ett självständigt initiativ och inte blev uppbundna till någon statlig styrning. I stället borde vi försöka få andra folkrörelser med oss för att uppnå så stor slagkraft som möjligt. Att vi däremot skulle kunna erhålla ekonomiskt stöd från staten och vissa organisationer var en förutsättning som vi från början räknade med.

Propån väckte entusiasm i Riksförbundets styrelse, och det visade sig att våra medlemsorganisationer, de regionala hembygdsförbunden, gav ett tveklöst stöd åt planerna. Vår nye förbundsordförande, Ingemar Mundebo, kom att engagera sig starkt inför, och sedan i kampanjen. Hans ställning och anseende blev av stor betydelse för dess genomslag, och inte minst

kom hans rutin som ordförande väl till pass för att hålla ihop den väldiga sammanslutning av närmare 100 folkrörelser och organisationer som kom att medverka i Levande bygd och natur-kampanjen.

Kampanjen fick en egen organisation med ett kansli som RfH kunde upplåta utrymme till inom sina lokaler på Warfvinges väg i Stockholm. Riksförbundets kanslichef åtog sig också ledningen för kampanjkansliet, och på många sätt samordnades insatserna med våra egna. Det innebar att även RfH:s kansli-personal fick anstränga sig till det yttersta, en belastning som också var en stimulans och som genomfördes med entusiasm och offervilja.

Arbetet pågick som intensivast under åren 1987–88 och kampanjen kulminerade med "Hela Sverigedagen" på Skansen i augusti 1988 — drygt 30.000 deltagare och landsbygdsriksdagen i Umeå 1–2 april 1989. Förloppet skall inte närmare beskrivas här; det kräver sin egen historieskrivning. Det kan bara nämnas att idén med budkavlar genom landet togs upp på nytt och nu fick en enorm omfattning; de texter med idéer och förslag till landsbygdsutveckling över hela Sverige som budkavlarna till slut samlade upp, fyllde drygt 30 A 4-pärmar på kampanjkansliet.

Kampanjens betydelse

Inte heller är det möjligt att här företa någon utvärdering av kampanjens resultat; en sådan skall göras av den organisation som sedan övertagit ansvaret för fortsättningen, Folkrörelserådet Hela Sverige ska leva. Men det kan vara skäl att reflektera något över kampanjens betydelse för svensk hembygdsrörelse och för Riksförbundet för Hembygdsvård/Sveriges Hembygdsförbund.

Nästan alla regionala förbund engagerade sig helhjärtat i kampanjen. Lokala kommittéer bildades runtom i landet, i olika stor omfattning. På de flesta håll var det hembygdsvårdarna som gick i spetsen. I vissa glesbygdsregioner, med stora ekonomiska problem och svårigheter att hålla befolkningen kvar, blev man kanske besviken över att man inte lyckades

Freden på Brunnsvik

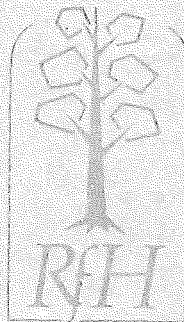
*Rapport från en konferens
14—15 april 1984*

ETT MÖTE MELLAN ARBETARRÖRELSEN OCH HEMBYGDSRÖRELSEN

REDIGERING: SIVE HALLGREN

ARBETARNAS BILDNINGSFÖRBUND

vända trenden direkt och nå ett omedelbart positivt resultat. Kritiken talade om "slag i luften" eller misslyckande. Men på andra håll vittnade man om ett ökat engagemang hos människorna själva. De hade förmåtts att ta ett större ansvar för den egna hembygden och därmed också motverka hoten. Sådana vittnesbörd kom naturligtvis även hembygdsrörelsen till godo.

Ett problem var att Hela Sverige ska leva-kampanjen i första hand framstod som en manifestation för landsbygden och därmed befäste missuppfattningen att hembygdsrörelsen är en landsbygdsföreteelse. Vi hade velat motverka en sådan tolkning bland annat genom namnet på och mottot för kampanjen. Vi menade också att det borde vara lika viktigt för folk i städer och tätorter att bevara en levande landsbygd; den utgör ju fritids- och rekreativmiljö för alla människor.

Lantbrukets föreningsrörelse gav kampanjen ett starkt ekonomiskt stöd. Det var i och för sig förklarligt, eftersom kampen för att bevara kulturlandskapet befördade lantbrukarnas intressen, men stödet uttryckte en tro på hembygdsrörelsens möjligheter som var till stor nytta för vårt arbete. Bland de många organisationer som ställde upp i folkrörelsekommittén för en levande landsbygd var givetvis också miljö- och naturskyddsorganisationerna — liksom några av arbetarrörelsens organisationer, vilket måhända kan ses som en följd av att arbetarrörelsen och hembygdsrörelsen inlett ett fruktbart samarbete med en gemensam konferens i Brunnsvik 1984.

Hela Sverige ska leva-kampanjen gav ett klart bevis på att svensk hembygdsrörelse nu tog sig an även nutidsfrågorna, till försvar för lokalsamhällets överlevnad. Riksförbundet spände sina krafter intill överansträngning i detta sammanhang, och det var inte utan att vi drog en suck av lättnad när vi kunde dra ner på kampanjtakten. Men samtidigt var vi medvetna om att landsbygdskampanjen sporrat hembygdsrörelsen till insatser som i fortsättningen skulle ställa högre krav på oss. Vår verksamhet kunde inte förbli sig riktigt lik efter detta.

Miljö — kulturmiljö?

Efteråt har vi ibland frågat oss: Hur mycket orkar vi egentligen ta ansvar för? Kan vi fortsätta slåss för de syften som gäller regionernas överlevnad, när motståndet inte bara är marknadskrafterna utan även den officiella politiken? Hur klarar vi i så fall den uppgiften när Sverige kommer in i EG? Och är de allmänna miljöfrågorna också vårt område — eller kan vi med förtroende överlåta dem åt Naturskyddsföreningen, Greenpeace och mer eller mindre spontana miljörelser?

Svaret är att vi utan tvekan måste vara beredda att bidra så långt våra resurser räcker. Framför allt bör vi vara realistiska och ställa upp där vi tror oss kunna göra en insats. Genom att tillsätta en särskild natur- och miljökommitté för att bevaka de här frågorna har riksförbundet markerat sin hållning. Och genom en rad uttalanden och aktioner i enskilda frågor — försurning, grustäkter, vägsträckningar, Öresundsbron m m — har vi sökt medverka i opinionsbildningen för en miljö att leva och överleva i. Efter landsbygdskampanjen känns också stödet från hembygdsrörelsen landet över starkare än någonsin, när det gäller kampen för miljön.

Men dessutom har vi en egen bastion att försvara: kulturarvet i vidaste mening — antingen det sedan kallas kulturminnen, kulturmiljöer eller kulturlandskap. Och i den rollen har vi arbetat vidare, 80-talet igenom och in i 90-talet. Genom årsböcker som Den otröstliga ögontrösten och Fägata har vi uppmärksammat utrotningshotade växter och djur. Inte minst en lång rad artiklar i vår tidskrift Bygd och Natur har behandlat likartade teman. För kulturmiljöforskning och -vård har Riksförbundet ställt upp i ett fruktbart samarbete med Riksantikvarieämbetet.

Just forskningen kring den lokala historien har alltid intagit en viktig plats i hembygdsrörelsens arbete. De senaste årens strävan har härvid framför allt gått ut på att närma amatörforskningen och den yrkesmässiga lokalhistoriska vetenskapen till varandra. Ett sådant närmande pågår och RfH:s lokalhistoriska kommitté har i någon mån bidragit därtill. Och amatörarkeologin har fått ny vind i seglen, sedan den profes-

sionella kulturminnesvärden ställt upp med stöd och handledning.

Ortnamn och sockengränser

Några speciella kulturvårdsfrågor har följt oss genom många år. Det gäller exempelvis bevarandet av våra gamla, kulturhistoriskt värdefulla ortnamn. Det var den stora fastighetsbeteckningsreformen, beslutad av riksdagen redan 1968, som satte fart på debatten kring hur ortnamnen bör hanteras i ett dataregister över alla Sveriges fastigheter. Den första modellen ansågs få förödande konsekvenser för ortnamnsbeståndet, och riksdagen fick 1974 ändra beslutet till en mera skonsam modell, efter en opinionsstorm där inte minst hembygdsrörelsen spelade en viktig roll.

Kraven på en bättre ortnamnsvård och lagskydd för ortnamnen ledde till att regeringen 1980 tillsatte en utredning i ärendet, ledd av riksförklararen Åke Kromnow och med RfH:s ordförande Ivan Svanström som en av de sakkunniga. Utredningen avgav 1982 ett betänkande med titeln Ortnamns värde och vård (SOU 1982: 45), som bland annat föreslog en lag om ortnamn. Regeringen valde emellertid att i stället utse ett sk ortnamnsråd, knutet till lantmäteriverket, den myndighet som har det officiella ansvaret för ortnamnsvärden i riket. I ortnamnsrådet kom tio myndigheter och organisationer att vara representerade, bland dem Riksförbundet för Hembygdsvård.

Ortnamnsrådet skulle behandla principiellt viktiga ortnamnsfrågor och fungera som rådgivande organ åt LMV. Tyvärr fick det därmed inte den självständiga ställning som skulle gett det en verklig auktoritet, och dessutom är det bland dess medlemmar egentligen bara Riksantikvarieämbetet och RfH som företräder kulturvårdsintressena. Det har gjort det svårt att hävda dessa intressen inför den utmönstring av äldre ortnamn ur registren som skett bland annat i samband med fastighetssammanläggningar och -regleringar. RfH har lagt ner mycken möda — bl a inom en särskild ortnamnskommitté — för att slå vakt om ortnamnens bevarande på kartor och i fastighetsregister. Tack vare kontakter med riksdagsmän ur olika

Ingen fråga har så engagerat hembygdsrörelsen som hotet mot de gamla ortnamnen. Redan 1968 satte debatten igång och 1980 gjordes en utredning om "ortnamnens värde och vård". Myndigheterna uttalar sig idag välvilligt om ortnamnens kulturhistoriska värde, men något lagskydd har vi ännu inte fått.

1978 skapade riksförbundet uppseende med en liten demonstration om sockennamnens bevarande mitt i det centrala Stockholm. Foto: Allan Myrman.

partier har ett flertal motioner väckts i riksdagen om lagskydd för ortnamnen. Ännu är inte frågan därom avgjord.

Riksförbundets arbete för ortnamnen har haft ett reservationslöst och starkt stöd från opinionen inom hembygdsrörelsen. Det har också skapat respekt för vår organisation och våra argument. En hel del duster har tagits med postverket, eftersom användningen av ortnamn i postadresser är ett viktigt sätt att hålla dem levande. Allt eftersom postkontor dragits in har postorterna försvunnit ur adresserna. Längre ansåg posten det omöjligt att behålla indragna postortsadresser, men därvidlag

har man dessbättre ändrat sig och återför nu årligen tidigare postorter som adress efter postnumret, i den mån kommunerna så önskar.

Parallellt med kampen för ortnamnen har RfH även engagerat sig för bevarandet av sockengränserna. I samband med fastighetsförändringar har ofta större eller mindre gränsförskjutningar utförts när det gäller socknen respektive dess arvtagare i fastighetsregistret, församlingen. RfH har under hela 80-talet drivit frågan om att undvika sådana gränsförändringar men bara uppnått att vissa undantag kan göras, när särskilda kulturhistoriska skäl föreligger. Det är viktigt att man bevakar sådana fall lokalt och ser till att olämpliga beslut överklagas.

Att försvara kulturarvet genom att slåss för sockengränserna är mödosamt i ett samhälle där så stora administrativa förändringar ständigt sker. Det kan också tyckas vara förspild möda, när viktiga överlevnadsfrågor dominerar framtidsbilden. Men förankringen i en lokal identitet är dock en faktor som skapar trygghet för människor, det var en insikt som lyftes fram som motto under Hembygdens år 1984: "Hembygd ger trygghet". Och att sockenbegreppet, med sin snart tusenåriga hävd i det svenska lokalsamhället, spelar en identitetsbevarande roll, det demonstrerades inte minst genom debatt och uttalande från 1991 års riksstämman.

Organisation och ekonomi

Hur har då Riksförbundet för Hembygdsvård rent organisatoriskt fungerat som hembygdsrörelsens riksorganisation under de 16 år som gått, sedan det åtog sig den funktionen 1975?

Omställningen från samfundstiden skedde inte utan problem. Det tog sin tid innan medlemsorganisationerna, hembygdsförbunden i län och landskap, på allvar började ta ansvar för arbetet i sitt riksförbund. Man hade vant sig vid att samfundet fungerade relativt självständigt, och det dröjde innan samhörigheten växte sig stark genom hela rörelsen. Dessutom fanns de enskilda medlemmarna kvar som en särskild del i riksförbundet. De har spelat — och spelar fortfarande — en viktig stödjande roll, och det är möjligt att de behövs ännu mer i

framtiden för att bära upp den nationella lojalitet som ett riksförbund måste vila på, medan rörelsen som sådan har sin naturliga förankring i de lokala miljöerna.

Inom Samfundet för Hembygdsvårds styrelse fanns ett antal "experter", som företrädde kulturvårdande myndigheter och organisationer. De satt kvar som adjungerade styrelseledamöter även under riksförbundets första år, men stöttes ut när man ville markera att förbundet skulle styras av folkrörelsens egna, förtroendevalda representanter. Det hade den olyckan med sig att riksförbundet kom att lida brist på just experter inom viktiga verksamhetsområden och ofta måst jaga sakkunskap på olika håll, när man behövt faktaunderlag för egna ställningstaganden. En särskild expertgrupp att vända sig till har gång på gång efterlysts, men ännu inte blivit verklighet. Tack vare ett personligt kontaktnät har dock våra handläggare på kansliet möjlighet att hämta goda råd. Vår främsta samarbetspartner är Riksantikvarieämbetet, som välvilligt ställt upp och stött förbundet i olika frågor — vilket ofta lett till ömsesidig samverkan.

Medlemsorganisationerna är olika starka och dessutom mer eller mindre uppbundna kring den regionala kulturminnesvården. Sedan läns museerna i de flesta fall frikopplats från hembygdsförbunden och fått egna stiftelser som huvudmän, har förbunden fått en friare ställning utan förvaltningsansvar. Men den nära relationen till museerna har vanligen bibehållits, oftast i fruktbart samarbete, dock inte alltid till fördel för en stärkt nationell sammanhållning inom hembygdsrörelsen.

I de län/landskap där hembygdsförbunden inte är så starka eller där de är mycket nära knutna till museerna och den professionella kulturmiljövården har det ibland varit svårt för riksorganisationen att nå goda kontakter med de lokala föreningarna. Känslan av att tillhöra en riksomfattande folkrörelse och känna solidaritet med den har inte alltid trängt igenom; de lokala och regionala särintressena har tagit överhanden. Det är i och för sig inte så underligt, eftersom hembygdsrörelsen är unik så tillvida som den har sitt främsta syfte att slå vakt om just den lilla hembygden, dess historia och identitet. Men även för en sådan målsättning krävs idag sam-

manhållning och styrka, ty en hembygds framtid avgörs ju inte bara på hemmaplan utan i hög grad på läns- och riksnivå. Det kräver en stark organisation på alla plan, en insikt som inte alltid nått ned till gräsrotsnivå.

Medlemsavgifterna

Frågan om solidaritet med organisationen prövades under 80-talet när en drastisk höjning av riksförbundets medlemsavgifter föreslogs. Bakgrunden var att förbundets ekonomi var dålig i 80-talets början, växande underskott redovisades och man fick tära på donationsfonderna för att få budgeten att gå ihop. Hembygdsförbundets medlemsavgifter var låga, bara ett par tusen kr per år. Den största inkomstkällan var de statliga bidragen, men att få dem höjda stötte på motstånd, när inte förbundet kunde visa upp ett starkare ekonomiskt stöd från de egna medlemmarna.

För att klara kostnaderna inför det planerade Hembygdens år 1984 infördes från 1983 ett rikslotteri, och förbunden ålades med milt våld att åta sig försäljning av en viss kvot av lotterna. Den avgörande förändringen var dock förslaget om att hembygdsförbundets medlemsavgift skulle relateras till antalet enskilda medlemmar i förbundets samtliga föreningar — och bestå i 1 kr per sådan medlem. Det förslaget inledde några års intensiv och tidvis rätt obehaglig debatt på riksstämmorna.

Förslaget var sammankopplat med en konstruktion av kollektiv försäkring, som Stockholms läns hembygdsförbund motiverat om vid riksstämman 1982. Den nye kanslichefen Mats Fack förde underhandlingar med försäkringsbolag och våren 1983 presenterade han för styrelsen idén om en kollektiv försäkring gällande olycksfall, ansvar, förmögenhet och rättskydd. För att teckna en sådan försäkring krävdes att de regionala förbunden var eniga. Den skulle kunna genomföras mot en medlemsavgift till riksförbundet à 3 kr per enskild medlem i föreningarna, varav en mindre del skulle bidra till att stärka riksförbundets egen ekonomi. Sonderingar visade emellertid att det skulle bli svårt att få en allmän uppslutning för en sådan

försäkring, eftersom många föreningar hade sin försäkringsfråga ordnad.

Men det fanns en annan aspekt på förslaget om medlemsavgift. Det skulle inte bara rädda riksförbundets ekonomi, det skulle också kunna användas för att stärka solidariteten inom rörelsen och om möjligt föra ut känslan av delaktighet i en samlad folkrörelse. Detta i sin tur skulle ge organisationen råg i ryggen gentemot myndigheterna och därmed också ge hembygdsrörelsen en starkare röst i samhällsdebatten. Det argumentet var för mig personligen avgörande för att biträda och verka för förslaget.

Riksstämman 1983 förde en rätt häftig debatt om medlemsavgifter och försäkring, och det hela slutade med ett principbeslut om att den föreslagna konstruktionen för uttag av medlemsavgifter skulle införas från 1985. Debatten blev om möjligt ännu häftigare vid 1984 års stämma, då motioner förelåg om att riva upp beslutet från föregående år. Men en klar majoritet av medlemsförbunden ställde sig bakom beslutet, och den försäkringslösning som under tiden förhandlats fram väckte också gott gensvar. En medlemsavgift motsvarande 1 kr per föreningsmedlem fastställdes för 1986; endast ombuden från Bohuslän reserverade sig.

Under Hembygdens år 1984 steg emellertid riksförbundets aktivitet påtagligt och ambitionsnivån höjdes. Medlemsförbunden ställde ökade krav på sin riksorganisation för att motivera de nya medlemsavgifterna. För att kunna klara sina åtaganden måste man därför fortsätta med rikslotteriet även efter 1984, och det gav årligen ett gott tillskott till kassan. Men även om hembygdsförbund och -föreningar också kunde göra inkomster på lottförsäljningen blev den i längden en betungande pålaga. 1987 års riksstämma beslöt därför att avskaffa rikslotteriet från 1989 och i stället höja medlemsavgiften till 3 kr. Även detta beslut föregicks av lång debatt men fattades med överväldigande majoritet.

Dyningarna efter 80-talets ekonomiska debatter har lagt sig, åtminstone på riksstämman, men i ett par län/landskap märks de alltjämt 1991. I allmänhet synes dock insikten om stöd åt riksförbundet, som en del även av det lokala hembygdsarbetet,

ha nått ut inom rörelsen, och där nya generationer tagit över ledningen i förbund och föreningar blir det alltmer självklart. Förhoppningsvis kommer också känslan av delaktighet i ett gemensamt arbete att bli starkare med åren.

Förnyelse eller gamla hjulspår

Under åren 1988–90 arbetade inom RfH – på riksstämmans uppdrag – en särskild organisationsutredning för att se över organisationens svaga punkter och avge rekommendationer till rörelsens alla nivåer. Dess resultat presenterades vid riksstämman 1990 och utmynnade i en liten handledning med titeln Hembygdsrörelsen inför 1990-talet. Det blev ett rätt beskedligt aktstycke som knappast kunde ställa till någon revolution inom en så fast etablerad folkrörelse som hembygdsrörelsen idag är. Den enda rekommendation som riksstämman avsåg gällde begränsning av styrelseledamöters mandattider; förnyelse och förnygring är en känslig fråga inom rörelsen. Arbetsrutinerna följer vanligen gamla hjulspår – hembygdsrörelsen uppträder gärna även organisatoriskt som traditionsbevarare.

Bland organisationsnyheter under 1980-talet bör dock nämnas det organ för samarbete med grannlänternas hembygdsorganisationer som skapades på RfH:s initiativ 1982: Nordiska förbundet för hembygdsarbete. Med Rune Ruhnbro och Rune Engström som främsta motorer har detta förbund arbetat energiskt med knappa resurser för att vidga känslan för hembygden till att även omfatta hela Norden. Förbundet har ordnat samnordiska konferenser i skilda ämnen och flera grävningssläger för amatörarkeologer. Även representanter för de baltiska staterna har härvid deltagit. (Se Rune Ruhnbro's artikel!)

Riksförbundet har under 80-talet även lagt ner åtskilligt arbete på att stimulera ungdomars intresse för hembygdsarbetet och få med unga människor i organisationen. ”Bjud in ungdomen!” hette den idékatalog för ungdomsarbete som framställdes efter att man hållit på några år och samlat idéer och erfarenheter. I vad mån de unga antar inbjudningen kommer att visa sig inte minst under 90-talet. Då gäller det också att be-

reda plats för dem i alltmer ansvarsfulla roller inom organisationen.

Framtidstro

Riksförbundets årsbok 1988 innehöll ett antal "framtidstankar för hembygden" och bar det inspirerande namnet Medsols. Därmed markerades en optimistisk attityd till hembygdsrörelsens roll även i 90-talets samhälle. Den hållningen består, och den demonstrerades inte minst vid 1991 års riksstämman. Debatterna under denna stämman gällde enbart verksamhetens innehåll, och det var tydligt att stämмоombuden såg viktiga arbetsuppgifter såväl för hembygdsrörelsen i allmänhet som för riksorganisationen. Och det var i en anda av framtidstro och stärkt sammanhållning som man enhälligt beslutade att arbeta vidare under det nya namnet Sveriges Hembygdsförbund.

Personregister

- Adelsvärd, T 35
 Ahrbom, Nils 89
 Alin, J 154
 Andersson, C M 35
 Andersson, J Gunnar 26-28, 30,
 34, 36, 104, 111
 Ankarcrona, Gustaf 12f, 111
 Anrick, Carl Julius 144-146, 148,
 153, 170
 Auby, Erik 60f
 Axenström, Karl-Eric 237
- Beck-Friis, J 35
 Beckman, E 35
 Beijer, G 55
 Bentsen, Ivar 122
 Berghagen, Robert 55
 Bergius, Sven 29, 34f
 Bergman, Melwin 63
 Bergquist, Thorwald 67
 Bergström, Hasse 90
 Bergvall, Olle 90
 Berlin, Karl 81-83, 122, 124, 126f
 Berthelsson, B 73
 Beskow, Gunnar 74f, 183
 Boberg, Ferdinand 52
 Boberg, Torsten 201
 Bodén, Bertil 204
 Boëthius, Gerda 132
 Bolin, Lorentz 40, 63, 73f, 147, 159,
 211f
 Bolin, Rolf 51, 53, 55, 57f, 120
 Bondesson, August 10
 Borenus, Gustaf 68, 74
 Borgström, Birger 55
 Brodin, E 35
 Broomé, E 35
 Broström, D F 35
 Brunius, August 128
 Bruzelius, Nils 73
 Pååth, A U 10
- Caldenius, C 74
 Carlestam, Gösta 219
 Carlsson, Gustaf 50
 Cederström, Hjalmar 115, 117
 Collin, Karin 159
 Curman, Sigurd 88, 142, 162, 164f,
 171, 180f, 184
- Dahlander, Magnus 132
 Dahlbeck, Nils 139, 151, 153, 162,
 198
 Dahlstedt, Karl-Hampus 204
 Djurklou, Nils Gabriel 7
- Eckerhorn, Sigfrid 201
 Edström, S 35
 Ekman, J 35
 Ekström, J 29
- Elliot, Hans Ottosson 127
 Elworth, Lennart 75
 Engberg, Arthur 165
 Engström, Albert 15
 Engström, Rune 43, 77, 217-219,
 229, 237, 240, 256
 Eriksson, Axel 31
 Eriksson, Karl-Erik 241
 Eriksson, Nancy 183
- Fack, Mats 240, 245, 254
 Faxén, Lars 198
 Festin, Eric 155, 158, 170, 196,
 198f
 Forseth, Einar 65
 Forsslund, Karl-Erik 8-15, 19f, 23,
 26f, 102f, 106, 114, 130, 132, 232,
 238
 Friberg, Algot 12
 Friberger, Erik 120
 Fröding, Gustaf 8, 10, 14f
 Fuchs, Carl Johannes 108
 Fürst, Per-Erik 68f

- Geeber, George 240
 Granlund, Erik 145, 147f
 Grut, Torben 38
 Gustafsson, C 52
 Gustav VI Adolf 212
- Haglund, Patrik 35
 Hammarskjöld, Bo 68, 183
 Hansson, Ola 10
 Hazelius, Artur 7, 17, 19, 43, 102, 110, 232
 Hazelius, Fritjof 27, 29f, 33, 42f, 48-50, 52f, 88, 104, 106, 108, 111, 121-123, 126f, 129, 132f, 174
 Hedlund, Karl 155, 158-160, 170
 Hegnell, Märta 75
 von Heidenstam, Verner 10, 14
 Herdevall, Gabriel 90
 Hermelin, Sven A 64, 73f, 176f
 Hjalmarsson, K E 61
 Hofrén, Erik 218
 Hyltén-Cavallius, Gunnar Olof 7
 Högberg, A 73
 Högdahl, Thor 27, 29f, 34, 36, 111
 Hökerberg, Otar 24, 29, 110
- Ingers, dr 121
- Jonsson, A A:son 35
 Jonsson, Aina 75
 Johansson, Cyrillus 106, 116-118
 Johansson, Gotthard 128
 Karlfeldt, Erik Axel 10
 Karlsson, Gustaf 159, 162
 Key, Ellen 12
 Kjellberg, Sven T 50
 Kjellerstedt, E 35
 Kjellman, Hilding 29f, 32, 57, 59, 65, 68, 139, 154, 156
 Kromnow, Åke 250
 Kronberg, E 35
- Lagerlöf, Selma 10
 Lallerstedt, Erik 62
 Langlet, Waldemar 27f, 34, 36, 111
 Larsson, Carl 10
- Larsson, Yngve 27f, 41, 111, 113
 Lassinantti, Ragnar 70, 76, 238
 Lignell, Carl 29
 Lilienberg, Albert 115-117
 Lilljekvist, Fredrik 117f
 Lindau, Lars 219
 Lindblad, Axel 36
 Linde, Sven A 63
 Lindeberg, Otto 57, 59, 146, 150
 Lindhagen, Anna 26f, 29, 34, 36, 64, 111, 181f, 188, 206
 Lindner, Werner 108, 128
 Lindqvist, Sven 227
 Lindström, Sune 90
 Lithander, Ellen 194-197
 Lithander, Lars E 194
 Littorin, K 36
 Lundberg, Erik 33, 60f, 63, 159, 174, 176, 183f
 Lundgren, O 73
 Lundqvist, Gösta 73
 Lundström, Sven 219
 Lübeck, Sven 30, 56f, 159, 170
- Magnusson, Edwin 197f
 Malmsten, Carl 84f, 123, 130
 Malmström, Carl 75
 Mannheimer, O 35
 Markelius, Sven 84f
 Martin, Gun 221
 Mathiasson, N P 35
 Mattsson, Folke 77, 221
 Matvejev, Irina 232f
 Medeen, David 69
 Molin, Pelle 10
 Mundebo, Ingemar 244f
 Månsson, Filip 54
 Månsson, M 35
 Möller, Nils 90
- Nihlén, John 40, 43, 58f, 62, 65f, 69f, 74, 76f, 88, 132, 136, 138-146, 149-151, 153-155, 158-163, 165, 171, 175f, 180, 184-186, 203f, 206-217, 221f, 233, 238
 Nihlén, Nils 58, 65, 77, 211, 221

- Nilsson, Albert 43
Nilsson, Axel 24, 29, 110f
Nilsson, Birgit 228
Nilsson, Holger 62, 70
Nilsson, Kurt 218
Nobel, Ludvig 130
Nordstrand, G 54
Nordström, Lubbe 71
Norup, Sam 67
Nyberg, Paul 233
- Ohlsson, Ragnar 197f
Olsson, Per-Olof 94f
Orback, Carl Olov (Olle) 73f, 77,
178f, 182, 221
Orrling, Gunnar 67
Osvald, Hugo 145, 147f, 158
- Paulsson, Gregor 124, 128f
Persson, Jonas Mats 7
Petersson, Bengt 74
Pyk, C G 52
Pålsson, Roland 218, 223
- Rasmusson, Gunnar 75, 183
Rathenau, Walter 108
Rentzhog, Sten 218
Ribers, Ulf 220
Ristare, Birgitta 75
Rollin, Gösta 57, 130f
Romell, Lars Gunnar 153
Rosén, Alvar 74
Ruhnbro, Rune 237, 240, 256
Rydberg, Sven A 40, 62
Rydén, Josef 240, 245, 255
Rydh, Hanna 158f
Ryypö, Väinö 237
Rääf, Leonard Fredrik 7
Rösiö, P J 13
- Sandklef, Albert 159
Schultze-Naumburg, Paul 105f
Segerros, Arne 73f, 76, 178f, 182,
188, 203, 205-207
Segerros, Henning 64, 68, 70-74,
76, 177, 182, 191f, 195
- Sehlin, Halvar 207
Selander, Erik 53
Selander, Sten 138, 151, 160-163,
176
Sernander, Rutger 15
Sjöbäck, Mårten 176
Sjöström, John 219
Stadius, Uno 13
Starbäck, Karl 15, 22, 27, 29f, 36,
38, 44, 56, 111, 113, 115f, 118,
145, 148, 173
Steinmetz, Georg 128
Sternner, Nils 62, 70, 73f
Strindberg, August 10
Ström, Fredrik 198
Strömberg, Eric 61
Sundahl, Eskil 120, 130, 132
Sundbärg, Fredrik 101
Svanström, Ivan 76, 217-219, 221,
228-230, 233, 240f, 250
Svensson, Sigfrid 146, 162
Svensson, Sven Rune 74f, 182
von Sydow, O F 35
Sörlin, Anton 197
- Tamm, Gösta 29, 31, 41
Tanner, Markku 237
Tengbom, Ivar 24, 51, 104, 110
Thalberg, Anders 91
Thelaus, Erik 94
Thorssell, Marianne 221
Thunmark, Sven 74
Thunström, Olof 89
Thörn, Folke 74
Tillberg, K 35
Trotzig, Karl 55f
Tynelius, Sven 96f
- Ullenius, Gunnar 142
Upmark, Gustaf 28-30, 111
- Wadsjö, Harald 29, 52, 54
Waern Bugge, Ingeborg 60
Wahlman, Lars Israel 24, 27, 29f,
36, 38, 56, 62, 79, 105f, 110f, 118
Waldén, Bertil 146, 162, 165

-
- Walin, Gösta 69, 184, 206
Wallenberg, K 36
Wegraeus, Erik 219
Westholm, Sigurd 52, 54, 109, 126,
129f
Westin, Gunnar 219
Westman, Carl 79, 81
Westman, Hans 74, 89
Westman, K G 35
Westrup, Zenon Przybyszewski 65
Wettergren, Erik 29, 52
Wijk, Hj 35
Wilhelmsson, Carl 10
Wollin, Nils G 52
Yngström, Lars 29f, 34f
Zorn, Anders 10, 12f, 36
Zorn, Emma 36
Åhrén, Uno 120
Åkerlund, John 24-27, 29, 36, 38,
48, 50-53, 57, 79, 85f, 108, 110f,
115f, 118f, 123, 127f, 130, 175
Åkerlund, Lars 25, 51
Öhman, Fejan 8

VI INVESTERAR I DIN HEMBYGD

Föreningsbanken är en naturlig
samarbetspartner för landets bygdegårdar.

Vi finns där ni finns.

Kontakta Föreningsbanken
för ytterligare information.

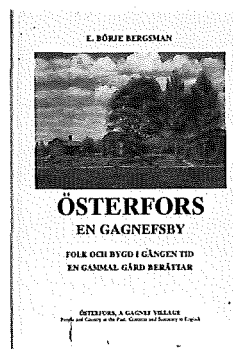
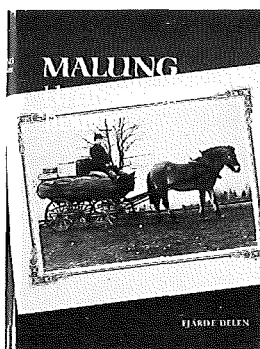
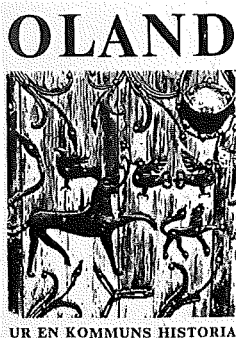
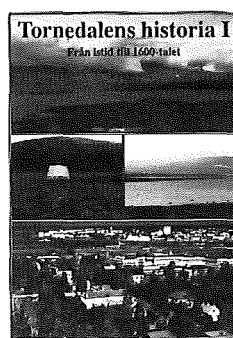
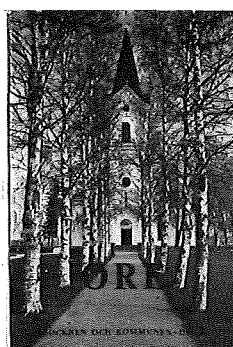
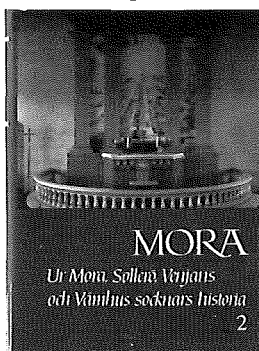
Föreningsbanken

SVERIGES ENDA MEDLEMSÄGDA BANK. ÖVER 800 000 MEDLEMMAR.
1,5 MILJONER KUNDER. 700 BANKKONTOR.

Vi trycker och binder som specialitet

HEMBYGDSSLITTERATUR

Vi har kunder från Tornedalen i norr
och långt söderut i Sverige

VYKORT är en annan specialitet som blivit mer och mer efterfrågade. Standardupplagorna är 3.000 eller 6.000 ex., format A6 eller A5. Avvikande format kan diskuteras. Glanslackerade. Hög kvalitet. Begär prov och pris.

Malungs Boktryckeri AB

Postadress: Box 44, 78221 MALUNG
Besöksadress: Källvägen 13

Telefon: 0280 - 11770 vxl
Telefax: 0280 - 12100

Hur var det?

... Och hur
kan det bli?

Resultat av samarbetet mellan
Svenska Hembygdsförbundet och

 LTs förlag

Box 505, 175 26 Järfälla. Tfn 0758-531 00.

Kontakt och kunskap ger förtroende

En ökad internationell konkurrens kräver ett nytt agerande på marknaden. Den enskilde bondens anseende måste användas aktivare i marknadsföringen. Genom kunskap och kontakt skall konsumenternas förtroende för svenskt lantbruk och svenska råvaror vinnas.

Det är utgångspunkten för de konsumentaktiviteter som LRF och de ekonomiska föreningarna genomför över hela landet. Temat för aktiviteterna är

Under sommaren och hösten anordnas **Matens Dag** i flera städer, en fest i matens tecken. Provsbakning och information om svenska livsmedelsråvaror samt visning av djur är några av aktiviteterna.

Dessutom anordnas både **Öppen Gård** och **Bonde i Butik** över hela landet. Ring ditt länsförbund för ytterligare information.

Det finns väsentliga fördelar med en nära samverkan med LRF. Framför allt när det gäller matkvalitet. Vi vill engagera mjölkproducenterna i marknadsföringen av våra livsmedel och lyfta fram närheten mellan producent och konsument i vårt område. Det är också viktigt att visa på sambandet mellan mjölkproduktion och öppna landskap och vad det skulle innebära för naturen om all mjölkproduktion försvann från vårt område.

Ulf Lundvall,
VD MILKO Mittmejerier

Den bästa marknadsföraren av svensk köttkvalitet är den enskilde bonden. Hög etik i djurskyddet och frånvaron från kemiska manipuleringsmedel är styrkepunkter som vi skall utnyttja i framtiden. Därför är samverkan mellan oss i industrin och LRF av yttersta vikt.

Urban Kasström, VD,
Norrlands slaktenförening

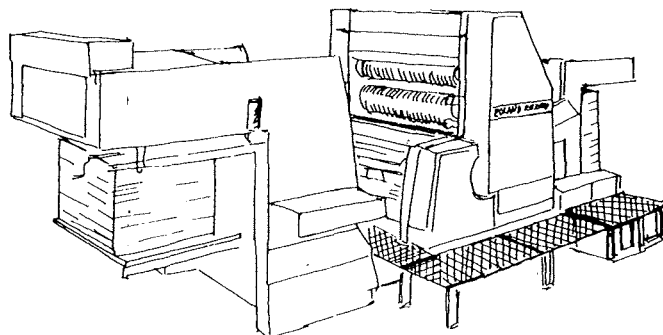
Farmek arrangerar aktiviteter med våra kunder under temat **Bonde i butik**. Våra ägare gör här en stor sällsats genom att presentera sina djur samt sin produktion och får nära kontakt med konsumenterna. En säljfrämjande åtgärd uppskattad av såväl kunder som bönder. Nu går vi vidare och utvecklar samarbetet inom ramen för **Maten i Centrum** – kampanjen.

Åke Palm,
marknadschef Farmek

LANTBRUKARNAS
RIKSFÖRBUND

tabs

tryckeri ab småland

SÄTTERI • REPRO • TRYCKERI • BOKBINDERI

Myntgatan 2 • Box 403 • 551 16 Jönköping
Telefon 036-11 88 60 • Telefax 036-16 27 99

1916 bildades Samfundet för Hembygdsvård med syfte att stärka den svenska hembygdsvården. Hembygdsföreningar hade redan bildats runtom i landet. Genom "agitation" och "reklam" skulle man sprida kännedom om Samfundet och få fler att bilda lokala föreningar för hembygdsvård. Man förde också en rådgivande och konsultativ verksamhet. Det gick trögt i början, men så småningom hittade Samfundet sin arbetsform. Betydande insatser kom att göras för den svenska byggnadskulturen, landskapsvården, naturskyddet och bevarandet av de norrländska älvarna.

Några forskare har inbjudits att medverka i boken med valda delar ur Samfundets historia. Det kan bara bli ett litet smakprov; hembygdsvårdsrensens historia väntar fortfarande på att bli skriven.

1975 ombildades Samfundet till riksorganisation för den svenska hembygdsvårdsrensens. Riksförbundet för Hembygdsvård kallade man sig fram till 1991. Nyligen byttes namnet till SVERIGES HEMBYGDSFÖRBUND. Ca 1600 hembygdsföreningar med en halv miljon hembygdsvårdare är idag knutna till riksorganisationen. Hembygdsrensens arbetar vidare som en av våra största ideella folkrörelser.

Samfundet engagerade sig för bevarandet av de norrländska älvarna under 50-talet. Kraftverksbyggena skulle stoppas, men inte alla. Hänsyn skulle tas till vattendragens miljökvaiteter. Därmed kunde vissa älvar offras, andra ansågs omistliga. Kärnkraften betraktades som det goda alternativet för den framtida energiförsörjningen.